

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№1
Vol. 6
2024

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2024, Volume 6, Number 1

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024
Астана, 2024

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданай Бахтикереева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түркі әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Чимиза Ламажаа	филол.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Жақсылық Сабитов	Ph.D., Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Ираида Селютина	ф.ғ.д., проф., Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей)
Игорь Силантьев	ф.ғ.д., проф., Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Сауле Тажібаева	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Кубатбек Табалдиев	т.ғ.д., проф., Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Лариса Тыбыкова	ф.ғ.к., доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (ТаулыАлтай, Ресей)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr., Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical Sciences, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D., Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	Ph.D, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Iraida Selyutina	Doctor of Philology, Prof., Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russia)
Igor Silantev	Doctor of Philology, Prof., Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russia)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Saule Tazhibayeva	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Kubatbek Tabaldiev	Doctor of Historical Sciences, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Larisa Tybykova	Candidate of Philological Sciences, Assos.Prof., Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, Russian Federation)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical Sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev Str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., *Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Айман Азмуханова	к.ист.н., асс. проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Жаксылык Сабитов	Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Ираида Селютина	д.ф.н., проф., Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Игорь Силантьев	д.ф.н., проф., Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Айрат Ситдигов	д.ист.н., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Сауле Тажимаева	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Кубатбек Табалдиев	д.ист.н., Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Лариса Тыбыкова	к.ф.н., доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, Российская Федерация)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс. проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв. секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв. секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

CONTENT/МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

History and Archeology/ Тарих және археология/ История и археология

<i>Д. Әбділәшім</i> Қытай архивінен табылған қазақтарға қатысты бір парша жарлық хат және оның тарихи маңызы	
<i>D. Abdilashim</i> Historical significance of the Chinese Emperor's Edict-Letter to the Kazakh Sultan, preserved in Chinese archives.....	
<i>Д. Абдилашим</i> Историческое значение письма-указа китайского императора казахскому султану, сохранившегося в китайских архивах.....	7
<i>Д. Дүйсенбай, А. Қасенәлі, Ж. Укеев, Ұ. Үмітқалиев, П. Мұсырманқұл</i> Тасмола мәдениетінің Балықты көлі маңындағы жауынгерлік қорымы	
<i>D. Duisenbay, A. Kasenali, Zh. Ukeev, A. Seraliyev, U. Umitkaliyev, P. Mussyrmankul</i> Warrior burial of the Tasmola culture at Lake Balykty.....	
<i>Д. Дүйсенбай, А. Касенәлі, Ж. Укеев, У. Умитқалиев, П. Мұсырманқұл</i> Военское погребение Тасмолинской культуры на озере Балыкты.....	23
<i>М. Yeleuov, A.A. Tazhekeev, A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusipnazar</i> The Ordazy cities. The first archaeological research works in the cities of Sortobe 1, 2	
<i>М. Елеуов, Ә.Ә. Тәжекеев, А.А. Молдахмет, М.И. Жүсіпназар</i> Ордазы қалалары. Сортөбе 1, 2 қалашықтарындағы алғашқы археологиялық зерттеу жұмыстары.....	
<i>М. Елеуов, А.А. Тәжекеев, А.А. Молдахмет, М.И. Жусипназар</i> Города Ордазы. Первые археологические исследовательские работы в городах Сортөбе 1, 2.....	40
<i>Ж.М. Сабитов, А.А. Қаратаев</i> О происхождении казахского племени Найман	
<i>Ж.М. Сәбитов, Ә.Ә. Қаратаев</i> Қазақтың Найман руының шығуы жайлы мәселе бойынша	
<i>Zh.M. Sabitov, A.A. Karatayev</i> Regarding the issue of the origin of the Naiman Kazakh tribe	64
<i>Sh. Toshova</i> Features of the Karakhanid craftsmanship	
<i>Ш. Тошова</i> Қарахан әулеті кезеңіндегі қолөнер кәсібінің кейбір ерекшеліктері.....	
<i>Ш. Тошова</i> Некоторые особенности ремесел Караханидского периода.....	79
<i>Culture and Art of the Kazakhs / Қазақтардың мәдениеті мен өнері / Культура и искусство казахов</i>	
<i>Ye. Argynbayev</i> The image of dog in Kazakh traditions and folk beliefs	
<i>Е. Аргынбаев</i> Қазақ халқының салт-дәстүрі мен наным-сеніміндегі ит бейнесі.....	
<i>Е. Аргынбаев</i> Образ собаки в казахских традициях и народных поверьях.....	94

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

- Н.Г. Шаймердинова, А.Е. Диханбаева** Семантические экспликации аффиксального словообразования в памятнике «Ырк Бітіг» .....
Н.Г. Шаймердинова, А.Е. Диханбаева «Ырк Бітіг» ескерткішіндегі аффиксті сөзжасамның семантикалық экспликациялары.....
N.G. Shaimerdinova, A. Ye. Dikhanbayeva Semantic explications of affixal word formation in the «Yrk Bitig» manuscript 112

Literature and Folklore/ Әдебиет және Фольклор/ Литература и Фольклор

- У. Журакулов, М. Оразбек** Әбут-Түрк нефесі немесе Түркістан Үні .....
U. Zhurakulov, M. Orazbek Abut-Turk poems or the Voice of Turkestan..... 135
У. Журакулов, М. Оразбек Стихи (нефес) Абут Турка, или Голос Туркестана.....

- Р.А. Султангареева** Башкирский эпос «Урал-батыр»: основы национальной идеологии, духовно-нравственного кодекса общества .....
Р.А. Султангареева Башқұрттың «Орал батыр» эпосы: ұлттық идеология мен рухани-адамгершілік қағидаттар негіздері.....
R.A. Sultangareeva Bashkir Epic «Ural-Batyr»: foundations of national ideology and spiritual-moral principles..... 147

- З.К. Темиргазина** Древнетюркские мотивы в поэзии Бахытжана Канаянова: семиотический аспект .....
З.К. Темиргазина Бақытжан Қанаянов поэзиясындағы көне түркі мотивтері: семиотикалық аспект.....
Z. Temirgazina Ancient Turkic motifs in the poetry of Bakhytzhan Kanayyanov: semiotic aspect..... 169

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

- Ж.К. Түймебаев, М.А. Бурибаева** Хоомей как голос природы тувинцев: возможна ли гармония пения и культурной политики? .....
Ж.Қ. Түймебаев, М.Ә. Бөрібаева Хөөмей – тывалар табиғатының дауысы: ән-жыр мен мәдени саясат үндесуі мүмкін бе?.....
Z.K. Tuimebayev, M.A. Buribayeva Khoomei as the voice of nature of the Tuvans: Is harmony between singing and cultural policy possible?..... 181

HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

History and Archeology / Тарих және археология/ История и археология

Қытай архивінен табылған қазақтарға қатысты бір парша жарлық хат және оның тарихи маңызы

Д. Әбділәшім

Токио шетел тілдері университеті, Токио, Жапония
(E-mail: airu331@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Қазақ хандығы,
шығыс бөлігі, иелік
етуші, Ханқожа
сұлтан, Цин
империясы,
Цяньлун, жазба
деректер, жарлық
хат, тарихи
маңызы

FTAMP 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-7-22>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Цин империясының қазақтың шығыс шекара аймақтарына иелік еткен Ханқожа сұлтанға жолдаған «жарлық хаты» тарихи деректану ғылымының зерттеу әдісі аясында ыждағаттықпен талқыланады. Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығының Орта-Шығыс аймақтарына иелік еткен Абылай, Әбілпейіз сұлтан Цин патшалығымен ресми қарым-қатынас орнатты. Бұл мезгіл қазақша құжаттарда үнемі «сиыр жылы» деп хатқа түскен 1757 жылға тура келеді. Осыдан кейін әр екі жақ арасында сауда-саттық қатынасы қалыптасып, 1758 жылы Үрімжіден, 1761 жылы Іледен, 1764 жылы Тарбағатайдан сауда жәрмеңкелері бірінен кейін бірі ашылып, Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы саяси-экономикалық байланыстың үздіксіз дамуына қолайлы шарт-жағдай жасалды. Осыған орай, екі ел арасындағы барыс-келіс одан ары жиілеп, өзара жазысқан ресми іс қағаздардың саны да қауырт көбейді. Бұлардың денін қазақ хан, сұлтандары жазған әр түрлі мақсаттағы дипломатиялық хаттар құрады. Олар елшілер арқылы Цин патшалығының жергілікті әкімшілігіне жеткізіліп, одан патшаға жөнелтіліп отырды. Мұндай құжаттар қорының ішінен Цин патшалығының қазақ хан, сұлтандарына жолдаған жарлық хаттарының ескі жазба тіліміздегі аударма нұсқасы кездесіп қалады. Біз талдап отырған архив құжаты – дәл осы нұсқалардың бірі, нақтылап айтқанда, 1787 жылы Цяньлун патшаның Ханқожа сұлтанға жолдаған дипломатиялық хаты. Аталмыш хаттың тілі жатық, мазмұны ұғынықты, XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының әлеуметтік тарихын, ұлысаралық қарым-қатынасын және тілжазу мәдениетін зерттеуде аса құнды жазба материал ретінде қаралады.

Received 14 April 2023. Revised 20 April 2023. Accepted 12 January 2024. Available online 31 March 2024.

Дәйексөз үшін: Д. Әбділәшім Қытай архивінен табылған қазақтарға қатысты бір парша жарлық хат және оның тарихи маңызы // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – 7-22 б.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-7-22>

For citation: D. Abdilashim Historical significance of the Chinese Emperor's Edict- Letter to the Kazakh Sultan, preserved in Chinese archives // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 7-22. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-7-22>

Кіріспе

Жарлық – ханның немесе патшаның мәлім бір нақты жағдайға байланысты шығарған бұйрығы. Тарихта хандар ұлыс көлемінде мансапқа тағайындау және ел іші-сыртындағы саяси мәселелерді шешуде жарлықтың әлеуметтік рөлінен ұтымды пайдаланған. Орталық Еуразия даласында, уақыты жағынан біршама арырақта жазылғандарынан Алтын Орда, Қырым хандарының жарлық хаттарын тілге тиек етуге болады. Олардың кейбіреуі архив қорларында сақталып бүгінге жеткендіктен, зерттеушілер үшін аса маңызды тарихи материал деп қаралады. Ал Қазақ хандығы тұсында хандар мен сұлтандар алдыңғы үрдіске сәйкес түрлі мақсатта, мәлім бір формамен әлдебір жарлық хатты жазған болуы ықтимал деп жорамалданғанымен, өкінішке қарай, күні бүгінге дейін мұндай жарлық хат қазақ даласынан табылып, зерттеліп, ғылыми айналымға түскен жоқ. Оның есесіне, кейбір көрші патшалықтар жағынан бірқатар қазақ билеушілеріне жолданған «жарлық хаттарды» сирек те болса кездестіріп қаламыз. Бұған нақты дәлел ретінде Цяньлун патшаның қазақ хан, сұлтандарына ордаға сапарлай барған елшілер арқылы жолдаған хат-қағаздарын мысалға алуға болады. Бұл хаттардың патшаның мөрі басылған түпнұсқалары сол хан, сұлтандардың ұрпақтары арқылы немесе басқа да формалармен сақталып, бізге жетпегенімен, патшаның көріп, бекітуіне жолданған кейбіреуінің мәнжу тіліндегі алғашқы нұсқасы мен оның ескі жазба тілімізге аударылған нұсқасы қытай архив қорларында сақталып бүгінге жеткен. Әрине, мұндай деректердің дүниеге келуіне жоңғарлардың жойылып, Қазақ хандығының Цин патшалығымен ресми қарым-қатынас орнатуы тікелей ықпал еткен. Яғни Абылай бастаған ел көсемдерінің 1757 жылы 22 шілдеде Аякөздің бойында Цин үкіметінің елшілерімен келіссөз жүргізіп (Onuma Takahiro, 2014: 164-166), соңынан іле-шала Бейжіңге елші аттандыруынан бастау алады. Бұл тұстағы тарихи жағдайға жапониялық тарихшы Сагучи Тору арнайы тоқталып, ғылыми пікірін білдірген (Saguchi Toru, 1963/1986). Ал осы кезеңдердегі Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған дипломатиялық хаттары Дүйсенәлі Әбділәшімұлының монографиялық еңбектерінде алғаш кеңінен талқыланған (Әбділәшім, 2010b/2016). Сондай-ақ Нода Джин мен Онума Такахиرونның бірлесіп жазған ғылыми зерттеу еңбегін де қағыс қалдыруға болмайды (Noda Jin & Onuma Takahiro, 2010).

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қытай бірінші тарихи архивінде сақталған Цин патшалығының Қазақ хандығына жолдаған «жарлық хаты» таңдалды. Алдыңғы еңбегімізде атап көрсеткеніміздей, бұл «жарлықтардың» қазірше табылған аударма нұсқалары жиыны 5 парша (Әбділәшім, 2016: 7-8). Яғни Цяньлун патшаның кезінде қазақ хан, сұлтандарының ішінде Әбілпейіз сұлтанға 1, Уәли ханға 1, кіші жүз ханы Нұрәліге 1, Ханқожа сұлтанға 2 парша «жарлық хат» жолданған. Алайда қатысты дереккөздерге жүгінсек, Цин патшалығы тұсында қазақ хан, сұлтандарына жіберілген

бұл түрдегі ресми іс қағаздардың саны тек осы бесеуімен ғана шектелмейтіндігін жанамалай ұға аламыз. Айта кетерлігі, қазірге дейін табылған «жарлық хаттардың» аударма нұсқалары саны жағынан тым аз болғанымен, сол тұстағы екі жақ ара қарым-қатынастың қыр-сырын, жүйеден қазақтар жағынан патшаға амандаса барған бас елші, оның орынбасарлары мен берілген атақ-мәртебе, ере барған қосшылар, сондай-ақ патшаның оларға сыйға тартқан тарту-таралғыларының қандай заттар екендігі және олардың сан мөлшері сынды нақты мәліметтерді қамтитын аса құнды тарихи жазбалар екені айдан анық.

Тақырыпты ашу үшін алдымен тарих және тарихи деректану ғылымдарының салыстырмалы-тарихи әдісі сынды озық зерттеу әдістері ұтымды пайдаланылып, мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздерге сүйене отырып, 1787 жылы Цин патшалығының патшасы – Цяньлунның Тарбағатай шекара өңірлерін мекендеген қазақ ру-тайпаларының сұлтаны Ханқожаға жолдаған бір парша «жарлық хаты» егжей-тегжейлі талданады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көтеріліп отырған тақырып – Цин патшалығының қазақ хан, сұлтандарына жолдаған «жарлық хаттары» автордың 2008 жылғы 15 қазаннан 2009 жылғы 16 қаңтарға дейін Қытай бірінші тарихи архивіне жасаған кешенді ғылыми-зерттеу жұмысы аясында тұңғыш байқалған болатын. Жоғарыда көрсетілгендей, олардың жалпы саны небәрі 5 парша ғана. Кейін автордың «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты монографиялық еңбегінде аталмыш хаттар алғаш рет оқырман қауымға таныстырылып, тиісінше ғылыми түсініктемелер жасалды (Әбділәшім, 2016). Соңынан Ханқожа сұлтанға жолданған 2 парша «жарлық хат» тілдік тұрғыдан зерделенді (Әбділәшім, 2017а/б).

Талдау

Сөз болып отырған «жарлықтар» қайда, кімдер аударған, қазақ хан, сұлтандарына қалай жеткізілген? Бұл сұрақтардың бәріне бірдей иланарлық жауап табу – едәуір қиын. Әйтсе де қазірше қолда бар тарихи дереккөздерге сүйене отырып, шындыққа жанасымды жорамал жасауға болады. Яғни алдыңғы кітабымызда осы жарлықтардың қай жерде, кімдер тарапынан аударылғаны жөнінде алғаш ойымызды ортаға салып, екі түйінге жинақтаған болатынбыз (Әбділәшім, 2016: 7-8).

Бұл арада сондағы 1-жорамалымызды қуаттай отырып, аталмыш «жарлық хаттардың» патша ордасындағы әскери басқармада (军机处 *jun ji chu*) алдымен мәнжуша жазылып, соңынан аударылғандығын қайталай дәріптейміз. Сонымен қатар аталмыш хаттардың дені аударылып, арнаулы жарлық қағазға көшірілгеннен кейін патшаға дидарласа барған қазақ елшілерінен жіберілгендігін де қадап айта кеткен жөн. Өйткені төменде біз талқыламақ болып отырған «жарлық хатқа» байланысты жазылған мәнжу тіліндегі мәлімдеме жоғарыдағыдай ой-пікірімізді тіпті де ұштай түседі. Мысалы, онда: «Жақында қызыл сиялы қаламмен түзетулер жасалған Ханқожаға

жолданатын жарлық хаттың мәнжуша нұсқасын қазір моңғол, хойсы тілдеріне (*hoise gisun* 回语 *hui yu* / араб әліпбиімен жазылған ескі жазба тіл) аударып, бекітуіңізді сұрап, құзырыңызға жолдап отырмыз. Патша ағзам қарап мақұлдаған соң, айдаһар гүлді сары қағазға 3 тілде жазып, мөр басып, қазақ елшілері қайтар кезде, Ханқожаға қайрандаған заттармен бірге беріп жібермекшіміз», – делінген. Шын мәнінде, осы мәтін жолдарынан біз кейбір көмескі ұғымдардың мәнін жанамалай ұғына аламыз. Айталық, әскери басқармадағылар жағынан хатталған бұл мәлімдемеді, біріншіден, жарлық хаттың алғашқы нұсқасы мәнжу тілінде жазылып, соңынан ішінара түзетулер жасалғандығы; екіншіден, онан соң оның моңғол, хойсы тілдеріне аударылып, қайтадан патшаның тексеруіне жіберілгендігі; үшіншіден, патша мақұлдығын берсе, жарлық арнаулы қағазға 3 тілде көшіріліп, келген елшілерге табысталатындығы анық жазылған. Бұл арада «моңғол тілі» деп ойраттардың арасында жалпыласқан тот-моңғол жазуы меңзеліп отыр. Ал қалған екі тілдің біреуін Цин патшалығы тұсындағы мемлекет тіл – мәнжу тілі деп жорамалдауға болады.

Мұнда алдымен Цяньлун жылнамасының 52-жылы 1-айдың 7-күні (1787 жылғы 24 ақпан) әскери басқармадағылардың Ханқожаға жолданатын жарлық хат жөнінде патшаға жіберген мәнжуша мәлімдемесін мысалға алуға болады (QXMDH, 2012b: 307-310). Құжаттың микрофильмдегі нөмірі: 139: 481-482-486. «Цин дәуіріндегі шекара өңірлерге қатысты жазылған мәнжуша мұрағат құжаттардың каталогі» бойынша: 9-бөлім (Шынжаң IV), 1801 б. Бұл мәлімдеме екі бөлектен құралады: бірі «жарлық хаттың» алғашқы нұсқасы; енді бірі – осы туралы патшаға қарата жазылған мәлімдеме. Бұдан тыс, тағы бір сүбелі құжат – осы жарлық хаттың көне жазуымыздағы аудармасы. Мұрағатта бұл мәнжуша нұсқасымен бірге сақталмай, басқа құжаттардың арасына қойылған. Яғни Цяньлун жылнамасының 51-жылы 12-айдың 26-күні (1787 жылғы 13 ақпан) Қашқар амбаны Баочэн (保成 *bao cheng*) қатарлылардың патшаға жіберген мәлімдемесімен бірге қойылған. Микрофильмдегі нөмірі: 139: 871-890-894. «Цин дәуіріндегі шекара өңірлерге қатысты жазылған мәнжуша мұрағат құжаттардың каталогі» бойынша: 9-бөлім (Шынжаң IV), 1799 б. «Жарлықтың» алғашқы нұсқасы да, аудармасы да қазір Қытай бірінші тарихи архив қорында сақтаулы.

Осы тарихи құжаттарда айтылған қазақ елшілері Ханқожа сұлтанның патшаға жіберген елшілерін меңзейді, бұл жолы Ханқожаның інісі Ағадай бас елші салауатымен барған. «Шынжаң туралы қысқаша шолуға» негізделсек, Ағадай – Әбілпейіз сұлтанның 5-ұлы (Song Yun, 1965). 1783 жылы Әбілпейіз сұлтан ауырып қайтыс болғаннан кейін орнына Ханқожа мұрагер болған. Араға 3 жыл салып Ханқожа сұлтан алғаш інісі Ағадай бастаған елшілер тобын патша ордасы – Бейжіңге жіберген. Ағадайлар 1786 жылы 7 қарашада Ханқожа ордасынан жолға шығып (Әбділәшім, 2016: 174-176), 30 қарашада Ілеге келеді. 12 желтоқсанда Іледен аттанып, 22-сі Тұрпанға, 29-ы Құмылға жетеді. Сөйтіп олар ұзақ жол басып, Бейжіңге барып, Цяньлун патшамен дидарласқаннан кейін 1787 жылы 24 маусымда Ілеге қайта оралады. Ханқожа сұлтанға жіберілген Цяньлунның хаты осы реткі елшілер арқылы жеткізілген.

Ескере кетер бір жайт, Ханқожаның Іле генералына жолдаған хатында Ағадайдың жанына 18 кісі қосқандығы; Ағадайдың екі молдасы өзі қайтып келгенше бір жылы жерде тұра тұрса деген талабы жазылғанымен (Әбділәшім, 2016: 174-176), «жарлық

хатта» Ағадайдың жанына ергендер қосшысын қосқанда жиыны 5-ақ адам екені анық хатталған. Бұдан Ханқожаның елшілері Ілеге барған соң Іле генералы оларды түгелдей жібермей, арасынан 5 кісіні ғана іріктеп алып, Ағадайға қосқандығын аңғаруға болады.

«Жарлық хаттың» алғашқы нұсқасы мен оған қатысты мәлімдеменің транскрипциясы:

(1) jakan (2) fulgiyan fi i dasafi tucibuhe manju (3) hergen i hanghojo de wasimbure (4) hesei bithe be, te monggo, hoise (5) gisun i ubaliyambufi gingguleme (6) tuwabume ibebuhe, (7) dergici tuwafi tucibuhe manggi, muduri (8) noho suwayan booxan de ilan (9) hacin i hergen arafi doron (10) neihe be tuwame (11) boobai gidafi, hasak i elcin amasi (12) unggire de, hanghojo de xangnaha (13) jaka hacin be suwaliyame afabufi (14) tukiyame gamabufi, erei jalin gingguleme (15) wesimbuhe, seme abkai wehiyehe i susai juweci (16) aniya aniya biyai ice nadan de (17) wesimbuhede (18) hese saha sehe, (19) hasak wang hanghojo de wasimbure (20) hesei bithe, (21) abkai hesei forgon be aliha (22) hūwangdi i hese, hasak wang hanghojo de wasimbuha, (23) hanghojo si, sini amai wang ni jergi sirafi, te (24) hing seme unenggi gūnin i sini deo agadai be (25) takūrafi, mini elhe be baime hagaxabume unggihengge umesi (26) saixacuka, bi labdu urgunjemi, agadai, jai takūraha elcisa (27) gemu sain i isinjifi, mimbe hargaxame elhe be baiha, (28) sarilaha hacin hacin i xangnaha, sini deo de tuktan (29) hargaxara doroi kesi isibume, agadai de erimbu wehei (30) jingse, juwe yasai tojin funggala mahala, juwe mulfiyen (31) muduri sabirgi kurume, kecuheri sijigiyan, juyen, erihe, umiyesun, (32) fadu i jergi etuku adu xangnafi etubueci tulgiyen, (33) sarilara de encu sabirgi noho suje emke, amba suje emke, (34) dardan emke, gecuhari suje emke, menggun juwe tanggu yan, (35) cai abdaka duin tampin, bolosu tetun juwe hacin, yehere (36) tetun juwe hacin, amba fadu emu juru, ajige fadu (37) juwe juru, huwesi emke, oforo dambagu kukuri emke, (38) yatarakū emke xangnaha, adabuha elcin hūrhaci, eder, (39) serger, tastemur i jergi duin niyalma de gemu tuktan (40) mimbe hargaxame jihe kooli songkoi hūrhaci, eder, serger, (41) tastemur de niyalma tome ningguci jergi jingse mahala (42) emte, furdehe sabirgi kurume, gecuhari sijigiyan emte yohi, (43) juyen emte, erihe i jergi hacin i etuku adu xangnafi (44) etubueci tulgiyen, sarilara de hūrhaci i jergi duin (45) niyalma de niyalma tome alha suje emte, jakūri (46) suje emte, sunjari suje emte, menggun dehite yan, (47) yehere tetun juwete hacin, amba fadu emtu juru, (48) ajige fadu emte juru, huwesi emte, oforo dambagu (49) kukuri emtu, yatarakū emte, cai abdaha juwete tampin (50) xangnaha, kutele bostan de albani sujei kurume sijigiyan (51) emu yohi, sunjari suje juwe, menggun gūsin yan (52) xangnaha, hacinggai tuwai efin, eaten juculere uculere be (53) tuwabuha, sargaxabuha, hanghojo si, sini ama abulbis i (54) wang ni hergen be siraha ci ebsi, jecen i (55) dolo bisire eaten baita be gemu ili i jiyanggiyūn, (56) ambasai afabuha be dahame, ginggun ijishūn i icihiyaha, hūlha (57) holo bici, gemu hūsutuleme jafaha be, bi bulekuxefi (58) labdu urgunjemi, ere mudan sini deo agadai marire de, (59) hanghojo sinde hesei bithe wasimbure doroi xeolehe gecuhari (60) sijigiyan i mutun emke, dardan emke, gecuhari suje emke, amba (61) jakūri suje juwe, amba sunjari suje juwe, jangju (62) cekemu juwe, fulgiyan nunggasun i golmin kurume i mutun (63) emke, seke gūsin afaha, cai abdaha duin tampin, yehere (64) tetun duin hacin, cengme juwe, amba fadu emu juwe, (65) ajige fadu duin juru, xangnafi, agadai de afabufi (66) gamabuha ci tulgiyen, agadai sebe an i da

(67) tuwaxatame jihe hiya janggin sade afabufi tuwaxatabume (68) amasi unggihe, isinaha manggi, sinde xangnaha jaka be (69) alime gaifi, damu mini kesi be hukxeme, ereci (70) ele hing seme ginggun unenggi gūnin i kiceme (71) yabu, fejergi urse be ciralame bargiyatame kadala, (72) jecen i ergide hūlha holo be saikan ciralame jafame, (73) ume baita dekdebure, adaki aiman de hūwaliyasun gaime (74) yabu, damu ekisaka banjikini, deote i baru hajila, (75) eiten baita de gemu ili, tarbagatai de tehe (76) jianggiyūn, hebei ambasai afabuha be dahame icihya, (77) fejergi urse be ume susunggiyame jobobure, tumen (78) tumen aniya otolo, bayan elgiyen i jirgame banjime, (79) mini kesi be enteheme alire be kicekini, ume (80) heoledere, cohome wasimbuha.

Мәлімдеменің аудармасы:

Жақында қызыл сиялы қаламмен түзетулер жасалған Ханқожаға жолданатын жарлық хаттың мәнжуша нұсқасын қазір моңғол, хойсы тілдеріне аударып, бекітуіңізді сұрап, құзырыңызға жолдап отырмыз. Патша ағзамның қарап мақұлдауынан өткен соң, айдаһар гүлді сары қағазға 3 тілде жазып, мөр басып, қазақ елшілері қайтар кезде, Ханқожаға қайрандаған заттармен бірге беріп жібермекшіміз. Осы істерден хабардар болғайсыз.

Цяньлун жылынамасының 52-жылы 1-айдың 7-күні жіберілді.

Цяньлун патша осы мәлімдеменің аяқ жағына «Білдім» деп бұрыштама жазған.

Ескерту. Мәнжуша жарлық хаттың алғашқы нұсқасы туралы төменде арнаулы сөз болатындықтан, бұнда тек оның бас жағындағы 1-жолдан 18-жолға дейінгі мәлімдеме бөлегі ғана аударылды.

«Жарлық хаттың» ескі жазба тілдегі аудармасының транслитерациясы:

(1) Қзақ және Ванк Ханк Хуже Ге Тұшоркан (2) Ярлығы Нинк Хұты (3) Хданинк Буй Ругы Биле Вахт <ар. وحید> زمان نی ایکلکان (4) پادشه نینک یارلیغی قزاق وانک خانک خوجه Ге Тұшоркан Ханк Хуже Псиник (5) اتانک نی وانک جرکه که اولاندوروب جلی راپست کونکلونک بیله پسنیک اینیک (6) اغادانی ابرتیب مینیک تنج لیقیم نی پوراب کورنوش قیل دوروب کلکاننی نهایی (7) تعریف لاپ بولورمن تولا خوشجال بولدوم اغدای ینه ابرکان ایلجی لار باری ابدان (8) کلیب مینی کورنوش قیلیب تنج لیقیم نی پوردی پورون لاغان باری نی شانک لادیم (9) پسنیک اینیک Ге یانکی کورنوش قیلادوغان یوپسون بیله ایلتفات قیلیب اغدای Ге (10) قیزیل لعل مون جاق ایکی کوز اوتغات تلفک ایکی یوملاق هجدر فوزالیق (11) کورمه مولون نیم جه زوننار فور کتاجی ایکن ایاغ نمه لارنی شانک لاب (12) کیادورغان دین بولک پوروندا ینه فوزالیق توار بر جونک توار بر (13) داردان توار بر هجدر توار بر کومش ایلی یوز پسر جای تورت لونکفه (14) شیشه ایکی جینی ایکی جونک کتاجی بر جوف کیجیک کتاجی ایکی جوف فیجاک بر نپسا (15) قوتی بر جاقماق بر شانک لادیم ایلجی خولغاجی اودال پسرکر تاشته مور (16) تورت کشی باری یانکی مینی کورنوش قیل عالی کلدی یوپسون نی (17) ارکشیب خولغاجی اودال پسرکر تاشته مور باری Ге التینجی جرکه مون جاق (18) تلفک بر موینه فوزالیق کورمه بر مولون بر نیم جه بر زوننار ایکن ایاک (19) نیمه لارنی شانک لاب کیادورغان دین بولک پوروندا خولغاجی لار (20) تورت کشی که باری کول لوق توار بر بایس توار بر اوپس توار بر کومش (21) قیرق پسر جینی ایکی جونک کتاجی بر جوف کیجیک کتاجی بر جوف فیجاک بر نپسا قوتی بر (22) جای ایکی لونکفه شانک لادیم کوتل بوپس تان Ге توار کورمه بر توار تون بر (23) اوپس توار ایکی کومش اوتوز پسر شانک لادیم رانک کرانک اوپون لارنی (24) کوروب پسیلی قیلدی خانک خوجه پسنیک اتانک ابول فیض وانک نینک (25) جرکه پی نی اولاندوروغان دین کین یاقانینک ایجیدافی هر نمه ایشنی (26) باری ایلی نینک جانک جونک امبان لار Ге تفشورغان نی ارکشیب (27) ایکرام بیله جدال قیلیب اوغری بار بولپسه باری قوج بیله توتادوغان نی (28) من انکلاب تولا خوشجال بولدوم بو یول پسنیک اینیک اغدای یانیب (29) بارغاندا خانک خوجه پسانکا یارلیغی توشورادوغان خط ده مولون لیک بر (30) داردان توار بر مولون توار بر بایس توار ایکی اوپس توار ایکی ماخمال (31) ایکی قیزیل جکمان اوزون کورمه لیک بر بولعان اوتوز جای تورت (32) لونکفه جینی تورت فولو ایکی جونک کتاجی بر جوف کیجیک کتاجی تورت (33) جوف شانک لاب اغدای Ге

تفشوروب الیب اغدای لارنی تخی کجه (۳۴) باقیب کلکان کلارغه تفشوروب باق دوروب یانیب باریب (۳۵) یتکاندا پسانکا شانک لاغان نیمه لارنی کوتریب الیب مینینک ایلنفاتیم نی (۳۶) فوتوروب موندین تخی ایگرام راپت کونکلونک بیله جدال لب یور توین کی (۳۷) خلق لارنی براک لاب بیلیب تور یاقانینک ایجیداغی اوغرینی ابدان (۳۸) براک لاب توتوب ایشی جیقارما قوشنی ایمان غه افلیک بولوب (۳۹) یور شوک کنه اوقات قیلپسنگ جو اینینک لارغه ابدان باق هر نیمه (۴۰) ایشی بولپسه بارینی ایللی تاریاغتای دا تورادوغان جانک جونک (۴۱) خابو امبان لارنینک تفشورغان نی ارکشیب بیلیب قیل توین کی (۴۲) خلق لارنی جوبات دورما تمن تمن یل غجه بای اربین لیک اوقات (۴۳) قیلیب مینینک ایلنفاتیم نی اوزاق کوترادوغان غه جدال قیل یالقولوق (۴۴) قیلما دیب تحقیق یارلیغ توشوردوم

Транскрипциясы:

(1) Qazaq wañ Hāñhwājağa tüširgän (2) yarlıgñiñ hañı. (3) Hudāniñ buyruđı bilä wañıt [sic. <wañıt] zamāniñ igälägän (4) pādšāhniñ yarlıgı qazaq wañ Hāñhwājağa tüširgän. Hāñhwāja seniñ (5) atañni wañ jergegä ulandurup, heyli rāst köñlün bilä seniñ iniñ (6) Ağadayniñ ibärtip meniñ tünçliqimniñ surap körnüş qıldurup kelgäni nahāyatı (7) ta'riplap bolurmın, tola hōšhāl boldum. Ağaday yenä ibärgän elçilär bəri abdan (8) kelip meni körnüş qılıp tünçliqimniñ sordı, sorunlağan bärini şağladım. (9) Seniñ iniñğa yäñi körnüş qıladuğan yosun bilä iltifāt qılıp, Ağadayğa (10) qızıl la'l monçaq, eki köz utağat talfak, eki yomalaq hajdar [sic. <ağdar] fuzalıq (11) kürme, molon, nimča, zunnar, qur, kataçi, egin-ayağ nimalarnı şağlap (12) kiyadurğandın böläk, sorunda yenä fuzalıq tawar bir, çoñ tawar bir, (13) dardan tawar bir, hajdar tawar bir, kümiş eli [sic. <eki] yüz sar, çay tört longqa, (14) şıyşa eki, çiniñ eki, çoñ kataçi bir juf, kiçik kataçi eki juf, fiçak bir, neswā[r] (15) qutı bir, çaqmaq bir şağladım. Elçi Hulgāji, Adal, Serker, Taştēmür (16) tört kişi bəri yäñi meni körnüş qılğalı keldi. Yosunni (17) erkäşip Hulgāji, Adal, Serker, Taştēmür bəriğa altınçı jerge monçaq (18) talpaq bir, muyna fuzalıq kürme bir, nimča bir, zunnar egin-ayaq (19) nimalarnı şağlap kiyadurğandın böläk, sorunda Hulgājilar (20) tört kişigä bəri gülluq tawar bir, bas tawar bir, us tawar bir, kümiş (21) qırıq sar, çiniñ eki, çoñ kataçi bir juf, kiçik kataçi bir juf, piçaq bir, neswā[r] qutı bir, (22) çay eki longqa şağladım. Kutul Bostañğa tawar kürme bir, tawar ton bir, (23) us tawar eki, kümiş otuz sar şağladım, rañgarañ oyınlarnı (24) körip seyli qıldı. Hāñhwāja seniñ atañ Abūlfayz wañniñ (25) jergesini ulandurğandın keyin yaqanıñ içidägi har nima işini (26) bəri İliniñ janjuñ, ambanlarğa tafşurğanniñ erkäşip, (27) ekrām bilä jedāl qılıp, oğrı bar bolsa bəri quç bilä tutaduğanniñ (28) men añlap tula hōšhāl boldum. Bu yol seniñ iniñ Ağaday yanıp (29) barganda Hāñhwāja saña yarlıgı tuşuraduğan hañda molonlik bir, (30) dardan tawar bir, molon tawar bir, bas tawar eki, us tawar eki, mañmal (31) eki, qızıl çekmān uzun kürmelik bir, bulğan otuz, çay tört (32) longqa, çiniñ tört, fulu eki, çoñ kataçi bir juf, kiçik kataçi tört (33) juf şağlap, Ağadayğa tafşurup alıp, Ağadaylarnı tañi keçina (34) baqıp kelgän ka [sic. <hiya] larğa tafşurup baq turup, yanıp barıp (35) yetkändä saña şağlağan nimalarnı kötärip alıp, meniñ iltifātimni (36) qotorup, mundın tañi ekrām, rāst köñlün bilä jedāllap yür. Töbänki (37) haqlarnı beräkläp biliptur. Yaqanıñ içidägi oğıriniñ abdan (38) beräkläp tutup işi çıqarma. Qoşniñ aymañğa aflık bolup (39) yür. Şukkina awqat qılşañçu iniñlarğa abdan baq, ham nima (40) işi bolsa bärini İli, Tarbağatayda turaduğan janjuñ, (41) hañbu ambanlarnıñ tafşurğanniñ erkäşip bilip qıl, töbänki (42) haqlarnı jobatturma. Tümen-tümen yilğaçça bay-arbinliq awqat (43) qılıp, meniñ iltifātimni uzaq kötäraduğanğa jedāl qıl, yalqawlıq (44) qılma dep tañaqıq yarlıq tüşürdü.

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Қазақ ваны Ханқожаға түсірген жарлық хат. Құдайдың бұйрығымен заманды иелеген патшаның қазақ ваны Ханқожаға жолдаған «жарлығы». Ханқожа, сен атаңның вандық лауазымына мұрагерлік етіп, шын көңіліңмен інің Ағадайды жіберіп, менің есендігімді сұраттырғаның айырықша мадақтауға татырлық іс, ерекше қуандым. Ағадай және басқа да елшілер аман-есен келіп, менімен дидарласып, есендігімді сұрады, мен олардың бәрін қайрандадым. Інің Ағадайға алғаш келіп дидарласқандағы жосынға бойынша қызыл лағыл моншақ, екі көзді ұтағат қадалған қалпақ, екі домалақты айдаһар гүлді күрме, мешпет, таспиық, құр белбеу, қап, киім-кешек қатарлы заттарды қайрандап кидіріп, оның үстіне тағы бір айдаһар гүлді шағи, бір үлкен торқа, бір атлас, бір айдаһар гүлді торқа, екі жүз сәрі күміс, төрт лоңқа шай, екі шиша, екі шыны, бір жұп шоң қап, бір жұп кіші қап, бір пышақ, бір насыбай құты, бір шақпақ сыйға тарттым. Елші Құлхажы, Адал, Серкер, Тастемір қатарлы 4 кісіге алғаш келіп дидарласқандағы жосынға сай адам бас сайын түгел бірден 6 дәрежелі моншақ қалпақ, бір тері күрме, бір молон, бір мешпет, бір таспиық және киім-кешек секілді заттарды қайрандап кидіргеннен сырт, оларға жеке-жеке бір гүлді торқа, бір сегіз жіпті торқа, бір бес жіпті торқа, қырық сәрі күміс, екі шыны, бір жұп шоң қап, бір жұп кіші қап, бір пышақ, бір насыбай шиша, екі лоңқа шай сыйға тарттым. Атқосшы Бостанға бір албан торқа, бір албан тон, екі бес жіпті торқа, отыз сәрі күміс бергіздім. Әр түрлі ойындарды көріп, сейіл құрды.

Ханқожа сені атаң Әбілпейіздің орнына ван сайлағаннан бері, жағалауда (шекара) туындаған әрқандай істі түгелдей Іле генералы мен амбандардың айтуы бойынша екі етпей орындап, ұры-қары байқалса, ұстауға бар күшінді салатындығыңды естіп, ерекше қуандым. Бұл жолы інің Ағадай қайтарда Ханқожа саған жарлық хат түсіретін жосын бойынша бір айдаһар гүлді тондық, бір атлас, бір айдаһар гүлді торқа, екі шоң сегіз жіпті торқа, екі шоң бес жіпті торқа, екі мақпал, бір қызыл шекпенді ұзын күрмелік, отыз бұлғын, төрт лоңқа шай, төрт шыны, екі алаша, бір жұп шоң қап, төрт жұп кіші қап қайрандап, ағадайға бергізіп, оларды бұрынғыдай жол бойы қорғап келгендерге қайта табыстаттым. Ағадайлар қайтып барған соң саған сыйлаған заттарымды тапсырып алып, азғантай ілтипатыма кенеліп, шын пейіліңмен адал қызмет ет. Халқыңды жөнге салып, жағадағы ұры-қарыларды тыйып, іс шығарма. Көрші аймақтағылармен тату-тәтті болып, тыныш өмір кеш. Інілеріңе бас-көз болып, істің барлығын Іле, Тарбағатайдағы генерал, Хыб амбандардың (Әбділәшім, 2011: 16) айтқандарына сәйкесіп істе, халқыңды жәбірleme. Ұзақ жылдар бай-бақытты тұрмыс кешіп, ілтипатыма мәңгілік кенелуді ұмытпа, әсте жалқаулық қылма деп әдейі «жарлық» түсірдім.

Байқағанымыздай, аталмыш құжат мазмұны ауқымды, одан патша ордасына дидарласа барған қазақ елшілері туралы біршама мол ақпарат алуға болады. Айталық, бас елші, оның орынбасарлары мен ере барған атқосшысының аты-жөні, адам саны түгелдей хатқа түскен. Сонымен қатар қазақтарға тарту-таралғы есебінде берген бағалы заттар мен олардың сан мөлшері де анық жазылған.

Нәтижелер

Мақалада құжаттарды салыстыра зерттеу басты мақсат етілгендіктен, талдау бөлімінде алдымен мәнжу тілінде жазылған алғашқы нұсқасының транскрипциясы, онан соң оның ескі жазба тілдегі аудармасының транслитерациясы мен транскрипциясы, соңында қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы жеке-жеке талқыланды. Қазіргі қазақ тіліне аудару барысында мәнжу тіліндегі алғашқы нұсқасы мен ескі жазба тілдегі аудармасы бірдей пайдаланылды. Мүмкіндігінше сөздердің әуелгі мағынасынан ауытқымау көзделді. Осының арқасында көтеріп отырған тақырыптың ғылыми құны артып, бірсыпыра нәтижелерге қол жетті.

1) *Ханқожа*. Әдетте хаттар мен онда басылған мөрде «*خان خوجه*» түрінде жазылады. Ал жарлықтың аудармасында мәнжушадағы жазылуы «*Hanghojo*»-ға сәйкес «*خانک خوجه*» болып алынған (Әбділәшім, 2010а: 70).

2) *Агадай*. Мәнжуша мәлімдеме, жарлықта «*Agadai*», аудармасында «*اغادای*» тұлғасында хатталған (Әбділәшім, 2009: 54).

3) *Қайран-*, *сыйға тарт-*. Осы мағыналарды білдіретін сөз ескі жазба тіліміздегі аудармада «*شانک لا*» (*xanpla-*) тұлғасында жазылған, ол мәнжу тіліндегі «*xangnambi*» сөзінің дыбыстық баламасы (Hu Zeng-yi, 1994: 648), төркіні – қытай иероглифтері «*赏 shang · 赏賜 shang ci*».

4) *Қалпақ (шен қалпағы)*. Мәнжуша жарлық хаттағы шен қалпағын білдіретін «*mahala*» (冠 *guan*) сөзі ескі жазба тілде «*تلفک*» түрінде аударылған. Әдетте Цин патшалығы тұсындағы шен қалпағы «*mahala*» (暖帽 *nian tao / қыстық қалпақ*) және «*boro*» (凉帽 *liang tao / жаздық қалпақ*) болып екіге бөлінеді. «Цин патшалығы тұсындағы бес тілді лексикалық сөздікте» бұл жағы ескеріліп, мәнжу тіліндегі «*mahala*» мен «*boro*» көне жазба тілімізге реті бойынша жекежеке «*talpak*», «*cihe kalpak*» тұлғасында аударылған (Tamura, Imanishi, Sato, 1966: 689 (12179)).

5) *Құлхажы*. Орынбасар елші. Іле генералының мәлімдемесінде «*hūlhaci*», жарлық хаттың мәнжушасында «*hūrhasi*», ал аудармасында «*خولغاجی*» түрінде таңбаланған. Іле генералының патшаға жолдаған елшілер тізімдігінде Құлхажы туралы «*adabuha elcin, hūlhaci, dehi nadanci aniya gemun hecen de genefti, niguci jergi jingse xangnaha,*» (Құлхажы – орынбасар елші, ол Цянтлун жылнамасының 47-жылы (1782) Бейжіңге келіп, 6-дәрежелі жіңсе (Әбділәшім, 2016: 2) алған) деп хатталған (QXMDH, 2012a: 265). Бұдан 1782 жылдың аяғына қарай Әбілпейіз сұлтан соңғы рет баласы Қадайды Бейжіңге жібергенде Құлхажы да бірге барғандығын білуге болады.

6) *Адал, орынбасар елші*. Іле генералының мәлімдемесінде «*Edel*», жарлықта «*Eder*», ескі жазба тілдегі аудармада «*اودال*» болып хатталған. Осыларға негізделіп, қазіргі қазақ тіліндегі баламасы дыбыстық аудармамен «*Адал*» деп алынды.

7) *Серкер, орынбасар елші*. Іле генералының мәлімдемесінде де, жарлық хатта да ұқсас «*Serger*», аудармада «*سپرکر*» болып жазылған.

8) *Тастемір, орынбасар елші*. Мәнжушада «*Tastemur*», аудармасында «*تاشته مور*» тұлғасында жазылған.

9) *Бостан, қосшы*. Мәнжушада «*kutele bostan*», аудармада «*كوتل بوپس تان*» болып алынған. Мұндағы «*كوتل*» мәнжушадағы «*kutele*»-ның дыбыстық аудармасы, мағынасы – қосшы,

қарашы (Әбділәшім, 2010с: 30). Осындағы «Бостан» мен 1786 жылы 8 ақпан Қадай ауырып қайтыс болып, ағасы Жошы Тарбағатай амбандарына елші жіберіп естіртіп, күріш сұратқан жолы Бітік батыр, Жолдыбайлармен бірге Шәуешек жамбылына барып қайтқан «Бостан» (Әбділәшім, 2016: 163-165) екеуі бір адам болуы ықтимал.

10) *Қорғаушы*. Ескі жазба тілге аударылған жарлық хаттарда «ка» немесе «كا جانكى» түрінде кездеседі, мәнжу тіліндегі «*hiya janggin*» (侍卫 *shi wei*)-нің дыбыстық баламасы деп ұғынған жөн. Патшаға амандаса бара жатқан қазақ елшілеріне қосылған қорғаушы.

Жарлық хаттағы бір бөлім терминдердің салыстырмасы

№	Мәнжу тілінде	Ескі жазба тілде	Қытай тілінде	Қазіргі қазақ тілінде
1	hesei bithe	يارليغ نينك خطى	敕諭	Жарлық хат
2	hūwangdi i hesei	پادشه نينك يارليغى	圣旨	Патшаның жарлығы
3	erimbu wehei jingse	قيزىل لعل مون جاق	宝石顶子	Қызыл лағыл моншақ
4	juwe yasai tojin funggala mahala	ايكى كوز اوتغات تلفك	双眼翎纬帽	Екі көзді ұтағат қадалған қалпақ
5	muduri sabirgi kurume	هجدر فوزاليق كورمه	行龙夹绸褂	Айдаһар гүлді күрме
6	kecuheri sijigiyan	مولون	蟒袍	Айдаһар гүлді тон
7	juyen	نيم جه	袄	Мешпет
8	erihe	زوننار	朝珠/数珠	Таспийқ
9	umiyesun	قور	腰带	Белбеу
10	fadu	كتاجى	荷包	Қап, дорба
11	etuku adu	ايكن اياغ	衣服	Ким-кешек
12	sabirgi noho suje	فوزاليق توار	补緞	Гүлді торқа
13	dardan	داردان توار	妆緞	Атылас, сәтен
14	gecuheri suje	هجدر توار	蟒緞	Айдаһар гүлді торқа
15	menggun	كومش	银	Күміс

16	yan	پىر	两	Сәрі
17	cai abdaha	جای	茶叶	Шай
18	tampin	لونكقه	茶酒壶	Шәүгім, лоңқа
19	bolosu tetun	شيشه	玻璃器	Шиша
20	yehere	جینی	磁	Шыны
21	huwesi	فيچاك	小刀	Пышақ
22	oforo dambagu kukuri	نيسوا قوتى	鼻烟壶	Насыбай құты, шақша
23	yatarakū	جاقماق	火镰/火刀	Шақпақ
24	ningguci jergi jingse mahala	التينجى جرکه مون جاق تلفک	六品顶纬帽	6-дәрежелі тас тағылған қалпақ
25	furdehe sabirgi kurume	موينه فوزالبیق کورمه	皮褂子	Тері күрме
26	alha suje	كول لوق توار	花缎	Гүлді торқа
27	jakūri suje	باپس توار	八丝缎	Сегіз жіпті торқа
28	sunjari suje	اوپس توار	五丝缎	Бес жіпті торқа
29	albani sujei kurume	توار کورمه	官用缎夹褂	Албан торқа күрме
30	albani sujei sijigiyān	توار تون	官用缎夹袍	Албан торқа тон
31	hacinggai tuwai efin	رانک کرانک اويون	烟火/烟花	От ойын
32	xeolehe gecuhēri sijigiyān i mutun	مولون ليک	蟒袍用面料	Айдаһар гүлді тондық
33	cekemu	ماخمال	倭缎/漳缎	Мақпал
34	fulgiyan nunggasun i golmin kurume i mutun	قيزيل جکمان اوزون کورمه ليک	红哆罗呢长褂用面料	Қызыл шұғалы ұзын күрмелік
35	seke	بولعان	貂皮	Бұлғын терісі
36	cengme	فولو	氍毹	Алаша, шекпен

37	hülha holo	اوغرى	賊盜	Ұры-қары
38	adaki aiman	قوشنى ايمان	邻邦	Көрші аймақ

Жоғарыдағыдай кейбір кісі аттары мен жекелеген сөздерге арнайы тоқталудың нәтижесінде олардың ғылыми мәні ашылып, сөз етіп отырған мазмұнның тарихи артқы көрінісі едәуір анықталды. Сонымен қатар аталмыш тарихи құжаттарда кездесетін бір бөлім әлеуметтік атау-терминдердің түрлі тілдегі жазылу нұсқалары зерттеліп, нәтиже ретінде ұсынылды. Бұл өз кезегінде Қазақ хандығы әлеуметтік тарихын қайталай сараптауға оң ықпал жасайды.

Қорытынды

Жоғарыдағы мазмұндардан біз мыналарды айқындай аламыз:

Біріншіден, көріп отырғанымыздай, бұл «жарлық хаттың» алғашқы нұсқасы Цин патшалығы тұсында мемлекет тілі есебінде қолданылған мәнжу тілінде жазылған.

Екіншіден, «жарлық хаттың» өзге тілдегі аударма нұсқалары патша ордасындағы әскери басқармада дайындалған. Оның моңғол тіліне аударылған нұсқасы қазірше беймәлім болғанымен, өзімізге таныс ескі жазба тілдегі аудармасы сақталғандықтан, түпнұсқасымен салыстыра зерттеуде айырықша мәнге ие. Мақаламызда соңғысының тілін мәнжушадағы қолданылу дағдысына сәйкес уақытша «Хойсы тілі» (қазақша хаттарда айтылатын «Мұсылманша») деп алдық. Лексикалық, грамматикалық тұрғыдан қарағанда, аударманың тілі жатық, түсінуге оңай, біз айтып жүрген ескі қазақ жазба тілінде жазылған құжаттардан онша алшақ емес. Дегенмен онда кейбір атауларды кейде мәнжушадан, кейде қытайшадан дыбыстық аудармамен тікелей аударған мысалдар да әредік ұшырап қалады. Бірақ мұндай ерекшеліктер бұл түрдегі хаттардың аударма нұсқаларының бәрінде бірдей кездесе бермейді.

Үшіншіден, аталмыш құжатты талдау барысында Цяньлун патшаның қазақ сұлтаны Ханқожа мен оның жіберген елшілеріне шен маржаны, тон, бұлғын терісі сынды бағалы заттар мен тұрмыстық бұйымдарды қайрандап сыйға тартқанын байқаймыз. Бас елші Ағадайдан басқа елшілердің аты-жөнін жарлық хат арқылы білгенімізбен, олардың тегі жөнінде арнаулы хатқа түспегендіктен, кімдер екені қазірше беймәлім.

Жинақтай айтқанда, мақаламызға арқау болған бұл құжаттар – бір жағынан біздің Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынасты толық түсініп, ғылыми талдау жасауымызға мазмұндық жақтан тың мәліметтер берсе, енді бір жағынан сол тұстағы жарлық хаттардың жазылу формасы мен мазмұндық орналасу ахуалын жан-жақты зерделеп білуде жаңа дереккөз бола алады. Мұның ішінде «жарлық хаттың» көне жазба тілдегі аударма нұсқасы біздің тарихи деректану, Қазақ хандығы тарихы, ескі қазақ жазба тілі, сонымен бірге таяу заманғы көршілес тілдер арасындағы терминдердің аударылуы сияқты соны тақырыптарды тереңдей зерттеуіміз үшін аса құнды тарихи материал болмақ.

Әдебиет

- Abdilashim D., 2010a. Тарбағатай 参贊大臣宛文語カザフ語文書 1 種. 京都大学『西南アジア研究』. 72. 65-78 頁.
- Abdilashim D., 2010b. 18-19 世紀文語カザフ語文書の歴史文献学的研究・京都大学博士 論文. 23.03.10. 178 頁.
- Әбділәшім Д., 2009. Қазақ гуны Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты. Шынжаң қоғамдық ғылымы. 4. Б. 51-57.
- Әбділәшім Д., 2010с. Қазақ ваны Ханқожаның Іле генералына жазған өтініш хатынан бір нұсқа. Шынжаң қоғамдық ғылымы. 3. Б. 26-31.
- Әбділәшім Д., 2011. Қазақ ваны Ханқожаның қой саудалау мақсатында Тарбағатай амбанына жолдаған хаты. Шынжаң қоғамдық ғылымы. 2. Б. 11-17.
- Әбділәшім Д., 2016. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Бейжің: Ұлттар баспасы. 278 б.
- Әбділәшім Д., 2017а. Цяньлун патшаның қазақ ваны Ханқожаға түсірген жарлық хаты (1787). Шынжаң қоғамдық ғылымы. 3. Б. 54-64.
- Әбділәшім Д., 2017б. Цяньлун патшаның қазақ ваны Ханқожаға түсірген жарлық хаты (1790). Шынжаң университеті ғылыми журналы. 3. Б. 45-55.
- Saguchi Toru, 1963. 十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究・東京: 吉川弘文館. 755 頁.
- Saguchi Toru, 1986. 新疆民族史研究. 東京: 吉川弘文館. 459 頁.
- Song Yun, 1965. 松筠(修)《钦定新疆识略》(二)哈萨克世次表条. 台北: 文海出版社.
- Hu Zeng-yi, 1994. 胡增益主编《新满汉大词典》. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社. 1016 頁.
- Noda Jin & Onuma Takahiro, 2010. A Collection of the Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1). Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, the University of Tokyo. 176 p.
- Onuma Takahiro, 2014. 清と中央アジア草原: 遊牧民の世界から帝国の辺境へ. 東京大学出版会. 311 頁.
- QXMDH. 2012a. 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第 175 册). 桂林: 广西师范大学出版社. 447 页.
- QXMDH. 2012b. 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第 176 册). 桂林: 广西师范大学出版社. 449 页.
- Tamura, Imanishi, Sato. 1966. 田村実造・今西春秋・佐藤長共編『五体清文鑑訳解』1 卷. 京都: 京都大学文学部内陸アジア研究所.

Reference

- Abdilashim D. 2010a. Tarubagatai tsanzan daijin ate bungo kazafugo monjyo isshyu [A Kazakh Document Addressed to the Councillor of Tarbaghatai]. Kyoto university Seinan Ajia kenkyu. 72. 65-78 p. [in Japanese].
- Abdilashim D. 2010b. 18–19 seiki bungo Kazahugo monjyo no reikishi bunkengakuteki kenkyu [A Historical Study of Kazakh Documents in the 18th-19th Centuries]. Doctoral dissertation, Kyoto University. 23.03.10. 178 p. [in Japanese].
- Abdilashim D. 2009. Qazaq gongy Joshynyng Tarbaghatay ambandaryna jazghan khaty [A Letter of the Kazakh-gong Jochi Addressed to the Councillor of Tarbaghatai]. Shynzhang qoghamdyq ghylymy. 4. 51-54 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. 2010c. Qazaq wangy Khankhozhanyng Ile generalyna jazghan otinish khatynan bir nusqa [One Version of the Request Letter Written by Kazakh Sultan Khankhoja to the Military Governor of Yili]. Shynzhang qoghamdyq ghylymy. 3. 26-31 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. 2011. Qazaq wangy Khankhozhanyng qoy sawdalaw maqsatynda Tarbaghatay ambanyna joldaghan khaty [The Letter Sent by Khanqoja Sultan to the Councillor of Tarbaghatay for the Purpose of Sheep Trading]. Shynzhang qoghamdyq ghylymy. 2. 11-17 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. 2016. Qytay birinshi tarihi muraghatynda saqtalghan qazaqsha qujattar [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Beijing: Ulttar baspasy. 278 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. 2017a. Qianlong patshanyng qazaq wangy Khanqojagha tusirgen jarlyq khaty (1787) [An Imperial Edict from the Qianlong to the Kazakh wang Khanqoja (1787)]. Shynjang qoghamdyq ghylymy. 3. 54-64 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. 2017b. Qianlong patshanyng qazaq wangy Khanqojagha tusirgen jarlyq khaty (1790) [An Imperial Edict from the Qianlong to the Kazakh wang Khanqoja (1790)]. Shynjang universiteti ghylymi jornaly. 3. 45-55 p. [in Kazakh].

Saguchi Toru. 1963. 1819 seiki Higashi Torukistan Shiakai shi [The Society History of East Turkestan in the 18th-19th centuries]. Tokyo: Yoshikawa-kobunkan. 755 p. [in Japanese].

Saguchi Toru. 1986. Shinkyō minzokushi kenkyū [Researches on the History of the Peoples of Xinjiang]. Tokyo: Yoshikawa-kobunkan. 459 p. [in Japanese].

Song Yun. 1965. Qianding Xinjiang shilue [Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang] (2). Hasake shicibiao tiao. Taipei: Wenhai chubanshe. [in Chinese].

Hu Zeng-yi. 1994. Xin man han da ci dian [A Comprehensive Manchu-Chinese Dictionary]. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe. 1016 p. [in Manchu-Chinese].

Noda Jin & Onuma Takahiro, 2010. A Collection of the Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1). Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, the University of Tokyo. 176 p.

Onuma Takahiro. 2014. Shin to Chuoajia sōgen: yubokumin no sekai kara teikoku no henkyō he [Then Qing and the Central Asian Steppe: From the Nomads Arena to the Imperial Frontier]. Tokyo: Tokyo daigaku shiyppankai. 311 p. [in Japanese].

QXMDH. 2012a. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 175. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 447 p. [in Manchu].

QXMDH. 2012b. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 176. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 449 p. [in Manchu].

Tamura Jitsuzo, Imanishi Shunju, Sato Hisashi (eds.). 1966. Gotai Shin Bunkan Yakkai [Mirror of the Five Scripts of Qing Letters]. Vol. 1. Kyoto: Kyoto daigaku Bungakubu. Nairiku Ajia Kenkyujyo. [in Japanese].

D. Abdilashim

Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan

(E-mail: airu331@gmail.com)

**Historical significance of the Chinese Emperor's Edict- Letter to the Kazakh Sultan,
preserved in Chinese archives**

Abstract. On the basis of Chinese and other sources, the article considers the Edict- Letter of the Chinese Emperor of the Qing Dynasty to the Kazakh Khanqoja Sultan, the owner of the eastern border regions. According to Kazakh documents, the Kazakh Khans Abylai and Abilpeiz established official ties with the Qing Empire after the destruction of the Dzungars in 1757. Trade fairs were opened in Urumqi in 1758, in 1761 in Yili, and in 1764 in Tarbaghatai, thereby favorable conditions were created for the development of political and economic relations between the two sides. That is confirmed by mutual correspondence contributed to a significant increase of official documents. Most of these documents, preserved in Chinese archives, are letters from Kazakh Khans, which were delivered through ambassadors to the local administration of the Qing Empire, and then forwarded to the Emperor himself. The analyzed archival document is the Edict-Letter sent by the Qian Long Emperor to Khanqoja Sultan in 1787. The author of the article, exploring the language of the Chinese Emperor's Edict-Letter to the Kazakh Sultan, reveals the history of interethnic relations between the countries, as well as the history of the Kazakh Khanate in the XVIII century.

Keywords: Kazakh Khanate, the eastern border regions of the Kazakh steppe, the Kazakh leaders, Khanqoja Sultan, The Qin Empire, Qian Long, document, edict-letter, historical significance.

Д. Абдилашим

Токийский университет иностранных языков, Токио, Япония

(E-mail: airu331@gmail.com)

**Историческое значение письма-указа китайского императора казахскому
султану, сохранившегося в китайских архивах**

Аннотация. На базе китайских и других источников в статье рассматривается письмо-указ китайского императора эпохи Цин казахскому султану Ханкожа, владельцу восточных пограничных регионов. После уничтожения джунгар казахские ханы Абылай, Абильпейиз установили официальные связи с империей Цин. По казахским документам, это было в 1757 году, в год быка. Между Казахским ханством и Китайской империей стали активно развиваться торговые отношения: в 1758 году были открыты торговые ярмарки в Урумчи, в 1761 году в Или, в 1764 году в Тарбагатае, тем самым были созданы благоприятные условия для непрерывного развития политико-экономических связей между сторонами. Кроме того, были установлены прочные и тесные социальные взаимоотношения, что подтверждается взаимной перепиской,

резким увеличением числа официально-деловых бумаг. Большую часть этих документов составляют письма казахских ханов и султанов, которые доставлялись через послов в местную администрацию империи Цин, а затем перенаправлялись самому императору. В перечне этих документов встречаются также и письма-указы императора Цяньлун к казахским ханам и султанам, сохранившиеся в китайских архивах. В статье анализируется один из таких архивных документов 1787 года, одна из версий письма-указа императора Цяньлуна Ханкоже султану. Автор статьи, исследуя язык этого письма-указа китайского императора к казахскому султану, раскрывает историю межнациональных отношений между странами, а также историю Казахского ханства в XVIII веке.

Ключевые слова: Казахское ханство, восточные приграничные регионы казахской степи, лидеры казахов, султан Ханкожа, Империя Цинь, Цяньлун, документ, письмо-указ, историческое значение.

Автор туралы мәлімет:

Әбділәшім Дүйсенәлі, тарих ғылымдарының докторы, визитинг-профессор, Азия-Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, Токио шетел тілдері университеті, 3-11-1 Асахи-чо, Фучю-ши, Токио, Жапония.

ORCID: 0000-0001-7466-2144

Information about author:

Abdilashim Duisenali, Doctor of Historical Sciences, Visiting Professor, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 3-11-1 Asahicho, Fuchu-shi, Tokyo, Japan.

ORCID: 0000-0001-7466-2144

Сведения об авторе:

Абділашім Дүйсенәлі, доктор исторических наук, визитинг-профессор, Научно-исследовательский институт языков и культур Азии и Африки, Токийский университет иностранных языков, 3-11-1 Асахи-чо, Фучю-ши, Токио, Япония.

ORCID: 0000-0001-7466-2144

Тасмола мәдениетінің Балықты көлі маңындағы жауынгерлік қорымы¹

* Д. Дүйсенбай^a, А. Қасенәлі^b, Ж. Укеев^c, Ұ. Үмітқалиев^d, П. Мұсырманқұл^e

^aҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: daniar_db88@mail.ru). *Байланыс үшін автор: daniar_db88@mail.ru

^bҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: a.kassenali@gmail.com).

^cТарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы, Көкшетау, Қазақстан Республикасы

(E-mail: zhassulan82@mail.ru)

^dЛ.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: uumitkaliyev@bk.ru).

^eҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: pmusilmankul@bk.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Солтүстік Сарыарқа, Тасмола мәдениеті, Балықты, жауынгер жерлеу обасы, қорым, ат әбзелдері, аң стилі, пәнаралық зерттеулер.

FTAMP 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-23-39>

АННОТАЦИЯ

Мақалада 2022 жылы Ақмола облысы, Бурабай ауданы, Балықты көлінің маңында орналасқан Балықты қорымына жүргізілген қазба және пәнаралық зерттеу жұмыстарының қорытындылары берілген.

Қорым диаметрлері 5-7 м болатын қатардағы үйінділерден тұрады. Ескерткіш биіктеу дөңнің үстінде орналасқан. Қазба жұмыстары жүргізілген №1 обадан 20-дан астам қоладан бұйымдар табылды. Ат әбзелдер жиынтығы мен жебе ұштары, тас қайрақ, сүйек біздің жоғары деңгейде әзірленіп, «аң стилі» негізінде жасалған. Табылған жәдігерлер бойынша ескерткіш тасмола мәдениетіне тән «жауынгер» жерлеу орны ретінде қарастырылды. Қазба жұмыстарынан бөлек, цифрлық өңдеу жұмыстары бойынша ескерткіштің ортофотожоспары мен топотүсірілімдері атқарылды. Антропологиялық талдаулар бойынша 45-50 жас шамасындағы ер адам жерленген. Хронологиялық мерзімі жағынан радиальді көміртекті талдаулар нәтижесі бойынша б.з.д. 6-5 ғғ. мерзімделеді. Тас қайраққа минералогиялық талдау жасалып, шикізаттың тау жынысы анықталды. Аймақтағы басқа да шағын жерлеу орындарының құрылыстары және олардан табылған заттар бойынша салыстырмалы талдаулар жасалды.

Заттық материалдар мен пәнаралық зерттеулер қорытындысы негізінде қорым Тасмола мәдениетінің солтүстік бөлігін мекен еткен тайпа өкілінің жерлеу орны деген тұжырым жасалды. Жерлеу орнының Солтүстік Сарыарқадағы «жауынгер» жерлеу орындарын зерттеудегі маңызы ерекше. Элитарлы жерлеу ескерткіштерін ғана емес, шағын обаларды зерттеу арқылы жауынгер, қарапайым тұрғындардың заттық кешендері мен ғұрыптық мәселелері бойынша толыққанды ғылыми нәтижелерді алуға болады.

Received 03 October 2023. Revised 03 October 2023. Accepted 12 February 2024. Available online 31 March 2024.

Дәйексөз үшін: Д. Дүйсенбай, А. Қасенәлі, Ж. Укеев, Ұ. Үмітқалиев, П. Мұсырманқұл Тасмола мәдениетінің Балықты көлі маңындағы жауынгерлік қорымы // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – 23-39 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-23-39>

For citation: D. Duisenbay, A. Kasenali, Zh. Ukeev, A. Seraliyev, U. Umitkaliyev, P. Mussyrmankul Warrior burial of the Tasmola culture at Lake Balykty // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 23-39. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-23-39>

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру аясында дайындалды. Жоба атауы «Солтүстік Сарыарқаның ерте темір дәуірі: деректерді жүйелеу, жаңа зерттеулер мен пәнаралық талдаулар». ЖТН АР19678091.

Кіріспе

Мақалада Ақмола облысы, Бурабай ауданы, Жаңажол ауылының маңынан апатты жағдайда зерттелген ерте темір дәуірінің жерлеу орны туралы айтылады. 2022 жылы Жаңажол ауылының тұрғыны, өлкетанушы Рауан Ержанов Ақмола облысы мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығына» Ақмола облысының Бурабай ауданы, Жаңажол ауылының аумағындағы үйінді үстінде қола бұйымдардың жатқандығы туралы хабарлайды. Хабарлама негізінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейі жанындағы Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары мен Ақмола облысы мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ мамандары жаңадан табылған ескерткіште зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу мақсаты – табиғи және антропогендік факторлар әсерінен жойылу алдында тұрған нысандарды зерттеу және материалдарын ғылыми айналымға енгізу.

Ескерткіш Жаңажол ауылынан СБ қарай 3,2 км, Көрнекті ауылынан шығысқа қарай 4,0 км, Балықты көлінен оңтүстік-батысқа қарай 3,4 км жерде, аса биік емес дөңнің үстінде орналасқан. Жан-жағын орман қоршап жатыр.

Қорым солтүстік-оңтүстік бағытта созылған тас-топырақ үйінділі 7 обадан тұрады. Аралары 30-40 м-ді құрап орналасқан. Обалар диаметрлері 4-8 м, биіктіктері 0,15- 0,50 мге дейін жететін қарапайым жерлеу орындарының қатарына жатады. №№1-5,7 обалар тастопырақты үйінді болса, №6 нысан топырақты оба болып табылады. №№1-2 обалар қатты тоналған, әрі тонау іздері айқын көрінеді.

Қорымдағы барлық жерлеу ескерткіштерінің сақталуы ықтималдылығы өте төмен. Біріншіден, жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша, шаруашылыққа қажетті шикізаттың осы жерден алынатындығы болса, екіншіден, ашық, әрі биік жерде орналасқандықтан, қазіргі заманғы тонаушылардың тарапынан бұзылуға ұшырау қаупі жоғары.

1-сур. Балықты қорымының ортофотожоспары

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ескерткіштің топографиялық орналасу ерекшеліктерін анықтау мақсатында Dron Deployed мобильдік бағдарламасы көмегімен DJI Mavic 2 Pro ұшқышсыз ұшу құрылғысы арқылы ескерткіштің ортофотожоспары мен топожоспары жасалды. Ортофото жасауға қажетті түсірілім 80 м биіктікте жасалып, барлығы 242 фото жасалды. Agisoft MetaShape компьютерлік бағдарламасында өңделіп (А. Сералиев), барлық фотолар біріктірілді.

Археологиялық зерттеу әдістеріне сәйкес, қазбаға дейінгі фототүсірілімдері Canon EOS R + RF фотоаппараты көмегімен жасалды. Фотофиксация жұмыстары қазба кезінде табылған артефактілердің орналасуын нақтылауға көмектеседі. Қазба жұмыстары барысында сызбалық жоспары далалық жағдайда өңделіп, Corel Draw және Photo Shop компьютерлік бағдарламалары (А. Сералиев) арқылы өңделді.

Қазба жүргізу тәсіліне сай, ескерткіштің стратиграфиялық қабатын анықтау мақсатында оңтүстік-солтүстік бағытта бровка қалдырылды. Жерлеу шұңқырының тонауға ұшырағандығын дәлелдеу мақсатында әр 0,3 м сайын 1:10 см пропорцияда сызбалары салынды.

Қазба жұмыстары кезінде табылған адам сүйектері Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының антрополог маманы (Р. Жанұзақ) тарапынан зерттелді. Қазба барысында табылған антропологиялық материалды өңдеу және талдау стандартты антропологиялық әдістер бойынша жүргізілді (Алексеев, Дебетс, 1964; Алексеев, 1966). Палеоантропологиялық зерттеу методикасына сай, адамның жынысы мен жасын анықтау жүргізілді. Дене ұзындығының физикалық көрсеткішін қайта құру С.Дюпертюис, Д.Хадден және К.Пирсон, А.Ли (Алексеев, 1966) формулалары негізінде жүргізілді. Ұзын сүйектердің параметрлері бірнеше рубрикаларды қолдану арқылы бағаланды (Пежемский, 2011²; Хохлов, Григорьев, 2020).

Ескерткіштің хронологиялық мерзімдеу мәселелерін анықтау бойынша радиий көміртекті талдаулар жүргізілді. Талдауларға адам сүйегінің жақсы сақталған бөлігінен кішкентай сынама алынып, үлгі Вильнюс қаласындағы Vilnius Radiocarbon (Литва) ғылыми орталығына (ғылыми жет. Юлиус Паужолис) жіберіліп, нәтижелері алынды.

Қазба барысында табылған қола бұйымдар Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институтының Алғашқы өңдеу және консервациялау бөлімі лабораториясының маманы (М. Қызырханов) механикалық-химиялық тәсіл арқылы өңдеуден өткізді.

Тастан жасалған бұйымға Қарағанды Техникалық университетінің PhD А.Р. Айтпаева минералогиялық талдау жасады. Минералогиялық сараптама С.Д. Четвериков жасаған Маос шкаласындағы коэффициенттер бойынша анықталды.

Қорымға ғылыми жағынан жақындау, әрі бұрын зерттелген ескерткіштермен салыстырмалы әдісті қолданып, нысанның аймақтағы ғылыми рөлі сараланды.

2 Пежемский Д.В., 2011. Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения. Диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Москва. 326 с.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Сарыарқаның солтүстік бөлігі Еуразия даласындағы ерте көшпелі мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде қарастылып келеді. Оның ішінде Тасмола мәдениетінің негізгі археологиялық аудандарының қатарына жатады (Бейсенов, 2015:11). Өткен ғасырда аталған аймақта бірқатар ерте темір дәуірінің ескерткіштері бойынша ғылыми нәтижелері жарық көрді (Хабдулина, 1994). Кейінгі жиырма жылдықта да зерттеу жұмыстары жоғарғы қарқын алып, элитарлы жерлеу ескерткіштерін зерттеуге басымдық берілді (Қасенәлі және т.б., 2021). Ал қарапайым, әрі жерлеу үйінділері шағын обалар зерттеу аясынан тыс қалуда. Мұндай үрдіс Қазақстанның басқа да аймақтарында да көрініс береді.

1960 жылдары М.К. Қадырбаев Тасмола обалар тобын зерттеп, қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде шағын жерлеу орындары зерттеліп, б.з.д. 7-5 ғасырлармен мерзімделді. Қазба жүргізілген ескерткіштер атауына сәйкес, ғылыми айналымда алғаш «Тасмола мәдениеті» ұғымы пайда болды. Ғалым шағын жерлеу ескерткіштерін көптеп қазып, ерте темір дәуірінің алғашқы мерзімделуі мәселелерін көтерді (Қадырбаев, 1966).

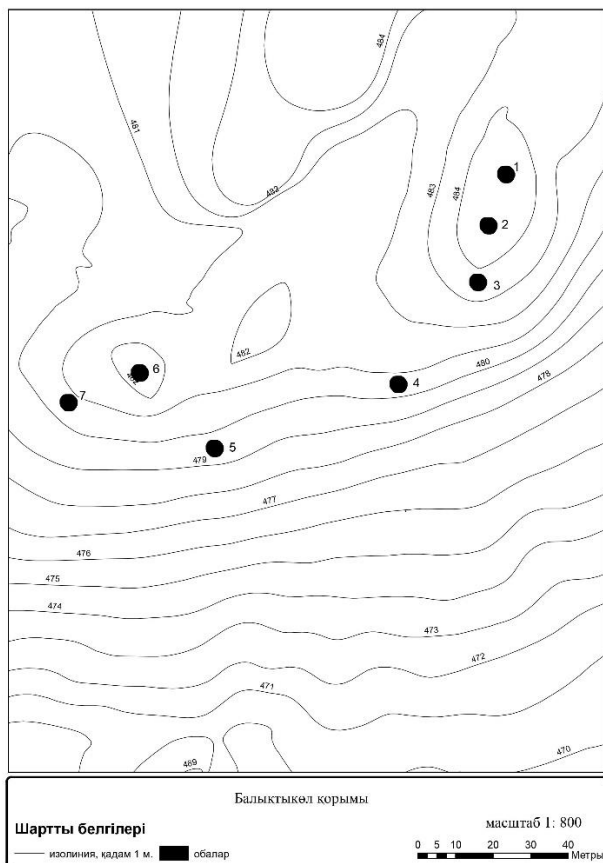
Солтүстік Сарыарқадағы шағын жерлеу орындары өте аз зерттелген. 1972-1975 жылдары Алыпқаш, Жабай, Ұлыбай, Бектеңіз және тағы басқа 150-ге жуық шағын жерлеу орындарына қазба жұмыстары жүргізілді. Оның 70-тен астамы б.з.д. VIII-V ғасырлармен мерзімделеді. Археолог М.К. Хабдулина ескерткіштерді аймақтық орналасуы бойынша Петропавл, Сергеевка және Есіл-Шағалалы топтарына бөліп қарастырды (Хабдулина, 1994:19). Оның ішінде біз қарастырып отырған Балықты қорымы Есіл-Шағалалы тобына жатады (Хабдулина, 2019).

Кейінгі жылдары шағын жерлеу орындары көбінесе Көкшетау орманды алқабының аумағында немесе жапсарлас өлкелерде жүргізілді. Атап айтар болсақ, Тасқора II, Касан I, Тайтөбе, Өндіріс II, Бесоба (Вальчак және т.б., 2017:142), Үлкенсор (Ярыгин, Сакенов, Мысыр, 2023), Шағалалы 5 (Ярыгин, Сакенов, 2018) қорымдарын атап өтуге болады.

Талқылау

Балықты қорымындағы қазбалар Солтүстік Сарыарқадағы ерте темір дәуірінің зерттелген ескерткіштерінің қатарын толықтыратын ғылыми қазбалардың қатарына жатады. Солтүстік Сарыарқада «жауынгер» жерленген жерлеу орындары аз зерттелген. Осы уақытқа дейін мұндай жерлеу орындары Шағалалы 5 (Ярыгин, Сакенов, 2018), Үлкенсор (Ярыгин, Сакенов, Мысыр, 2023), Мыржық 6 (Бейсенов, Дүйсенбай, 2017) тәрізді ескерткіштерден табылған болатын. Аталған ескерткіштер Сарыарқа тарихи-географиялық аумағында орналасқан. Хронологиялық мерзімдемелері бойынша Тасмола мәдениетіне жатады. Ал Тасмола мәдениеті - Сарыарқаның аумағына түгелдей тараған ертесак мәдениеті. Негізгі ядросы Орталық Қазақстан болып табылатын археологиялық мәдениетке Сарыарқаның солтүстігі «Ұлыбай-Тасмола», оңтүстік Оралдағы «Бобров-Тасмола» типі ретінде қарастырылып отырған аумаққа кіреді. Біз қарастырып отырған жерлеу орны Тасмола мәдениетінің Ұлыбай-Тасмола локальді

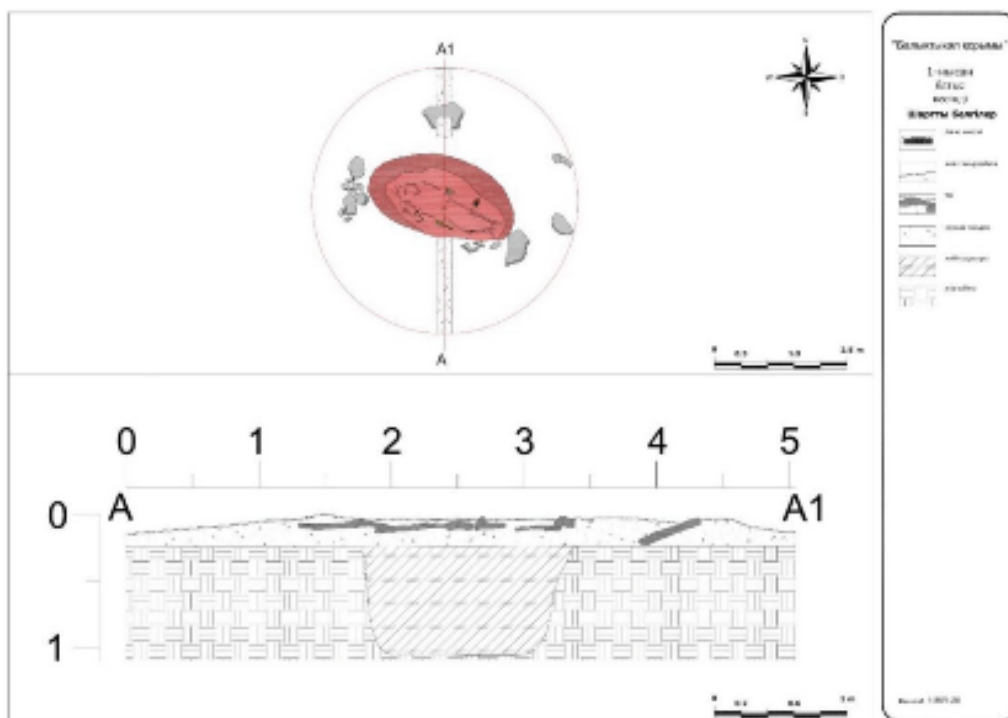
типіне жатады (Хабдулина, 1994). Жерлеу үйіндісін көлеміне қарай 3 типке бөлген М. Хабдулина бойынша, алғашқы 1 типке жатады (Хабдулина, 1994: 18).

2-сур. Балықты қорымының топожоспары

Қабір шұңқырының тоналғандығын, әрі бел және қабырға сүйектерінің алынып кеткендігіне қарағанда, белдік заттар кешені болуы мүмкін. Бұл марқұмның толықтай көне жоралғыға сай салтанатты түрде қойылғандығын білдіреді. Қорымға ең жақын орналасқан Бурабай ауданындағы Үлкенсор обасынан шыққан белдік бөліктері осыған дәлел. Б.з.д. VII-VI ғасырлармен мерзімделетін жерлеу орнынан тас қайрақ, пышақ пен бірнеше қола жебе ұштарының табылуы (Ярыгин, Сакенов, Мысыр, 2023) Балықты обасымен жерлеу ғұрпы бойынша ұқсас екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, Атасудағы Мыржық 6 қорымының материалдарын атап өтуге болады. Тас қайрақ, пышақ, қанжар, белдік бөліктері және жебе ұштары жауынгер жерленгендігін айқындайды (Бейсенов, Дүйсенбай, 2017: 18-25).

Қола пышақтың ең жақын аналогы ретінде Зеренді ауданынан табылған Шағалалы 5 жерлеу обасынан шыққан қола пышақты атауға болады. Бір жүзді, пішіні мен көлемі жағынан өте ұқсас болып келеді (Ярыгин, Сакенов, 2018:27).

3-сур. Балықты қорымы. 1 обаның жоспары мен қимасы

Б.з.д. VIII-VII ғасырлардағы ерте темір дәуірінде қола қанжарлар кең тарады (Хабдулина, 2017) Қанжар сақ жауынгерінің негізгі атрибуттарының бірі болып табылады. Ескерткіштегі қола қанжардың аналогтары Көкшетау маңындағы Маринское елдімекенінен, Есіл өзенінің бойынан, Рассвет ауылы маңынан табылған. Аталған қанжарлар б.з.д. VII-VI ғасырлармен мерзімделеді. Тек басындағы аң стилімен бедерленген жануар бейнесінің жоқ болуымен ғана ерекшеленеді (Хабдулина, 1984:228). Қола қанжар типі бойынша Сарыарқа аймағының өзіне тән заттық кешенінің бірі ретінде санауға болады.

Ауыздықтардың ең жақын түрі Бақыбұлақ қорымындағы №5 ғұрыптық құрылыстан табылған (Бейсенов, 2015: 31). Ауыздық пен сулықтары қатар табылған Бақыбұлақ қорымындағы №1 ғұрыптық құрылыстың материалдарының да ұқсастығы бар. Бақыбұлақ қорымының сулықтарының ортасында ұзыншалау келген бір ойық болғандығымен ерекшеленеді. Балықты сулықтары үш ойығымен ерекшеленгенімен, жасалу дәстүрі мен түрі жағынан Бақыбұлақ табылымдарына ең жақын. Бақыбұлақ қорымынан табылған металл бұйымдарға трассологиялық талдаулар жүргізу нәтижесінде аржан-черногор әдісімен қалыпқа құйылғандығы анықталды (Бейсенов, 2016: 121). Ауыздықтың тағы бір ұқсас түрі Толағай және Тасмола 1 қорымындағы 24 обадан табылды (Қадырбаев, 1966: 316).

Тасмола мәдениетінің орталығы мен солтүстік бөлігінің заттық кешендері өзара өте ұқсас. Сондықтан мәдени қауымдастықты жеке-жеке локальді бөліп қарастырғанмен, бірыңғай түсініктегі көне заман тұрғындары мекен еткен.

Ұлыбай-Тасмола мәдениетіне жататын заттық кешендерді жинақтау, талдау сақ тұрғындарының мәдениеті мен дүниетанымы туралы түсінігімізді тереңдете түседі.

Әртүрлі типтегі жебе ұштары бар қорамсақтардың болуы сол кезеңде әскери істің жоғары дәрежеде болғандығын дәлелдейді (Хабдулина, 2017: 50). Жебе ұштарының аналогтары бойынша ең жақыны Алыпқаш қорымынан шыққан екі қанатты жебелерді атап өтуге болады (Хабдулина, 2017: 41). Жерлеу шұңқырынан жебе ұштарының тобы табылған ескерткіштерге Бақыбұлақ қорымы жатады. №9 обадан табылған 42 жебе пішіндері бойынша 4 топқа жатады. Соның ішінде екі қанатты жебелер де кездеседі (Бейсенов, 2015 а:121, 11-21). Торғай өңіріндегі Саба қорымынан 149 жебе ұшы бар қорамсақтың шығуы жауынгерге арналған жерлеу орны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (Онғар и др., 2020: 240).

Жауынгерге арналған жерлеу орындары Тасмола мәдениетінің әлеуметтік жіктелісіндегі сақ жауынгерінің статусының жоғары болғандығын дәлелдейді. Ірі жерлеу орындарын зерттеуден бөлек, шағын жерлеу орындарын көптеп зерттеу сақ қоғамының әлеуметтік орны туралы мол мағлұматтар береді.

Зерттеу нәтижелері

Цифрлы зерттеу жұмыстары. Ортофото жоспары мен топотүсірілім жұмыстары ұшқышсыз ұшу құрылғысымен жасалып, жер бедерінің рельефтері теңіз деңгейінен алғанда биіктіктерін есепке ала отырып жасалды. Нәтижесінде аумағы 2 ш.км жердегі ең төменгі және ең биік нүкте айырмашылығы 15 м-ді құрады. Бұл қарапайым, шағын қорымдар элитарлы жерлеу ескерткіштері тәрізді (Бейсенов, 2015 а) кең алқаптағы жазық жерде немесе биік таудың үстіне қойылмайтындығын аңғаруға болады. Шағын жерлеу орындарының топографиялық орналасуының өзіндік ерекшелігі болып табылады. Обалар СШ-ОБ бағытта орналасқан. Ерте темір дәуірінің жерлеу орындары негізінен, О-С бағытта орналасатындығын ескерсек, ескерткіш нысандарының орналасуы осы дәстүрді бұзбағандығын көруге болады.

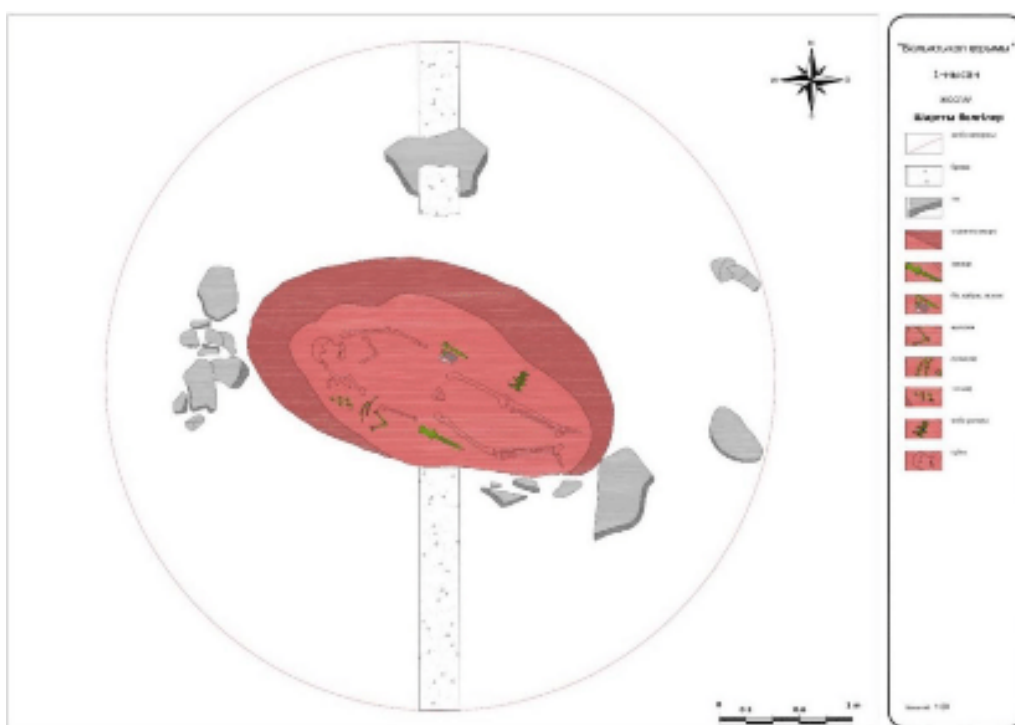
Археологиялық зерттеу. Қорымдағы №1 тас-топырақты үйіндіге қазба жұмыстары жүргізілді. Диаметрі 4,5 м, биіктігі 0,2 м. Обаның орталық бөлігінен тонау іздері байқалады. Үйінді бетін шым басқан. Шым астынан бірыңғай орташа көлемді тастардан тұратын тас қабат шықты. Стратиграфиялық қабат материкке дейін жетеді. Оның астынан материк деңгейінен СББ-ОШШ бағытта созылған қабір шұңқырының дағы анықталды. Қарасұр түсті. Төбеден қарағанда сопақша пішінді. Шұңқырды айнала бірнеше орташа көлемді тастар сақталған. Өлшемдері 0,45x0,4x0,15 м. Тонау салдарынан қабірүсті тас құрылыс екендігі нақтыланбады. Қабір шұңқыры дағының материк деңгейіндегі өлшемдері 2,6x1,2 м.

Шұңқырды төмен қарай зерттеу барысында жерлеу орнының ішінен тонау орны орта тұсынан тоналғандығы анықталды. Жерлеу шұңқырының іші ұсақ тастармен және топырақпен толтырылған. Материк деңгейінен 0,45 м тереңдікте адамның шашылған қабырға сүйектерінің бөліктері шықты. Тереңдігі 0,9 м жерден анатомиялық күйде жатқан адам сүйегі табылды. Кеуде және бел тұсындағы сүйектері тонау салдарынан алынып кеткен. Адамның басы батысқа қаратылған, шалқасынан қойылған. Қатты тонау барысында бас сүйегі қатты бұзылған. Аяқтары бастапқы орнынан қозғалмаған. Оң жақ

аяғы сәл бүгілген күйі жатыр. Жерлеу шұңқырының еденіндегі өлшемдері 2,6x1,1 м. Қабір шұңқырының тереңдігі 1,0 м.

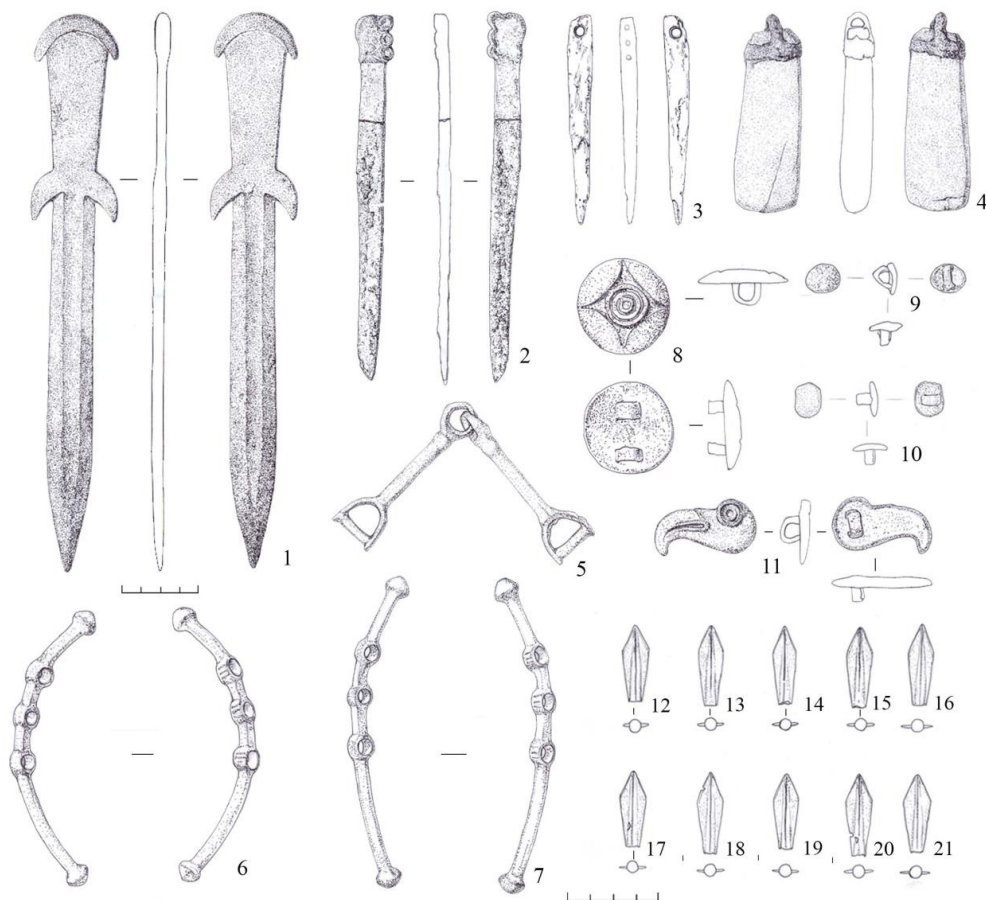
Оба тонауға ұшырағанына қарамастан, жерлеу шұңқырының ішінен археологиялық артефактілер жақсы сақталған. Барлық табылған қола бұйымдар құйылған. Сақталуы өте жақсы.

Жауынгердің оң жақ жамбасының жанына қола қанжар қойылған. Оң жақ аяқпен параллель 9 см қашықтықта орналасқан. Бастапқы орнында жатыр. Жоғарғы бөлігі мен орталық бөлігі жарты ай тәріздес. Жүзінің ұшы үшкірленіп кетеді. Қола қанжардың жалпы ұзындығы 34,6 см. Жүзінің ұзындығы 23,2 см. Жүзінің қалыңдығы 0,7 см. Қолға ұстайтын жерінің қалыңдығы 0,5 см (4-сурет, 1).

4-сур. Балықты қорымы. 1 оба. Жерлеу шұңқырының сызбасы

Оң жақ шынтақтың жанында қола ауыздық пен екі сулық жатыр. Тонау кезінде шашылған. Ауыздықтың жалпы ұзындығы 18,9 см. Бір-біріне жалғасқан жері домалақ пішінді. Бір-біріне бекіткен орындары анық байқалады. Ұштары сүйір-сопақшалы пішінді (4-сурет, 5). Сулықтардың ұзындықтары – 12,8 см және 14,1 см. Біреуі сәл доғалдау пішінді, екіншісі түзулеу. Сулықтардың екі ұшындағы домалақ бөліктердің диаметрлері 1,1-1,2 см. Әрқайсысының ортасында үш-үштен арнайы жасалған тесік бар. Сыртқы диаметрі 1,1 см, ішкі жағы – 0,65 см. Әрбір шеңбер пішінді тесіктің әрқайсысының сырт жағында үш сызық салынған (4-сурет, 6-7).

5-сур. Балықты қорымы. №1 оба. Қола бұйымдар. 1 – қанжар; 2 – пышақ; 3 – біз; 4 – қайрақ; 5 – ауыздық, 6, 7 – сулықтар; 8-11 – тоғалар; 12-21 – жебе ұштары. 1, 2, 4-21 – қола бұйымдар; 3 – сүйек бұйым.

Одан жоғарыға қарай оң иық тұсында қола тоғалар жатыр. Барлығы 7 дана. 3 топқа бөлінеді. 1) 4 үлкен қола тоғалардың диаметрлері 3,7-3,9 см. Дөңгелек пішінді тоғалардың бетінде бір-бірінің ішіне орналасқан 3 шеңбер сызық бар. Олардың сыртын қабырғалары ішке қарай иілген шаршы қоршап тұр. Артқы жағында қайысқа бекітетін бөлігі бар (4-сурет, 8). 2) Сопақша пішінді кішкентай тоғалар. Өлшемдері 1,6x1,9 см. Беткі жағында өрнектері салынбаған (4-сурет, 9-10). 3) Негізгі бөлігі самұрық құстың басы бейнеленген тоға. Құстың тұмсығы жуан, әрі бас жағы төмен қарай майыстырып құйылған. Тұмсығының тесігі анық берілген. Көзі екі шеңбер ретінде берілген. Ұзындығы 4,5 см, ені 3,4 см. Қалыңдығы 0,25 см (4-сурет, 11).

Сол жақ жамбас тұсында қола пышақ, тас қайрақ, сүйек біз табылды. Бастапқы орнында жатыр. Қола пышақтың ұзындығы 20,2 см. Ені 1,4 см. Қалыңдығы 0,5 см. Бір жағының жүзі қайралған. Жүзінің ұшы сүйірленіп жасалған. Бас жағында аңның бейнесі бедерленген. Денесі мен аяқтары анық көрінеді (4-сурет, 2).

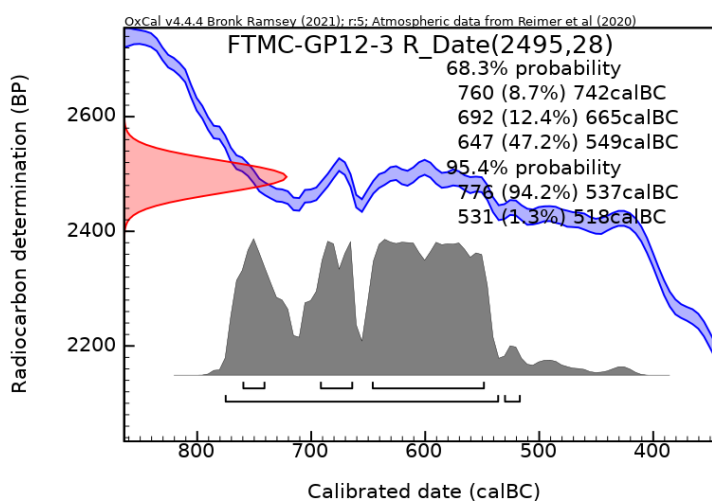
Тас қайрақтың ұзындығы жалпы ұзындығы 10,9 см. Бас жағында тасқа бекіткен

қоладан жасалған ілгегі бар. Тастың пішіні ұзыншалау келген сопақша пішінді. Тастың ұзындығы 10,1 см, ені 3,6 см, қалыңдығы 1,6 см. Ілгектің өлшемдері 3,2x2,5 см (4-сурет, 4). Сүйектен жасалған біз ұзындығы 10,4 см. Ені 1,3 см, қалыңдығы 0,8 см. Ұш жағы сүйірленген. Бас жағы тікбұрыш пішінді. Бас жағында тесігі орналасқан. Шеңбер пішінді тесіктің диаметрі 0,5 см. Сүйек біздің жандарында қарама-қарсы орналасқан үш-үштен ойық бар. Диаметрлері 0,2-0,25 см. Тереңдіктері 0,1-0,2 см (4-сурет, 3). Марқұмның сол жақ тізесінің маңынан 10 қола жебенің ұштары табылды (4-сурет, 12-21). Ұңғымалы, екі қанатты жебелер. Сақталуы өте жақсы. Ұзындықтары 4,1-4,5 см. Жалпақтығы 1,2-1,3 см. Дөңгелек пішінді ұңғымаларының сыртқы диаметрі 0,5 см, ішкі диаметрі 0,4 см. Тағы бір айта кетерлігі, жебелердің астыңғы жағында сұр-қоңыр түсті материалдың қалдықтары кездесті. Бұл шіріген қорамсақтың бөліктері болуы мүмкін. Қатты бүлінгендіктен, анықтау мүмкін емес.

Антропологиялық талдау. Қазба барысында табылған антропологиялық материал бойынша 45-50 жас шамасындағы ер адам. Бас сүйегі мен посткраниальды қаңқасы өте нашар сақталғандықтан, морфологиялық сипаттамалардың нәтижелерін алуда мүмкіндік аз. Бұлшық еттердің бекіну орындарында рельефтік элементтер орташа дамыған. Оң жақ жіліншік диафизінің төменгі бөлігінде өлгенге дейін жазылып кеткен интравитальді сынық орны тіркелді. С. Дюпертюис пен Д. Хадден формуласы бойынша қалпына келтірілген дене ұзындығы 175,9 см, К. Пирсон мен А. Ли формулалары бойынша 170,8 см болды.

Минералогиялық талдау. Тастан жасалған құралға минералогиялық зерттеу бойынша тас қайрақтың құмдақтастан жасалғандығы анықталды. Маманның пікірінше (PhD А.Р. Айтпаева), қайрақ тас жұмсақ тау жынысы шикізатынан алынған. Сондықтан, өңдеуге және металл бұйымдарды қайрауға, өңдеуге өте ыңғайлы. Маос шкаласындағы 2-3 коэффициенттер қатарына жатады (Ананьев, Переделский, 1960).

Радийкөміртекті талдау. Сараптама жұмыстарына адамның саусақ сүйегінен алынды.

6-сур. Балықты қорымы. 1 оба. OxCal бойынша калибр көрсеткіші. Радий көміртекті талдау бойынша 2495 ± 28BP (қызыл), калибрлеу қисығының бөлігі (көк) және калибрленген ықтималдық тығыздығы функциясы (сұр).

Қорытынды

Балықты қорымындағы археологиялық зерттеулер апатты жағдайда тұрған ескерткішті зерттеу және ғылыми құндылығын сақтау бағытында жүргізілді. Соның негізінде екі ғылыми жұмыс атқарылды.

Біріншісі, жаңа цифрлы әдістерді қатыстыра отырып, қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қорымның топографиялық орналасу ерекшеліктері қарастырылды. Ерте темір дәуірінің жерлеу ескерткіштерінің орналасу ерекшеліктерімен ұқсастығы салыстырылды. Қазіргі кезде қаншама археологиялық нысандар антропогендік, табиғи факторлар әсерінен жойылуда. Бұл мәселелердің алдын алу осы уақытқа дейін шешілген емес. Тек апатты жағдайдағы нысандарды зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу.

Екіншісі, бірнеше пәнаралық талдаулардың нәтижелеріне қол жеткізілді. Оның ішінде радий көміртекті талдау, антропологиялық сараптама, тас құралға минералогиялық талдаулардың нәтижелері берілді. Осы уақытқа дейін Солтүстік Сарыарқадағы шағын жерлеу құрылыстарынан шыққан археологиялық материалдар мен үлгілерге бірнеше пәнаралық талдаулар қолданылмағанын атап өткен жөн. Бұл мақаладағы тағы бір айта кетерлігі, қола бұйымдарға металлографиялық талдау және сүйек, тастан жасалған артефактілерге трассологиялық сараптама жұмыстары жүргізілу үстінде. Алдағы уақытта элитарлы жерлеу ескерткіштерін ғана емес, шағын обаларды зерттеу арқылы жауынгер, қарапайым тұрғындардың заттық кешендері мен ғұрыптық мәселелері бойынша толыққанды ғылыми нәтижелерді алуға болады. Тасмола мәдениетінің шаруашылығы мен экономикалық байланыстарын, өзара мәдени ықпалдастық мәселелерін шешуде заттық кешендердің рөлі өте жоғары. Сапалы металдан жасалған, әрі зергерлік өнердің элементтері енген бұйымдардың көптүрлілігі көне заман тұрғындарының мәдениетінің жоғары болғандығын көрсетеді.

Радий көміртекті талдаулардың нәтижесінде б.з.д. VIII ғасырдың I жартысы – VI ғасырдың II жартысы уақытын көрсетіп тұр. Пәнаралық талдаулардан бөлек, заттық кешені б.з.д. VII-VI ғасырларға жататын Шағалалы 5 (Ярыгин, Сакенов, 2018), Үлкенсор (Ярыгин, Сакенов, Мысыр, 2023), Мыржық 6 (Бейсенов, Дүйсенбай, 2017) ескерткіштерінен табылған заттармен ұқсастығын айта кету керек. Осы екі жайтты ескере отырып, ескерткіш б.з.д. VII ғасырдың аяғы – VI аяғымен мерзімделеді. Сонымен қатар, қола жебелердің тек ұңғымалы, әрі екі қанатты жебелердің болуы ерте кезеңге тән екендігін көрсетеді. Автор иелері ескерткішті жоғарыда аталған қорытындыларға сүйене отырып, Тасмола мәдениетінің ерте кезеңімен мерзімдейді.

Солтүстік Сарыарқадағы Тасмола мәдениетінің қоғамында жауынгерлердің рөлі өте жоғары болуы жерлеу кешеніндегі заттардың күрделі болуымен айқындалады. Әлеуметтік жіктелісте әскери жауынгерлердің өз орны болуы ерте мемлекеттік нысандарының бір көрінісі ретінде қарауға болады.

Әдебиет

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф., 1964. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва. Наука. 245 с.

Алексеев В.П., 1966. Остеометрия. Методика антропологических исследований. Москва. Наука. 153 с.

Ананьев В.П., Переделский Л.В., 1980. Инженерная геология и гидрогеология. Москва. 271 с.

Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., 2017. Воинское погребение тасмолинской культуры на реке Атасу // История и культура народов Юго-Западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай). Горно-Алтайск: Горно-Алтайский государственный университет. С. 18-25.

Бейсенов А.З., 2015а. Памятники раннего этапа тасмолинской культуры. Вестник ТГУ. 3 (Т. 54). С. 119-126.

Бейсенов А.З., 2015 б. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола». С. 11-38.

Вальчак С.Б., Демиденко С.В., Малашев В.Ю., Сакенов С.К., Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., 2017. Новые раннесакские погребения из Северного Казахстана. Российская археология. 4. С. 142-154.

Памятники тасмолинской культуры. Древняя культура Центрального Казахстана., 1966. Алма-Ата: Наука. С. 436.

Ақмола өңірінің мәдени мұралары: жаңа зерттеулер., 2021. Көкшетау. 108 б.

Онгарулы А., Каирмагамбетов А.М., Нускабай А.А., Рахимжанова С.Ж., 2020. Курган военной элиты Торгая. Поволжская археология. Академия наук Республики Татарстан Марийский государственный университет. 3 (Т. 33). С. 233-247.

Итоги изучения улубай-тасмолинской культуры северной Сарыарки. Казахстан в сакскую эпоху., 2017. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 228 с.

Хабдулина М.К., 1994. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс. 170 с.

Хабдулина М.К., 1984. Кинжал раннесакского времени из Петропавловского Приишимья // Древности Евразии в скифо-сарматское время. Москва: Наука. С. 227-232.

Хабдулина М.К., 2019. Новое в изучении Тасмолинской археологической культуры Сарыарки. *Turkic Studies Journal*. 1 (1). С. 21-33.

Хохлов А.А., Григорьев А.П., 2020. К методике оценки метрических данных по основным абсолютным признакам и указателям скелета человека (по антропологическим материалам некрополей г. Самары XVIII-XIX вв.). Вестник Московского университета. Антропология. 3 (Т. 23). С. 68-76.

Ярыгин С.А., Сакенов С.С., Мысыр О., 2023. Курган раннесакского времени Улкенсор. Поволжская археология. Академия наук Республики Татарстан. Марийский государственный университет. 1 (Т. 43). С. 127-140.

Ярыгин С.А., Сакенов С.С., 2021. Раннесакское погребение кургана Шагалалы V // Маргулановские чтения-2021: материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана. 3-х томах. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С.23-28.

Reference

- Alekseyev V.P., Debets G.F., 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy* [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. Moscow: Nauka. 245 p. [in Russian].
- Alekseyev V.P., 1966. *Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy* [Osteometriya. Methods of anthropological research]. Moscow: Nauka. 153 p. [in Russian].
- Anan'yev V.P., Peredelskiy L.V., 1980. *Inzhenernaya geologiya i gidrogeologiya* [Engineering geology and hydrogeology]. Moscow: Nauka. 271 p. [in Russian].
- Beysenov A.Z., Duisenbay D.B., 2017. *Voinskoye pogrebeniye tasmolinskoy kul'tury na reke Atasu. Istoriya i kul'tura narodov Yugo-Zapadnoy Sibiri i sopredel'nykh regionov (Kazakhstan, Mongoliya, Kitay): Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii* [Military burial of the Tasmola culture on the Atasu River. History and culture of the peoples of South-Western Siberia and adjacent regions (Kazakhstan, Mongolia, China)]. Gorno-Altaysk, May 22–24, 2017. Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskiy gosudarstvennyy universitet. P. 18-25. [in Russian].
- Beysenov A.Z., 2015a. *Pamyatniki rannego etapa tasmolinskoy kul'tury* [Monuments of the early stage of Tasmolin culture], *Vestnik TGU [Istoriya]*. 3 (54). P. 119-126. [in Russian].
- Beysenov A.Z., 2015b. *Poseleniya i mogil'niki sakskey epokhi Tsentral'nogo Kazakhstana* [Settlements and burial grounds of the Saka era in Central Kazakhstan], *Sakskaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokul'turnykh protsessov Ctepnoy Yevrazii* [Saka culture of Saryarka in the context of studying ethnosociocultural processes of Steppe Eurasia] (Almaty. NITSIA «Begazy-Tasmola». P. 11-38. [in Russian].
- Val'chak S.B., Demidenko S.V., Malashev V.YU., Sakenov S.K., Sviridov A.N., Yarygin S.A., 2017. *Novyye rannesakskiyе pogrebeniya iz Severnogo Kazakhstana* [New Early Saka burials from Northern Kazakhstan], *Rossiyskaya arkheologiya*. 4. P. 142-154. [in Russian].
- Pamyatniki tasmolinskoy kul'tury. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana.*, 1966. [Monuments of Tasmolin culture. Ancient culture of Central Kazakhstan.]. (Nauka. Alma-Ata. P. 436. [in Russian].
- Akmola öñiriniñ мәдени мұралары: zhaña zertteuler*, 2021. [Cultural heritage of the Akmola region: new research] (Kokshetau. 108 p.). [in Kazakh].
- Ongaruly A., Kairmagambetov A.M., Nuskabay A.A., Rakhimzhanova S.Z., 2020. *Kurgan voyennoy elity Torgaya* [Mound of the military elite of Torgai], *Povolzhskaya arkheologiya*.
- Akademiya nauk Respubliki Tatarstan Mariyskiy gosudarstvennyy universitet*. 3 (33). P. 233-247. [in Russian].
- Itogi izucheniya ulubay-tasmolinskoy kul'tury severnoy Saryarki. Kazakhstan v sakskeyu epokhu*, 2017. [Results of the study of the Ulubay-Tasmolin culture of northern Saryarka. Kazakhstan in the Saka era] (Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. Almaty. 228 p. [in Russian].
- Khabdulina M.K., 1994. *Stepnoye Priishim'ye v epokhu rannego zheleza* [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. Almaty: Rakurs. 170 p. [in Russian].
- Khabdulina M.K., 1984. *Kinzhal rannesakskogo vremeni iz Petropavlovskogo Priishim'ya* [Early Saka dagger from the Petropavlovsk Ishim region]. *Drevnosti Yevrazii v skifo-sarmatskoye vremya* [Antiquities of Eurasia in Scythian-Sarmatian times]. Moscow: Nauka. P. 227-232. [in Russian].
- Khabdulina M.K., 2019. *Novoye v izucheniі Tasmolinskoy arkheologicheskoy kul'tury Saryarki* [New in the study of the Tasmola archaeological culture of Saryarka]. *Turkic Studies Journal*. 2 (1). P. 21-33. [in Russian].

Khokhlov A.A., Grigor'yev A.P., 2020. K metodike otsenki metriceskikh dannykh po osnovnym absolyutnym priznakam i ukazatelyam skeleta cheloveka (po antropologicheskim materialam nekropoley g. Samary XVIII-XIX vv.) [Towards a methodology for assessing metric data based on the main absolute characteristics and indicators of the human skeleton (based on anthropological materials from the necropolises of Samara in the 18th-19th centuries)], *Vestnik Moskovskogo universiteta. [Antropologiya]*, 3 (23). P. 68-76. [in Russian].

Yarygin S.A., Sakenov S.S., Mysyr O., 2023. Kurgan rannesakskogo vremeni Ulkensor [Early Saka burial mound Ulkensor], *Povolzhskaya arkheologiya. Akademiya nauk Respubliki Tatarstan Mariyskiy gosudarstvennyy universitet.* 1 (43). P. 127-140. [in Russian].

Yarygin S.A., Sakenov S.S., 2021. Rannesakskoye pogrebeniye kurgana Shagalaly V. Margulanovskiye chteniya-2021: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya step' v kontekste etnokul'turnykh issledovaniy», posvyashchennoy 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 30-letiyu Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana [Early Saka burial mound of Shagalaly V materials of the international scientific and practical conference «The Great Steppe in the context of ethnocultural research»]. *Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana.* P. 23-28. [in Russian].

*D. Duisenbay^a

*^aNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: daniar_db88@mail.ru).*

*Corresponding author:daniar_db88@mail.ru

A. Kasenali^b

*^bNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: a.kassenali@gmail.com)*

Zh. Ukeev^c

*^cCenter for the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage, Kokshetau,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: zhassulan82@mail.ru)*

A. Seraliyev^d

*^dNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: ali.seraliev@mail.ru)*

U. Umitkaliyev^d

*^dL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: uumitkaliyev@bk.ru).*

P. Mussyrmankul^d

*^dNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: pmusilmankul@bk.ru).*

Warrior burial of the Tasmola culture at Lake Balykty

Abstract. Article presents excavations results and interdisciplinary research conducted in 2022 at the Balykty mound, located near Lake Balykty in Akmola Region. The burial site consists of 7 mounds, with a diameter of 5-7 m. Excavations were conducted in mound 1, where more than 20 bronze artifacts were discovered. The complex of a horse bridle and arrowheads, whetstone, bone awl are made in “animal style”. Based on the found artifacts, the site was identified as a typical «warrior» burial for the Tasmola culture. The excavation was digitally processed, and orthophotomaps and topographic surveys of the site were conducted. Anthropological analysis determined that the burial belonged to a male aged between 45 and 50 years. Radiocarbon analysis dated the burial to the 6th-5th century BC. A mineralogical analysis of the stone identified the raw material used. The mound is concluded to belong to representatives of the Tasmola culture who inhabited the northern part based on material evidence and interdisciplinary research.

Comprehensive scientific results regarding the material complexes and ritual issues of warriors and common people of the Early Iron Age of Northern Saryarka can be obtained by studying the elite burial sites and small mounds.

Keywords: Northern Saryarka, Tasmola culture, Balykty, warrior burial, burial site, horse bridle, animal style, interdisciplinary research.

*Д. Дүйсенбай^a

*^aНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: daniar_db88@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: daniar_db88@mail.ru

А. Касенәлі^b

*^bНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a.kassenali@gmail.com)*

Ж. Укеев^c

*^cЦентр охраны и использования историко-культурного наследия,
Кокшетау, Республика Казахстан
(E-mail: zhassulan82@mail.ru)*

У. Умитқалиев^d

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: umitkaiev@bk.ru)*

П. Мұсырманқұл^d

*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: ptusilmankul@bk.ru)*

Воинское погребение Тасмолинской культуры на озере Балыкты

Аннотация. В статье представлены результаты раскопок и междисциплинарных исследований 2022 года на могильнике Балыкты, расположенного в районе озера Балыкты Бурабайского района Акмолинской области. Могильник состоит из 7 курганов, диаметром 5-7 м, расположенных по линии Ю-С. В кургане №1, где проводились раскопки, было обнаружено более 20 бронзовых артефактов. Комплекс конской узды и наконечников стрел, каменное точило, костяное шило разработаны на высшем уровне и выполнены на основе «звериного стиля». Судя по найденным артефактам, памятник считался типичным для Тасмолинской культуры «воинским» захоронением. Кроме раскопок, по цифровой обработке были выполнены ортофотопланы и топосъемки памятника. Согласно антропологическим анализам, захоронение принадлежит мужчине 45-50 лет. По результатам радиоуглеродного анализа, хронологическая дата – 6-5 вв. до н.э. Проведен минералогический анализ камня и определена порода сырья. На основании вещественных данных и результатов междисциплинарных исследований был сделан вывод, что могильник принадлежит представителям, населявшим северную часть тасмолинской культуры. Захоронение занимает особое место в изучении «воинских» погребений северной Сарыарки. Изучая не только элитные погребальные памятники, но и небольшие курганы, можно получить полные научные результаты по материальным комплексам и ритуальным проблемам воинов и простого населения раннего железного века северной Сарыарки.

Ключевые слова: северная Сарыарка, Тасмолинская культура, Балыкты, воинское погребение, могильник, конская узда, звериный стиль, междисциплинарные исследования.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсенбай Данияр, магистр, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік көш., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://0000-0002-3461-1390>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192670022>

Қасенәлі Айбар, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік көш., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8392-9007

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55963359900>

Укеев Жасұлан, магистр, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы», Баймұқанов көш., 53, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0002-6129-0163

Ұлан Үмітқалиев, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Scopus ID: 57110400500

Пердехан Мұсырманқұл, магистр, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік көш., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-4683-4855

Information about authors:

Duysenbay Daniyar, MA, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: [https:// 0000-0002-3461-1390](https://orcid.org/0000-0002-3461-1390)

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192670022>

Kasenali Aybar, PhD, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8392-9007

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55963359900>

Ukeyev Zhasulan, MA, Center for the protection and use of historical and cultural heritage, 53 Baimukanov Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-6129-0163

Ulan Umitkaliyev, Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Astana, Kazakhstan

Scopus ID: 57110400500

Perdekhan Mussyrmankul, MA, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4683-4855

Сведения об авторах:

Дүйсенбай Данияр, магистр, Национальный музей Республики Казахстан, ул. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: [https:// 0000-0002-3461-1390](https://orcid.org/0000-0002-3461-1390)

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192670022>

Касенәли Айбар, PhD, Национальный музей Республики Казахстан, ул. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8392-9007

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55963359900>

Укеев Жасулан, магистр, директор Центра охраны и использования историко-культурного наследия, ул. Баймуханова 53, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0002-6129-0163

Улан Умитқалиев, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Scopus ID: 57110400500

Пердехан Мұсырманқұл, магистр, Национальный музей Республики Казахстан, ул. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4683-4855

The Ordazy cities. The first archaeological research works in the cities of Sortobe 1, 2¹

M. Yeleuov^a, A.A. Tazhekeev^b, *A.A. Moldakhmet^c, M.I. Zhusipnazar^d

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan. (Email: madiareleyov@mail.ru)

^bBranch of the A.H. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan. (Email: a.tazhekeyev@gmail.com)

^cAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan. (E-mail: arhadkz@mail.ru)

*Corresponding author: arhadkz@mail.ru

^dAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan. (E-mail: zhusypnazar@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Syr Darya, riverbed, Middle Ages, Ordazy, Sortobe, urban culture, exploration, excavations.

IRSTI 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-40-63>

The article presents written data on the sites, located in the lower reaches of the Syr Darya river and extensive information about the archaeological research conducted in the Sortobe group of cities. It examines the main written sources, works of Arab-Persian researchers of the 9th-12th centuries, including rare information related to sites of the Oghuz period in the lower reaches of the Syr Darya river, which is presented for the first time. In addition, detailed information concerning events in the lower reaches of the Syr Darya, mentioned in the works of Western researchers in the last quarter of the 19th century is considered, memories of some local historians of the Tsarist Russia times and archival data of the Khorezm archaeological-ethnographic expedition are analyzed. The article highlights the process of studying the site and the archaeological excavations conducted there with results. This paper discusses the current state of the medieval city of Sortobe. It highlights that half of the city has been eroded by the Syr Darya river, leading to the cultural layer of the site being in an emergency condition without state protection.

Received 25 July 2023. Revised 30 July 2023. Accepted 14 February 2024. Available online 31 March 2024.

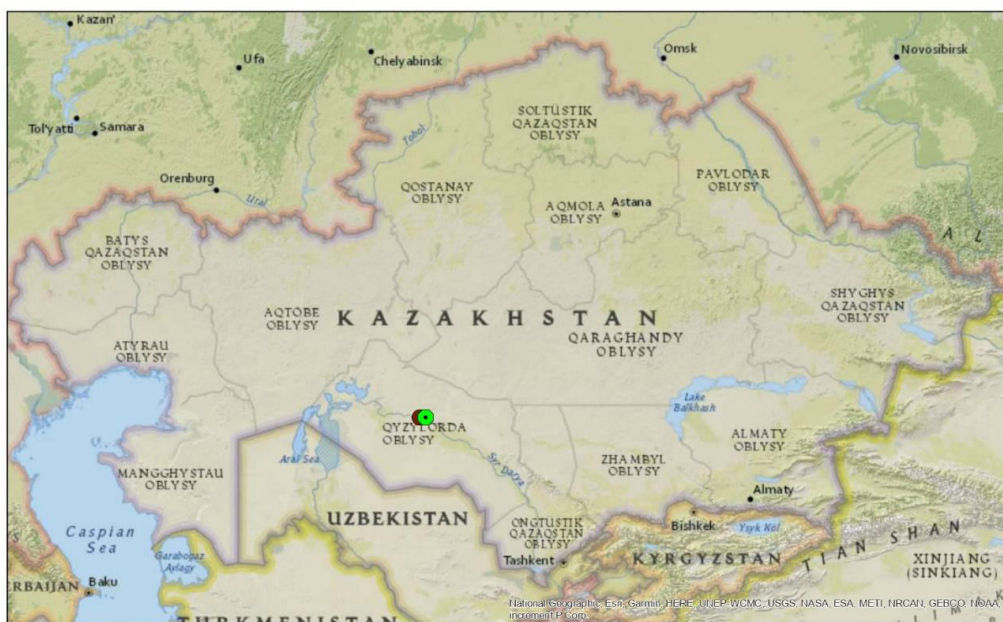

For citation: M. Yeleuov, A.A. Tazhekeev, A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusipnazar The Ordazy cities. The first archaeological research works in the cities of Sortobe 1, 2 // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 40-63. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-40-63>

¹ This article was published with the financing of the AP19676962 project «Ancient and medieval cities of the Karachuk region»

Introduction

Today, Kazakhstan’s national media culture is at the stage of further recognition and rethinking of the least studied period of Kazakhstan’s history. The process of interaction between sedentary agriculture and nomadic lifestyles has long been the focus of attention of domestic researchers, as the myth of the historical backwardness of nomadism is still alive in the public consciousness. Therefore, the study of this problem should aim at a system of interaction and integration of the cultures that made up the nomadic economy, which was the basis of urban life. The use of new methods, including multidisciplinary ones, is necessary for the current level of historical research and for the various aspects of the settlements functioning. The knowledge of the historical past is aimed at maximizing the use of written sources in which the analysis of the data results is scientifically based. Thus, the surviving pre-revolutionary records of travelers, as well as the medieval maps and personal references, allow to determine the extreme points of origin and decline of the medieval city of Sortobe belonging to Oghuz (Fig. 1).

Symbols

- Sortobe 1
- Sortobe 2

Fig. 1. Map of the Ordazy group of cities location

The study of archaeological reports on excavations conducted both in the Soviet era and during the independence period allows to reconstruct the scheme of the settlement, and consequently, to restore the configuration of the settlement.

We can visually restore the past by studying the scale of the medieval cities of the Syr Darya, the system of their protection referring to new sources and conducting deep and thorough archaeological excavations.

In the course of archaeological research of urban sites and typological classification of sites, such as the structure of the city, economy, crafts, ethno-cultural background, demographic image and etc., it is possible to determine its role in the history of the region, relations with distant and near countries, the level of development and processes.

At present, there are enough sites in the country, which need to be investigated. We have to get a lot of information by studying historical sites. The people living on the banks of the river have a great influence on the development of world cultures, including the growth of cities. The tribes, inhabiting the territories between Syr Darya and Amu Darya, were able to create a remarkable model of construction. The Saka, Kangju, Oghuz and Kipchak tribes that inhabited our region, played an important role not only in the ethnogenesis of the Kazakh people, but also in the formation of modern peoples of Central Asia and Eastern Europe. The medieval Sortobe group of cities is widely discussed in the article. The results of the conducted research are considered. The purpose of the research is to introduce the ancient city of Sortobe into scientific circulation that is on the verge of destruction by the Syr Darya flood, to publish new information about the Oghuz period, to raise the question of preservation and restoration of buildings there, to turn this complex into the open-air museum, to make it a tourist attraction site of national importance.

Scientific description of research

In the 1st millennium AD in the lower reaches of the Syr Darya, the stable original culture flourished. In the 1st and 2nd periods of Zhetyasar (half of the 1st millennium AD) we can see that in addition to the cultures of the Central Syr Darya region (Otyrar-Karatau, Kauynshy), there were close contacts with neighboring regions. Due to the large number of people and factors convenient for living, it is possible that the local area, i.e. the lower valley of the river Syr Darya was populated at that time. The territory of the Zhetyasar culture was expanded as much as possible, covering the territory between the right bank of the Amu Darya and Syr Darya, and most of the Zhetyasar population moved to these areas. According to L.M. Levina, during the period of Zhetyasar III (6th-7th centuries) most sites of the Zhetyasar gorge ceased to exist (Levina, 1996, 1997). At the end of the third period, the Zhetyasar gorge turns into a desert and the Zhetyasar culture disappeared in the lower reaches of the Syr Darya. However, in the northwest of the Zhetyasar gorge, on the left bank of the modern Syr Darya, the cities such as Sortobe1, Sortobe 2 continued to exist and in the eastern vicinity of the Aral Sea, Kesken-kuyik city, Kuyik city, Zhankent, i.e., “swamp cities” began to form (Tolstov, 1962).

Materials and methods

The research was based on the construction, location, defensive system and excavations of the Sortobe settlement in the lower reaches of the Syr Darya, related to the history of the region. The data collected by the Khorezm Archaeological and Ethnographic Research expedition are considered in this paper, the scientific data and conclusions about the city of Sortobe, as well as an annual comprehensive scientific research are analyzed.

The historical and comparative scientific analysis of the quantity and chronology of Oghuz cities, including sites of the lower reaches of the Syr Darya was carried out along

with the analysis of the contribution of the construction of cities, architectural features, including, pottery and etc., of Ordazy group of cities to the development of urban culture. The archaeological materials carried out in the Sortobe complex were subjected to primary chamber processing and differentiation, the historical and topography of the site and the discovered construction objects, medieval cities and settlements that were previously unknown to science during exploration and introduced into scientific circulation.

History of research

The earliest Arabic geographical treatise to date is 1604\الوالماملل امساللك كتاب Masqal Kitab al-masalik wa-l-mamalik. The author is Ibn Hawqal. In this work while describing the Oghuz in the lower reaches of the Syr Darya, it is said about the sites located there: “The Shash River originates in the rivers connecting with it on the border of Turkic and Islamic countries. Its main source is the lands of the Turks within the Uzgent district, from there the riverbeds of Harshab, Urast, Kuba, Zhigil and others were connected, expanded and filled with water. Then, they were passed through Akhsiket, Khujand, Benaket and Syutkent” (Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, 1939: 166).

In his book the Arab historian of the 9th century Ibn Rustah "ال نفيسة علاق . ال كتاب" – Kitab AlAalak an – Nafisa “Book of Precious Necklaces” provides a number of information concerning the Zhaikhun River (Amu Darya), Khorezm, Aral Sea. On the western side of the edge there was a mountain called Siyakukh and besides the road with dense trees on the eastern side along which wild boars walked, there was a narrow and uneven road in the north direction. He reported that only the King of the country known as the New Village used that road (Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, 1939: 166).

In a geographical treatise in the Persian language, the work of an unknown author Khudud alalammin al-Mashreqil-l-Maghreb – “East-West Borders of the World”, published in 982, it is said about three cities, located on the banks of the Shash River and there was the Oghuz governor’s winter quarter in one of these cities (Materialy po istorii turkmeni Turkmenii, 1939: 166).

In 1245, the traveller Plano Karpini wrote that he passed through the region during his journey to Mongolia. He wrote that he had come from the Kangju country to the Bisermine country and that people spoke the Koman language, adhered to Sarracian law and that he had seen countless cities, fortresses and settlements, destroyed in that region. There was a large river with an unknown name (Puteshestviya v vostochnyye strany, 1993: 64).

The historian of the 13th century Jamal Karshi noted that the region was very rich and its development was in decline after the establishment of Genghis Khan’s rule for almost half a century and in the subsequent periods the situation in the region immediately normalized, large markets and trade centres revived. It was served as a spiritual and scientific centre in the Islamic world (İstoriya Kazahstana v persidskih istochnikah, 2005: 155).

In his work a Persian historian of the 14th century Rashid ad-Din called “Jami’ al-Tawarikh” (Collection of Chronicles) wrote how Jochi conquered the Kipchak cities in the lower reaches of the Syr Darya one by one, and how he brutally destroyed some cities and massacred their inhabitants (Rashid al-Din, 1957: 199-200).

In 1834, in the scientific work of the French historian D'Osson K. «Genghis Khan and the Mongols: till Temir state», published in Amsterdam, he named the cities in the lower reaches of the Syr Darya referring to the data of Plano Karpini (D'ohsson, 1834: 113-114).

In 1889, Kallaur V. conducted exploration in the cities of the lower reaches of the Syr Darya and concentrated on the location of cities (Kalaur, 1904).

In 1896, Smirnov E.T. studied the location of medieval sites in the lower reaches of the Syr Darya. He made assumptions about the location of a number of cities (Smirnov, 1897: 12).

In 1910, an English historian Emilius Bretshneider in his work «Asia and Europe in the Middle Ages: a comparative study of the geography and historical sources of Central and Western Asia in the 13th and 17th centuries» described historical events in the lower reaches of the Syr Darya (Bretschneider, 2018: 69).

In 1946-1990 the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition began to study the sites of the lower reaches of the Syr Darya. The study was carried out by means of aerial reconnaissance, which revealed the sites of Shirik-Rabat culture (settlements of Shirik-Rabat, Balandy, Babish-Mola) in the ancient riverbeds of the Syr Darya-Incardarya and Zhandarya, as well as the cities and settlements of Saka tribes (Tugusken, Uygarak), medieval (Zhankent, Zhent, Bestam, Zhent, Kum cities) and later medieval sites (the Kazakh graves of the 18th-19th centuries) (Tolstov, 1962: 315).

In early 2000s, the expedition led by the Head of the archaeological group of the Korkyt Ata Kyzylorda State University Mami T. conducted research on a number of late medieval archaeological sites in the middle and lower reaches of the Syr Darya, and excavations in some of them, as well as analyzed, classified and introduced into scientific circulation (Mami, 2007: 36). However, the scientific monograph of the researcher «Archaeological sites of the Aral Sea in the Late Middle Age» does not contain any information about the medieval Sortobe complex.

In 2006, the researcher of the A.Kh.Margulan Institute of Archaeology Abu A. visited it and found out that it was a destroyed medieval site. The researcher drew attention to the Sortobe scheme and photographed vessels protruding from a part washed away by water, bone and stone objects, as well as a fragment of a vessel in the shape of a ram, which was found there and is currently stored in the department of the Korkyt Ata Kyzylorda Regional Historical and Local History Museum of Karmakshy District (Eleuov, Kurmankulov, 2008).

In July 2007, the archaeologists-researchers Eleuov M. and Kurmankulov Zh. conducted excavations in the city of Sortobe. The level of the Syr Darya is 2.5 m lower than the natural land (mainland), where the cultural layer of the hill is located and in the spring months the water level was 3-3.5 m higher than now. According to local residents, during the spring flood, the northeastern part of Sortobe was washed away by 2-3 m and in some places the water washed away the cultural layer of the city by 4-5 m. There were about 15 types of pottery, bone and metal objects, and intact and broken hand mills were among them (Eleuov, Kurmankulov, 2008: 5-7).

From 2017 to 2020, the Zhankent archaeological expedition of the scientific centre «Archeology and ethnography» of the Korkyt Ata Kyzylorda University with the funding of the Municipal State Institution for the Protection of Historical and Cultural Monuments of Kyzylorda region of the Department of Culture, Archives and Documentation of Kyzylorda

region held a comprehensive research work in medieval Sortobe (Head Tazhekeev A.A.) (Tazhekeev et al., 2021: 142-151).

In the course of primary research in 2017, the cases of destruction of Sortobe 1 settlement from natural and anthropogenic factors were identified; fossil conservation measures were considered (Fig. 2). The first (excavations 1) and second (excavations 2) objects are located on the territory of the Sortobe 1 city. The third (excavations 1) and fourth (excavations 6) objects are located on the territory of the Sortobe 2 city. In addition, as a result of excavations carried out in the city of Sortobe 1 in 2017-2018, the excavation sites 2 were restored. In the 2019 field season, a number of lamps was found in Sortobe 1. This is the inherent ceramic value of inhabitants of many medieval cities. The Sortobe 3 site was discovered during exploration in 2020. Until this time the site was unknown and the field appeared in this place.

Fig. 2. Topographic plan of Sortobe 1, made in 2017. 1 - excavations 2017, 2 - roads, 3 - the subsequent riverbed. (Tazhekeev et al., 2019: 594)

The results of excavations, carried out from 2017 to 2020, convincingly proved a special role of the Eastern Aral Sea region as a stable region of cultural, ethnic and trade relations between ancient nomads and farmers of the Central Asian oasis. According to the archaeological materials, the city of Sortobe 1 dates back to the 8th-9th centuries. The archaeological artefacts, found in the city of Sortobe 2, show that Sortobe 2 existed later than Sortobe 1. The upper period of the city of Sortobe 2 corresponds to the period of existence of the state of Khorezmshakh in the 11th-12th centuries.

Analysis

The origin, history, formation and development of medieval cities and settlements in Kazakhstan are one of the most difficult issues. A difficult topic is the determination of the characteristics of individual cities in the history of their development and the identification of common characteristics with other cities in their development. The medieval archaeology

of Kazakhstan, including the history of the formation of sites of the Oghuz era, has not been thoroughly studied, including the cities of Karashyk, Sutkent and Utirtobe. The site of the medieval city of Sutkent, known for its early medieval inscriptions, was first discovered in 1949. The South Kazakhstan archaeological expedition, led by A.N. Bernstam, conducted small scale excavations (Ageeva, Paceevich, 1958: 121). In 2009, South Kazakhstan archaeological expedition (head D.A. Taleev) with the funds allocated under the state program “Cultural Heritage” conducted archaeological research in a group of cities of the Kazakh Khanate with the aim of studying the late medieval cities of the left bank of the Syr Darya from a historical and topographic point of view. The results of archaeological research on the left bank of the Syr Darya date back to the 10th century. It was found that the well-known city of Sutkent was actually located in three places, alternating with the time of its existence (Taleev, 2010: 158-159). From 2009 to 2016 “The Myrzashol” archaeological expedition (head M. Eleuov) with the financial support of the Syr Darya university, conducting archaeological research in the city of Utirtobe, declared that this site belongs to the Oghuz period (Eleuov, Moldakhmet, 2017: 28-30). It is also known that there was a number of cities in the lower reaches of the Syr Darya. There are many cities among them, the names of which are often found in written sources and historical literature. Many Oghuz-Kipchak cities can be mentioned among such cities, as Zhankent, Zhent, Barshinkent, Ashnas, Zhuvara (Yeleuov, Moldakhmet, 2023: 34).

The city of Sortobe is located 12 km west of the village Zhosaly of Karmakshy district of Kyzylorda region. It is located on the left bank of the Syr Darya, on the right bank of the ZhosalyTorebay bi.

At the moment it is in an emergency condition, the half of the site was washed away by the river. The preserved part of the city, located on a natural hill, forms a triangle of 80x85x120 m. Its height is 2-3 m above the surrounding plane (Bilalov, 2017: 65).

On July 13, 2007 the article “Sortobe goes under water” was published in “Aikyn” newspaper (Akanuly, 2007) and on August 29 the article «Kupiyakala» was published in «Egemen Kazakhstan» newspaper (Pirnazar, 2007). On December 20, 2007 an article «This is not Sortobe, but Ordazy» was published in the newspaper «Akmeshit aptalygy». The author of the article Anis Zhakypuly proposed to name Sortobe as «Ordazy» and cited various data related to the history of the site (Zhakypuly, 2007).

In 2007, in the cities of Sortobe1 and 2 the expedition led by Zh Kurmankulov, the archaeological exploration detachment of Shirik-Rabat archaeological expedition (head of the detachment Tazhekeev A.A.) and the archaeological group of LLC International Research Centre “Archaeologist” (director Eleuov) visited Sortobe, drew its scheme, took pictures, carried out cleanup activities on a washed-out steep bank, collected objects lying on the water and made their sketches (Eleuov, Kurmankulov, 2008).

On 23 July 2007, the level of the Syr Darya River was 2.5 metres below the natural site (mainland) where there was the hill’s cultural layer and in the spring months the water level was 3-3.5 m above the present level. According to local residents, during the spring flood, the north-eastern part of Sortobe was washed away by 2-3 m and in some areas the water dipped the cultural layer of the city up to 4-5 m. At the foot of the cliff, on the shore there are many objects scattered in the water, including about 15 kinds of ceramics, bone and metal objects,

intact and broken hand mills. In order to study the cultural layer of the north-eastern part of the hill, washed away by the Syr Darya River and the construction of surrounding fortress, the clean-up activities were carried out in the destroyed fortress site in the eastern corner (excavation 1) and in the vertical steep bank adjacent to it (excavation 2).

Excavation 1. The length of the cleaning excavation made on the flooded southeast slope of the fortress in the eastern corner of the hill is 7.6 m, and depth is 4 m. During the clean-up activities it was found that fortress surrounding tortkul was built in two stages. In the 1st stage of construction (counting up from the bottom) the volume of natural land of yellow sandstone is 0.8x0.9; 0.85x0.9; blocks of pakhsa of 0.9x1.0 m were built in two rows and the fortress is built with a total thickness of 1.7 m. Its current height is 3,5 m. Cleaning the inside of fortress, the south wall of one room was opened at a distance of 3 m. The walls were built from 35-36x19x8-10; 40x20x9-10 cm bricks, several rows of plaster on its surface have a total thickness of 7-8 cm. On the surface of the plaster at the distance of 0.3 and 0.6 m from the east corner, the upper side of which is rounded towards the room, 5 cm wide and 1.5 cm high fragments of brown colored coatings were preserved. The surface of the 0.6 m long extant outer coating is not embossed and 25 cm from it the surface of the inner coating (0.25 m extant length) is printed with solid matter.

On this wall, located 1.5 m from the east corner, the length of the niche at the base of 0.5 m, the top is in the form of a semicircle, the height is 0.3 m. The floor, walls and the top of this 0.2 m deep niche are carefully plastered. The jar and a broken lid were found in the ruins of room. The vessel, made of a mixture of crushed dish fragments, has a slightly curved outward neck, a length of 11 cm, the fingerprints are embedded on the outer side of moulding. The upper side of the hook-like handle of the vessel is attached to the lower part of the edge and the lower side is attached to the shoulder of the vessel. The moulding on the vessel shoulder (just below of the vessel shoulder) is 1.5 cm and the height is 1 cm. The vessel of this type was found on the floor of room of the 8th stage of the construction of the citadel of Karashik I (Eleuov, 2003: 9). The lid of 18 cm, slightly convex in the middle, made of quality-low mixture and was burned. The remaining 4/1 part of the lid is decorated with a semicircle pattern. The depth of the pit outside the fortress (0.8 m from its edge) is 0.75 m. Three rows of sediments of pure sand of different thicknesses lied outside this fortress. The thickness of the lowest sand sediment, starting directly from the edge of the fortress, outside the fortress is 0.25 m, inside the pits is 0.35 m. The thickness of sand sediments 2 and 3, starting at distance of 1.4 m from the outer side of fortress, is 0.2 and 0.25 m. The thickness of sand sediments 2 and 3, starting at distance of 1.4 m from the outer side of fortress are 0,2 m and 0,25 m. These sand sediments were formed as a result of the Syr Darya flood. No other substances were found among the pure sand sediments and their composition is similar, so it is possible that these sediments were formed by floods that occurred within one year. In the 2nd stage of construction, above the sandy sediments outside the fortress (from the bottom up) is fortress 2 m wide was built from 0; 0.5; 0.9; 0.5; 2 m high pakhsa layers. The fortress of the 2nd stage of construction was preserved at a height of 2.9 m and a fragment of the lid was found in the outer (lowest) ruins of pakhsa. The area is 20 cm, the centre slightly convex, the lid thickness is 1-1.3 cm.

The lid is made from a low-quality mixture, fired to a dark brown colour, it has linear patterns. The coatings of this type with a convex centre were found in the upper layer of excavation 1 (the first half of the 9th-10th centuries), carried out in the city of Zhankent (Kurmankulov et al., 2007: 4; 75).

Thus, during the cleaning activity carried out, it was found that the fortress surrounding the eastern corner of tortkul from the outside had a thickness of 1.7 m at stage 1 and at the second stagea thickness was 3.7 m.

Excavation 2. Excavation 2, built in a vertical steep bank 10 m to the west of excavation 2, has a length of 4 m and a depth of 4 m. In order to account the constructions and items, found during clearing a steep bank from top to bottom, the excavated land was divided horizontally into squares (1 m) and vertically into tiers (0.5 m). During the cleaning work carried out in the natural site, the construction fragments were found, built during three stages of construction.

At the construction stage 1, the platform 0.6 m high was built from mud brick (42x21-22x9-10cm) in orange sandstone natural land. The path, found in the eastern part of the platform (squares 1 and 2) has a width of 2 m and a depth of 0.2 m. Several thin flakes have been preserved at the level of the path.

At the 2nd construction stage, the wall with a thickness of 0.7 m (preserved height of 0.75 m) and sufa with a width of 1.1 m and height of 0.4 m was built on top of the platform (in 4 squares) made of mud bricks (42x21-22x9-10 cm). During the cleaning work, various vessel fragments were found in a dense ruins mixed with mud thickness of 0.7-0.75 m (tiers VIII-VI) lying on the path and sufa, above it, covering all the squares of the excavation, in the ruins of mixed with loose soil 0.15-0.45 m thick (tiers VI-V) and the ruins mixed with sand 0.05-0.25 m thick in the V-tier. Bowls, vessels and a small khum are among them. The bowls are made of a mixture of fine sand, a high-quality mixture, pink-coloured in section. They divided into two types, depending on the external version: the first is a bowl with a flat bottom, the side is bend, the walls of which are curved outward on the sides to the edge and the second is a bowl with a rounded bottom and underside, the walls of which are slightly curved outward. Both types of bowls are covered with pink plaster (angob). The sides and walls curved outward vessels were found in the cultural layer of the 7th-8thcenturies of Otyrar (Fig. 3), in the ruins on the floor of a room, built in the 8th stage of construction in the citadel of the city of Karashyk 1 (Eleuov, 2003: 9). A bowl with a rounded bottom, a straight wall and hollow, was spread in the cultural layer of the 10th-11th centuries in Otyrar (Fig. 4).

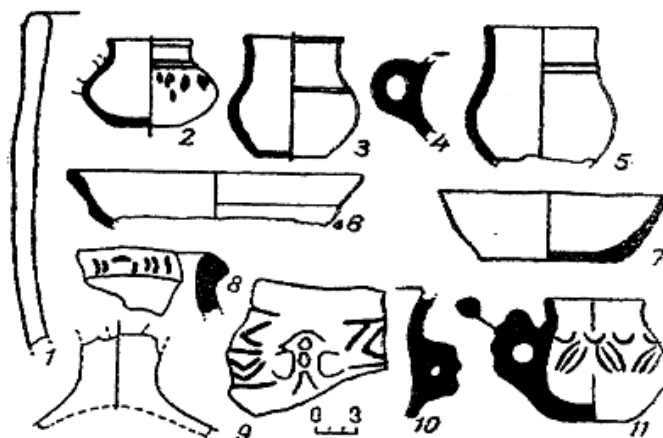

Fig. 3. Ceramics of 7th-8th centuries, found in Otyrar. (Akishev et al., 1972: 91)

The neck of the vessels is short, slightly thickened, the neck is vertical, triangular in section. The vessel is made of a mixture of crushed dish fragments, poorly fired.

A small vessel is made of high-quality mixture, evenly baked, cylindrical in shape with a short neck.

In the 3rd construction stage, the fortress 3.5 meters thick was built on top of the ash-mixed embankment, which occupies the fifth and fourth tiers at a height of 1.8-2 m. Apparently, the fortress was built in a hurry. Between two floors on the inner (western) side of the fortress (the upper floor is 1.7 m lower than the highest point of the excavation (reper) and the lower one is 1.9 m lower) is densely compacted soil. Fragments of vessels lying above the upper floor were found in a dense layer of soil with a thickness of 0.95-1 m, in the ruins mixed with pakhsa of the 2nd tier and in the ruins of the 1st tier, among which: mugs, jugs, lid and vessel. Mugs are spherical, the edge is vertical.

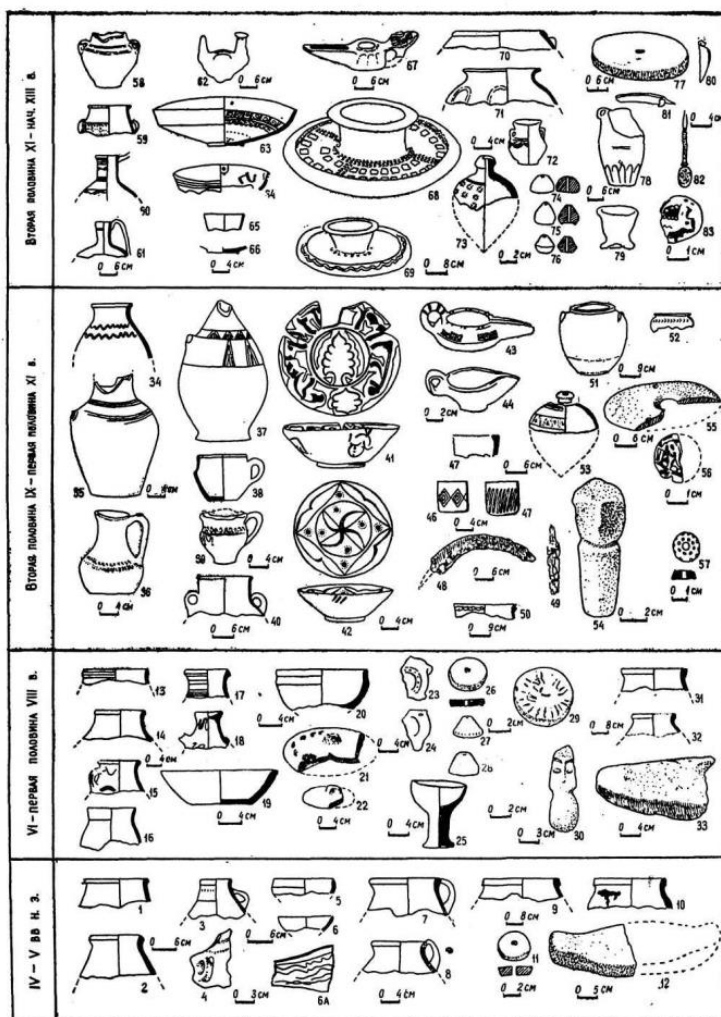

Fig. 4. Ceramics of the 10th -11thcenturies, found in Otyrar. (Mershchiev, 1968: 155)

The mug is hand-made of a grayish mixture of fine sand, quality fired. The side of the bowl is spherical, the edge is vertical. The vessels are made of a mixture of dishes shards. The thickening edge is slightly bent outward, triangular in cross-section. A pattern is printed on the molding on the outside of the product. The centre of 7 cm lid was convex, the small handle in the middle was broken. The upper surface of the lid is divided into four parts and a pattern is drawn on them with a solid substance. The pear-shaped vessel, slightly bent outward, has a triangular cross-section. The vessel is made of a mixture of fine sand and lime mixture. It is burnt poorly and the center is dark-red in the cross section. The pear-shaped vessel was found in the cultural layer of the city of Aktobe 1 in the second half of the 9th century – the first half of the 10th century (Fig. 5). Small flaps with a convex center were found in the excavation 1, conducted in Zhankent in 2005 (Kurmankulov et al., 2006: 119).

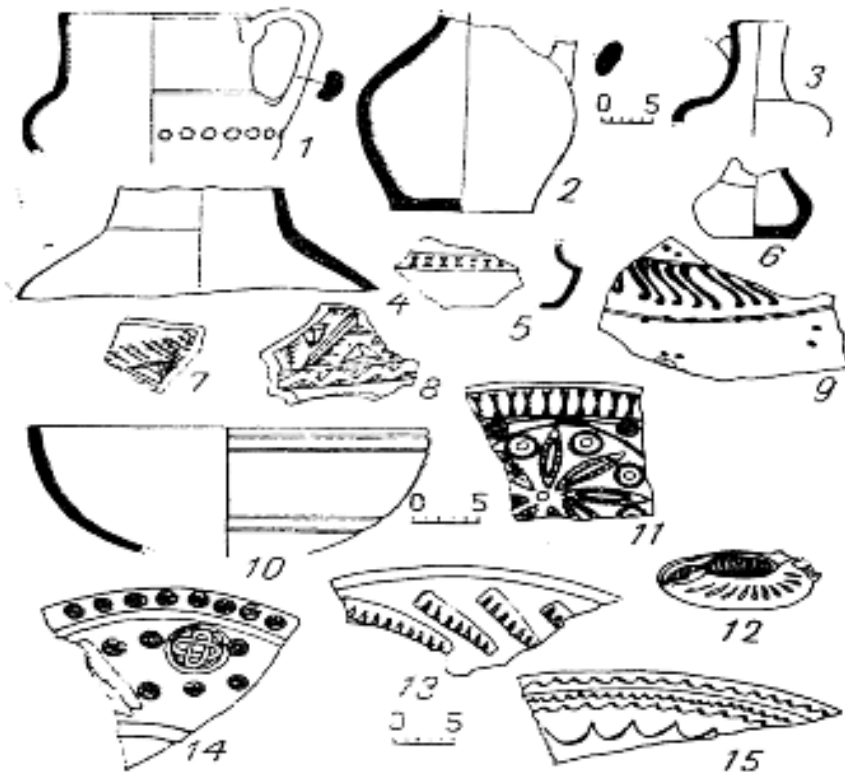

Fig. 4. Ceramics of the 10th -11thcenturies, found in Otyrar.
(Mershchiev, 1968: 155)

As a result of cleaning works, it was found that the thickness of the cultural layer on this part of the hill is 4 m and remnants of buildings from three construction stages were found there.

According to the physical data obtained during the cleaning activities in a short period of time (2 days) on the steep bank of medieval Sortobe, washed away by the Syr Darya, the hill dates from the 8th-10th centuries. Apparently, the life on the hill stopped due to the

change of the Syr Darya riverbed. This is just a guess for now. The time of Sortobe's origin, the periods of its existence and the conditions that led to the cessation of life there, can be established as a result of future archaeological research of this site.

First of all, the research studies in Sortobe should begin with the part of the hill that was washed away by the river and it is necessary to preserve and strengthen this part. In addition, the definition of the historical and topographic structure of the site and the creation of its protection zone is also an urgent task. It is also necessary to conduct archaeological research in the vicinity of Sortobe, reveal and take into account other site, located in this area, and to determine their connection with Sortobe. Secondly, the preservation, consolidation, restoration of structures discovered during archaeological excavations and the transformation of Sortobe into an open-air museum, its introduction into a tourist destination should be carried out simultaneously. The peculiarity of scientific research conducted in Sortobe is that as a result of their study, one of the unresolved issues of medieval archeology of Kazakhstan can be obtained – the archaeological culture of the Oghuz period (Eleuov, Kurmankulov, 2008: 30-31).

Since 2017 the research centre “Archaeology and Ethnography” of the Korkyt ata Kyzylorda University has been conducting excavations in this ancient city.

The ceramic complex of Sortobe is very rich where the bowls (red angob) with a bend side, the walls of which are bent outwards from the side to the edge (red angob) were found in sites dated to Zhetyasar III period and in the city of Otyrar (Levina, 1971; Akishev et al., 1972). In addition, many lids with linear patterns, vessels with a pattern inscribed with a solid substance on the molding on the outside, and “ram's heads» used for various purposes belonging to the 9th-10th centuries in Otyrar were found in Zhankent excavations (Kurmankulov et al., 2007).

Among the data found in the vicinity of “Swamp cities”, the ceramic fragments belonging to the Bronze Age (end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC) indicates that people settled in that region since ancient times. According to S.P. Tolstov the traditions of the Bronze Age can be seen from the patterns of ancient ceramics during the existence of these cities (Tolstov, 1962). In addition, this complex is characterized by Khorezm red-glazed vessels of the Kangju-Kushan period and a group of the Zhetyasar vessels with moldings.

In the field season of 2017, two excavations were carried out at the site. In the course of archaeological work in the settlement, the complex methods of field archeological research were used in the excavation of sites with elements of architectural constructions (Tazhekeev, 2018).

From 2017 to 2020 results clearly showed that the Eastern Aral Sea region played a special role as a sustainable region of cultural, ethnic and commercial relations between ancient nomads and farmers of the Central Asian oasis.

From 2017 to 2019 scientific reports noted the uniqueness of archaeological sites of the region and their special historical significance for the history and ethnogenesis of the contemporary Kazakh people (Tazhekeev, 2019). The next task of researchers of the city of Sortobe 1 is to include the site, located at the transport route “West China - Western Europe”, in the tourist map of the regional and republican level. For this purpose, the restoration and conservation works of the construction objects are carried out in Sortobe 1. In 2017, the first studies determined the degree of destruction of Sortobe 1 under the influence of natural and anthropogenic factors, considered measures for the preservation of excavation objects. The

city of Sortobe 2 is located 13 km west of the village of Zhosaly and 2 km west of the city of Sortobe 1. Shakhristan is rounded in plan, its diameter is 310 m from north to south in a meridional direction, 260 m in the direction from east to west in a latitudinal direction. The citadel of the city has a square shape and is located in the central part of the fortress. The citadel size is 120x120 m (Fig. 6). The citadel has one tower in the corners and central part of the eastern, southern and western walls and two towers in the northern wall, the total number is nine towers. The remaining walls are 6-8 m wide and 2 m high. In the northeastern inner corner of the citadel there are traces of a structure measuring 40x20 m. The main gate is probably located on the southwestern wall of the citadel. In the 2017 field season, during a survey of Sortobe 2, at a height of 20-50 cm above the daytime surface, the remains of several of the first brick buildings measuring approximately 10x10 m were found on the southeastern side.

Most buildings were rectangular in plan. These buildings may be mausoleums or tombstones of early medieval tribes that inhabited the settlements of Sortobe 1 and Sortobe 2.

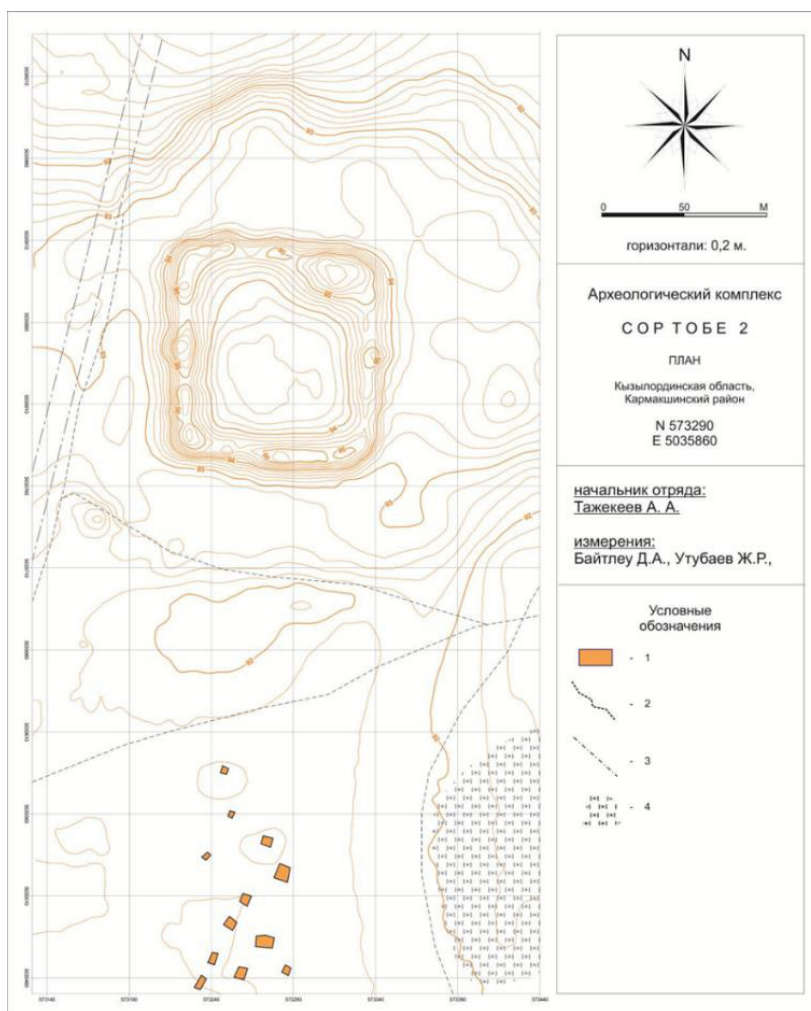

Fig. 4. Ceramics of the 10th -11thcenturies, found in Otyrar. (Mershchiev, 1968: 155)

The variety of ornaments in the decor on ceramics suggests that several techniques were used in its creation. Among them there are carving raw clay with the edge of a sharp object, welding preprepared clay labels, glaze on raw clay, printing fingerprints on the outside of an unpainted product, drawing curved and vertical drawings on the shoulders, and stamped patterns. Geometric images are a common ornament for all products. These are triangles formed by the stamping technique and rectangles formed by cutting lines. The plant ornament is found in the form of double petals made of a cut line, as well as in the form of a “rosette” stamped only on the tablecloth. (Amirgalina, 2019: 422-424).

Fig. 7. Ceramic complex and decorations, found in Sortobe from 2017 to 2019 (Amirgalina, 2018: 378-379).

From 2017 to 2020 the items made of animal bones, metal, glass, wood and rocks were revealed during the excavations, carried out in the city of Sortobe and most of the excavated ceramics were analyzed in the laboratory (Fig. 7).

Sortobe (Ordazy) is the closest Oghuz settlement to the Korkyt Ata architectural complex. Korkyt is a literary character of the Oghuz-speaking peoples formed over several centuries (Zhirmunsky, Kanonov, 1962: 3).

The upper floor of the city was built in the 9th century. The inscription corresponds to the period of life of Korkyt Ata. Thanks to archaeological excavations in the city of Sortobe, we

can find out what people were like in the time of Korqyt Ata or the house in which he lived. The ancestral cemetery of Korqyt and the city of Sortobe belong to the same period and the Sortobe site may be the city “Ordazy”, found in ethnographic data (Käribozuli et a., 2018: 328).

Results

According to archaeological research conducted in Sortobe, it can be considered as one of the cities and fortresses of the Oghuz tribes who lived in the lower reaches of the Syr Darya in the 8th-9th centuries. The head of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition, Academician Tolstov S.P. considered “swamp cities», revealed in the 50s of the last century, as a separate archaeological culture (Tolstov, 1962). However, as a result of recent archaeological research conducted in the “swamp cities», it is assumed that their foundations were laid by representatives of the Zhetyasar culture. As a result of the analysis of construction structures, discovered during archaeological excavations, a new opportunity has emerged for the restoration of intra-tribal and intra-communal relations of medieval tribes who lived in the lower reaches of the Syr Darya. Similar buildings can be seen in early medieval settlements in the neighboring Khorezm oasis (Kurmankulov, 2011: 2).

This article presents the collected data of medieval authors, including Ibn Hawqal, Ibn Rustah and Al-Masudi about the contribution of the settled peoples of the lower reaches of the Syr Darya to the development of urban culture. These data have been introduced into scientific circulation.

We will divide the complex of dishes found in the Ordazy complex into the following categories:

- for food containing – khums, platters;
- kitchen utensils – tablecloths (round tables with legs), mugs;
- cooking utensils – pans, pots, jars;
- candlesticks, sphericonuses, stumps, stands in the form of sheep’s heads, pulleys.

The colour of ceramics is different – from red to reddish brown, from light gray to dark gray, from pale yellow to brick red. There are single elements of light green colour.

Archaeological research carried out in the cities of Sortobe 1, 2 provided new information. During the study of the eastern wall and residential complexes of Sortobe 1, an analysis of the cultural layer, material complexes of the city was conducted, and based on the findings, the Ordazy complex was dated to the 8th-9th centuries.

The archaeological study of city sites and typological classification of sites: city structure, crafts, economy, ethnocultural background, demographic image, and etc. allow to determine the role of cities in the history of the region, relations with distant and near countries, the level of development and processes (Fig. 8).

Conclusion

According to physical data obtained during the short-term works on a steep bank, washed by the Syr Darya River and on the only intact part of the site, the upper cultural layers of the city date back to the 8th-19th centuries. Apparently, the life in the city stopped due to the change in

the Syr Darya River and the population moved towards Zhankent. This is just a guess for now. The time when Sortobe appeared, the periods of its existence and the conditions that caused the cessation of life there can be determined as a result of future archaeological research.

Sortobe (Ordazy) – the nearest Oghuz city to the ancestral cemetery of Korkyt ata. That is why it is necessary to include into a tourist route along the routes of the complex Korkyt ata – Zhosaly-Sortobe. The upper part of the city was built in the 9th century. This corresponds to the period of the life of Korkyt Ata.

Our point of view on the latter opinion is based on the materials studied in recent years in Sortobe, we fully agree with the expressed opinion. The opening of a tourist route to this site is a very welcome decision. It can be noted that the city is located near the Korkyt Ata complex and the village of Zhosaly.

At present, there are enough sites in the country that need to be studied. We must get a lot of information by studying historical sites that are at risk of flooding. The people living on the banks of the river have a great influence on the development of world cultures, including the growth of cities. The tribes that inhabited the Syr Darya and Amu Darya were able to create an excellent model of construction.

The archaeological research, conducted in the cities of Sortobe 1, 2 provided new information. The study of the eastern wall and residential complexes of the city of Sortobe 1 analyzed the cultural layer and material complexes of the city. Thanks to the found artifacts we have the opportunity to date the city of Sortobe (Fig. 9). The peculiarity of the scientific research conducted in Sortobe is that as a result of its study, we can obtain extensive and comprehensive data on the archaeological culture of the Oghuz period – one of the most unresolved problems of medieval archaeology in Kazakhstan today. In the future, Sortobe can become one of the exemplary sites of medieval Kazakhstan archaeology, belonging to the Oghuz period.

Reference

Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т.5. С. 3-215.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1972. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука. С. 91. Рис.45.6; С.94. Рис. 48.10.

Ақанұлы М., 2007. Сортөбе су астында қалғалы тұр//Айқын, №128(824), 13 шілде.

Амиргалина Г.Г., 2018. Перечень археологического материала с городища Сортөбе за полевой сезон 2017 года // «Рухани жаңғыру және археологиялық мұра. Марғұлан оқулары - 2018». Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. Алматы-Ақтобе. 639 с.

Амиргалина Г.Т., 2019. Керамика со знаками с городищ Сортөбе и Джанкент// Марғұлан оқулары – 2019: Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан. 704 б.

Билалов С.У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., 2017. Археологические исследования средневекового городища Сортөбе // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. №4 (87). С. 62-75.

Билалов С.У., Болелов С.Б., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., 2019. Археологические работы на могильнике средневекового городища Сортобе 2// Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2 (127). Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 114 б.

Билалов С., Тажекеев Ә., Дарменов Р., 2017. Археологические исследования средневекового городища Сортобе // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 4 (87). Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. С. 62-75.

Билалов С., 2018. Сортобе қалашығындағы жүргізілген зерттеулердің нәтижелері // «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Ф.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті. 507 б.

Бретшнейдер Э.В., 2018. Азия и Европа в эпоху средневековья: сравнительные исследования источников по географии и истории Центральной и Западной Азии XIII-XVII веков / Эмилий Бретшнейдер; [послесл.И.В. Кучумова]; Центр исследований Золотой Орды и татарских ханств им. М.А. Усманова Ин-та истории АН Респ. Татарстан; Региональное отд-ние Рус. геогр. о-ва в Респ. Башкортостан. Санкт-Петербург: Своё издательство. 280 с.

Елеуов М., Құрманқұлов Ж., 2008. Сортобе. Жанкент және Жент. Түркістан, “Тұран” баспасы. 118 б.

Елеуов М., 2003. Ортағасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі кесік // Отан тарихы, №4, 9-бет, 5-сурет.

Жақыпұлы Ә., 2007. Бұл – Сортобе емес, Ордазы//Ақмешіт апталығы, №51(706), 20 желтоқсан.

Жирмунский В.М., Кононов А. 1962. От составителей. Книга моего деда Коркута. – Москва-Ленинград, АН СССР.

История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 416 с.

Кәрібозұлы Б., Тәжекеев Ә., Сыдықова Ж., 2018. Қармақшы / Құраст. Астана: Фолиант. 328 б.

Қурманкулов Ж., Тажекеев А.А., Кзылбаев Т., 2007. Городище Сортобе I // Свод памятников истории и культуры РК. Кызылординская область. Алматы. 531 с.

Қурманкулов Ж., Тажекеев А.А., Кзылбаев Т., 2007. Городище Сортобе II // Свод памятников истории и культуры РК. Кызылординская область. Алматы. 531 с.

Қурманкулов Ж.К., Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А., Сыдыкова Ж.Т., 2007. Археологические работы на городище Джанкент в 2006 г. Алматы: «Инжу-Маржан» полиграфия фирмасы. С.119. Рис. 75, 4-6.

Құрманқұлов Ж.Қ., Аржанцева И.А., Тәжекеев Ә.Ә., 2011. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы оғыз қалалары: Жетіасар мәдениетімен байланысы // ҚМУ хабаршысы 2 (32).

Левина Л.М., 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья (в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.). № 1.М.

Левина Л.М., 1997. Этнокультурная история Восточного Приаралья (в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.). ЭО.№ 2. М.

Левина Л.М., 1971. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н. э. // ТХЭ. Т. VII. М.

Материалы по истории туркмен и уркменин, 1939. Том 1, VII-XV вв. Арабские и персидские источники/ под редакцией С.Л.Волина, А.А.Романкевича, А.Ю. Якубовского. Москва – Ленинград.

Мәми Т., 2007. Кейінгі ортағасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XYIII ғғ.). Монография. Қызылорда. 252 б.

Мерщев М.С., 1968. Городище Актобе 1 (IV-нач.XIII в.) // Максимова А.Г., Мерщев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. Алма-Ата. С.154. Рис. 22.34.

Пірназар С., 2007. Құпия қала // Егемен Қазақстан, №274-276 (24849). 29 тамыз.

Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. Алматы: Ғылым, 1993. 248 с.

Тәжекеев А.А., Болелов С.Б., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., 2019. Археологические работы на городище Сортобе//Марғұлан оқулары – 2019: Көрнекті Қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан. 704 б.

Тәжекеев Ә.Ә., Дарменов Р.Т., Билалов С.Ө., Амиргалина Г.Т., Назаров А.Ж., Султанжанов Ж.К., Курманиязов И.С., 2021. Ордазы қалашықтары тобындағы археологиялық зерттеулер // Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуұлы Елеуовтың 75 жылдық мерейтойына арналған «Ұлы жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» атты халықаралық далалық семинар материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. 230 б.

Тәжекеев Ә.Ә., Султанжанов Ж.К., Қарабатырова А.М., 2022. Ортағасырлық Сығанақ пен Асанас қалалары арасындағы керуен жолдары мен ірі қоныстар (жаңа зерттеулер) // ӘлФараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы, №1 (104). Алматы: «Қазақ университеті». Б. 209.

Талеев Д.А., 2010. Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Отан тарихы. № 4. Б. 158-166.

Толстов С.П., 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. М. D'Ohsson С., 1834. Histoire des mongols. 651 p.

Eleuov M., Moldakhmet A., 2017. Medieval site Utyrtobe // Scientific jornal `Fundamenalis scietiam`. №2 (3). Madrid. P. 28-30.

Yeleuov M., Moldakhmet A.A., 2023. Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala. Turkic Studies Journal. Vol. 5. No 2. P. 34-48.

Reference

Ageyeva Ye.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlyh poselenii i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan]. Trudy IIAE AN KazSSR. Vol.5. P. 3-215. [in Russian].

Akischev K.A., Baypakov K.M., Yezakovich L.B., 1972. Drevniy Otrar [Ancient Otrar].Alma-Ata: Nauka. P. 91. Fig.45.6; P. 94. Fig.48.10. [in Russian].

Aqanuly M., 2007. Sortöbe sw astında qalğalı tur [Sortobe is going to be under water].Ayqın, №128(824), 13 şilde. [in Kazakh].

Amirgalina G.G., 2018. Perechen' arkheologicheskogo materiala s gorodishcha Sortobe za polevoy sezon 2017 goda [List of archaeological material from the settlement of Sortobe for the field season of 2017]. «Марғұлан оқулары – 2018. Rwxanі jañğırw jäne arxeologialıq mura». Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Almaty-Aktebe. 639 p [in Russian].

Amirgalina G.T., 2019. Keramika so znakami s gorodishche Sortobe i Dzhan Kent [Ceramics with signs from the settlements of Sortobe and Dzhan Kent]. Marğulanoqqları – 2019: Körnekti qazaqstandıq arxeolog K.A. Aqışevtiñ 95 jıldığına arnalğan xalıqaralıq arxeologiyalıq ǵılımitäjiribelik konferenciya materialdarı. Nur-Sultan. 704 p. [in Russian].

Bilalov S.Y., Tazhekeyev A.A., Darmanov R.T., 2017. Arkheologicheskiye issledovaniya srednevekovogo gorodishcha Sortobe [Archaeological research of the medieval settlement of Sortobe]. Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo universiteta. Al'-Farabi. 4 (87). P. 62-75 [in Russian].

Bilalov S.Y., Bolelov S.B., Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., 2019. Arkheologicheskiye raboty na mogilnike srednevekovogo gorodishche Sortobe 2 [Archaeological work at the burial site of the medieval settlement Sortobe 2]. L.N. Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta im. Gumileva. Istoriya nauk. Filosofiya. Seriya religiovedeniya. 2 (127). Nur-Sultan: ENU. 114 p. [in Russian].

Bilalov S., Tazhekeyev A., Darmanov R., 2017. Arkheologicheskiye issledovaniya srednevekovogo gorodishcha Sortobe [Archaeological research of the medieval settlement of Sortobe]. L.N. Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni Gumileva. Istoriya nauki. Filosofiya. Seriya religiovedeniya. 4 (87). Nur-Sultan: ENU. P. 62-75 [in Russian].

Bilalov S., 2018. Sortobe qalaşıǵındaǵı júrgizilgen zerttevelerdiñ nätiyeleri [The results of research conducted in the town of Sortobe]. «Qazaqstan men irgeles elderdiñ tarixi-mädeni murasın zerttevedegi zamanawı ädister men turǵılar» attı «IX Orazbaev oqqları» xalıqaralıq ǵılımitädistemelik konferenciya materialdarı, jawaptı red. Ğ.Q. Omarov. Almaty: Qazaq wniwersiteti. 507 p. [in Kazakh].

Bretshneyder E.V., 2018. Aziya i Yevropa v epokhu srednevekov'ya: sravnitel'nyye issledovaniya istochnikov po geografii i istorii Tsentral'noy i Zapadnoy Azii XIII–XVII vekov [Asia and Europe in the Middle Ages: Comparative Studies of Sources on the Geography and History of Central and Western Asia in the 13th–18th Centuries]. Emiliy Bretshneyder; [poslesl.I.V. Kuchumova]; Tsentr issledovaniy Zolotoy Ordı i tatarskikh khanstv im. M.A. Usmanova In-ta istorii AN Resp. Tatarstan; Regional'noye otd-niye Rus. geogr. o-va v Resp. Bashkortostan. Saint Petersburg: Svoyo izdatel'stvo. 280 p. [in Russian].

D'Ohsson S., 1834. History of Mongols. 651 p.

Yeleuov M., Qurmanqulov J., 2008. Sortobe. Sortobe. Jankent jäne Jent [Sortobe. Jankent and Jent]. Türkistan: “Turan” baspası. 118 p. [in Kazakh].

Yeleuov M., 2003. Ortaǵasırlıq Qaraşıq 1 qalasınıñ cıta delindegi kesik [A cut in the citadel of the medieval town of Karasyk 1]. Otan tarixi, №4. P. 5, 9. [in Kazakh].

Zhirmunskiy V.M., 1962. Kononov A. Ot sostoviteley. Kniga moyego deda Korkuta. –Moskva-Leningrad, AN SSSR [in Russian].

Jaqipuly A., 2007. Bul – Sortobe emes, Ordazı [This is Ordazy, not Sortobe]. Aqmeşit aptalıǵı, №51(706), 20 jeltoqsan. [in Kazakh].

Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources], 2005. 1 tom. Almaty: Dayk-Press. 416 p. [in Russian].

Käribozulu B., Täjekeev Ä., Sıdıqova J., 2018. Qarmaqsı. Qurast [Karmakshi. Compiler]. Astana: Foliant. 328 p. [in Kazakh].

Kurmankulov Zh., Tazhekeyev A.A., Kyzylbayev T., 2007. Gorodishche Sortobe I [Settlement of Sortobe I]. Arkhiv pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. Almaty. 531 p. [in Russian].

Kurmankulov Zh., Tazhekeyev A.A., Kyzylbayev T., 2007. Gorodishche Sortobe II [Settlement of Sortobe II]. Arkhiv pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. Almaty. 531 p. [in Russian].

Kurmankulov Zh., Arzhantseva P.A., Zylivynskaya Ye.D., Ruzanova S.A., Sidigova Zh.T., 2007. Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Dzhanakent v 2006 g. [Archaeological work at the settlement Dzhanakent in 2006]. Almaty: poligraficheskaya firma «Indzhv-Mardzhan». 119 p., Fig. 75.4-6. [in Russian].

Kurmankulov Zh., Arzanceva İ.A., Tajkeev A.A., 2011. Sırdarıyanıñ tömengi ağısı boyındağı oğız qalaları: Jetiasar mädenietimen baylanısı [Oguz cities along the lower reaches of Syr Darya: connection with Zhetiasar culture]. QMW xabarşısı 2 (32). [in Kazakh].

Levina L.M., 1996. Etnokul'turnaya istoriya Vostochnogo Priaral'ya (v I tys. do n. e. – I tys. n. e.) [Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region (in the 1st millennium BC - 1st millennium AD)]. № 1. Moscow. [in Russian].

Levina L.M., 1997. Etnokul'turnaya istoriya Vostochnogo Priaral'ya (v I tys. do n. e. – I tys. n. e.) [Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region (in the 1st millennium BC - 1st millennium AD)]. № 2. Moscow. [in Russian].

Levina L.M., 1971. Keramika Nizhney i Sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n. e. [Ceramics of the Lower and Middle Syr Darya in the 1st millennium AD. e]. T. VII. Moscow. [in Russian].

Materialy turkmenskoy i turkmenskoy istorii, VII-XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki [7th-15th centuries Arabic and Persian sources], 1939. Tom 1. Pod redaktsiyey S.L.Volynoy, A.A.Romanskevicha, A.Yu. Yakvovskoy. Mesk'yu – Leningrad. [in Russian].

Mami T., 2007. Keyingi ortağasırlardağı Aral öñiriniñ qalaları (XIII-XYIII ғғ.) [Cities of the Aral region in the late Middle Ages (XIII-XYIII centuries)]. Monografiya. Qızılorda. 252 p. [in Kazakh].

Mershchiyev M.S., 1968. Gorodişe Aktobe 1 (IV-nach.XIII v.) [Settlement Aktobe 1 (IV/beginning of the 13th century)]. Maksimova A.G., Mershch'yev M.S., Vaynberg B.P., Levina L.M. Drevnosti Chardari. Alma-Ata. P. 154. ris. 22.34. [in Russian].

Pirnazar S., 2007. Qupıya qala [Secret city]. Egemen Qazaqstan, №274-276 (24849). 29 tamız. [in Russian].

Puteshestviya v vostochnyye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka. Seriya: Puteshestviya. Otkrytiya. Prikluyeniya. Almaty: Gylym, 1993 – 248 S. [in Russian].

Tazhekeyev A.A., Bolelov S.B., Darmenov R.T., Bylalov S.V., 2019. Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Sortobe [Archaeological work at the settlement of Sortobe]. Margulan okvlary - 2019: Vydayushchiysya kazakhstanskiy arkheolog K.A. Materialy Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 95-letiyu Akishevta. NurSultan. 704 p. [in Russian].

Täjekeev Ä.Ä., Därmenov R.T., Bilalov S.Ö., Amirgalina G.T., Nazarov A.J., Swltanjanov J.K., Kwrmaniyazov İ.S., 2021. Ordazy qalaşıqtarı tobındağı arxeologiyalıq zertteveler [Archaeological research in the group of Ordazy settlements]. Tarix ғылымдарınıñ doktori, professor Madiyar Elewulı Elewovtıñ 75 jıldıq mereytoyına arnalğan «Ulı jibek jolı men Qazaqstan kerwen joldarınıñ wrbanizaciya üderisindegi mañızı» attı xalıqaralıq dalalıq seminar materialdarı. Jawaptı red. R.S. Jwmataev. Almaty: Qazaq wñiversiteti. 230 p. [in Kazakh].

Täjekeev Ä.Ä., Swltanjanov J.K., Qarabatirova A.M., 2022. Ortağasırlıq Sığanaq pen Asanas qalaları arasındağı kerwen joldarı men iri qonıstar (jaña zertteveler) [Caravan routes and large settlements

between the medieval cities of Syganak and Asanas (new research)]. *Äl-Farabî atındaғы Qazaq ultııq wñiversitetiniñ xabarşısı. Tarıx seriyası, №1 (104). Almaty: «Qazaq wñiversiteti». 209 p. [in Kazakh].*

Taleev D.A., 2010. Sırdarıyanıñ sol jaǵalawında júrgizilgen arxeologiyalıq barlaw jumıstarı [Archaeological exploration works on the left bank of Syr Darya]. *Otan tarıxı. № 4. P. 158-166. [in Kazakh].*

Tolstov S.P., 1962. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaksart]. Moscow. [in Russian].

Eleuov M., Moldaxmet A., 2017. Medieval site Utyrtobe. *'Fundamentalissietiam' ǵılımiywrnalı. N. 2 (3). Madrid. P. 28-30.*

Yeleuov M., Moldakhmet A.A., 2023. Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala. *Turkic Studies Journal. Vol. 5. No 2. P. 34-48.*

M. Елеуов^a

*^aӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: madiareleuov@mail.ru)*

Ә.Ә. Тәжекеев^b

*^bӘ.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail:a.tazhekeyev@gmail.com)*

*А.А. Молдахмет^c

*^cӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: arhadkz@mail.ru)*

*Байланыс үшін автор: arhadkz@mail.ru

M.I. Жүсіпназар^d

*^dӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: zhusypnazar@mail.ru)*

Ордазы қалалары. Сортөбе 1, 2 қалашықтарындағы алғашқы археологиялық зерттеу жұмыстары

Аннотация. Мақалада Сырдарияның төменгі ағысы бойында орналасқан ескерткіштерге қатысты жазба деректер және Сортөбе қалалар тобында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары жайлы кең көлемді ақпараттар берілген. Ескерткіш түркі халықтарының исламға дейінгі қасиетті орны саналатын Қорқыт ата сәулет кешеніне жақын жерде орналасқан. Мақалада негізгі жазба дерек көздері ретінде IX-XI ғасырларда өмір сүрген араб-парсы зерттеушілерінің еңбектері қарастырылып, оның ішінде Сырдарияның төменгі ағысындағы оғыз заманының ескерткіштері хақындағы сирек кездесетін мәліметтер жинақталып, ұсынылып отыр. Сортөбе қалашығы жайлы жазылған бірқатар шетелдік және отандық әдебиеттер жинақталып, мақаланың ғылыми дерекқор

базасы жинақталды. Атап айтқанда, ескерткіштің зерттелу тарихы, археологиялық маңызы, бұзылу тарихы, қазіргі жағдайына қатысты бірқатар ақпараттармен толықты. Сонымен қатар XIX ғасырдың соңғы ширегінде батыстық бір топ зерттеушілердің өз еңбектерінде сөз болған Сырдың төменгі ағысындағы оқиғаларға байланысты ақпараттары егжей-тегжейлі қарастырылып, патшалық Ресей заманындағы өлкедегі бірқатар өлкетанушылардың естеліктері мен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының мұрағат деректері сараланады. Мақалада біз қарастырып отырған ескерткіштің зерттелу тарихы және онда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары мен оның нәтижелері қамтылып, қазіргі кезде ортағасырлық Сортөбе 1 қалашығының ахуалына тоқтала келіп, оның бүгінде тең жартысын Сырдария өзені шайып, бұзып, соның салдарынан күннен-күнге ескерткіштің мәдени қабаты табиғи эрозияға ұшырап, мемлекеттің қорғауынсыз өте апатты жағдайда тұрғаны жайлы баяндалады.

Кілт сөздер: Сырдария, арна, ортағасыр, Ордазы, Сортөбе, қалалық мәдениет, барлау, қазба.

М. Елеуов^a

*^aКазахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(Email: madiareleyov@mail.ru)*

А.А. Тажекеев^b

*^bФилиал Института археологии имени А. Х. Маргулана,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a.tazhekeyev@gmail.com)*

*А.А. Молдахмет^c

*^cКазахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: arhadkz@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: arhadkz@mail.ru

М.И. Жусипназар^d

*^dКазахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: zhusypnazar@mail.ru)*

Города Ордазы. Первые археологические исследовательские работы в городах Сортөбе 1, 2

Аннотация. В статье представлены письменные данные, относящиеся к памятникам, расположенным в нижнем течении Сырдарьи, и обширная информация об археологических исследованиях, проведенных в группе городов Сортөбе. Памятник расположен в непосредственной близости от архитектурного комплекса Коркыт Ата, который является доисламским святилищем тюркских народов. В статье рассмотрены основные письменные источники, труды арабо-персидских исследователей, живших в IX-XII веках, в том числе впервые представлены читательской аудитории редкие сведения, относящиеся к огузским временам в низовьях Сырдарьи. Сбор и анализ ряда отечественных и зарубежных источников позволил пополнить научную базу исследования и получить новые данные, касающиеся истории изучения

городища, его археологической значимости, периоде упадка и разрушения, а также современного состояния памятника. Кроме того, будет подробно рассмотрена информация группы западных исследователей, относящаяся к событиям в низовьях Сырдарьи, о которых говорилось в их работах в последней четверти XIX века, проанализированы воспоминания ряда краеведов края времен царской России и архивные данные Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. В статье освещены история изучения рассматриваемого нами памятника, проведенные на нем археологические раскопки и его результаты, а также рассказано о состоянии средневекового городка Сортобе 1, половина которого сегодня смыта и снесена рекой Сырдарья. В результате сообщалось, что культурный слой памятника изо дня в день подвергался естественной эрозии и находился в очень плачевном состоянии без охраны государства.

Ключевые слова: Сырдарья, русло, средневековье, Ордазы, Сортобе, городская культура, разведка, раскоп.

Information about authors:

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology, and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Tazhekeev Azilkhan Auezkhanovich, Candidate of Historical Sciences, Director of the branch of the A.N.Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0001-8145-1396>

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Zhusupnazar Magzhan Ibragimuly, Master student, Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Авторлар туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Тажекеев Азильхан Аuezханович, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының директоры, Бейбітшілік 25, Астана, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0001-8145-1396>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, докторант, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жүсіпназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Сведения об авторах:

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Тажекеев Азильхан Ауезханович, кандидат исторических наук, директор филиала Института археологии имени А.Х.Маргулана, Бейбитшилиқ, 25, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-8145-1396>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, докторант, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби., 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жусупназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, пр. аль-Фараби., 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

О происхождении казахского племени Найман¹

Ж.М. Сабитов^a, *А.А. Каратаев^b

^aНаучный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: zh.sabitov@gmail.com)

^bНаучный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: adilbek.karatayev.93@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Найман,
Шибаниды,
Абу-л-хайр хан,
Науруз-Ахмед хан,
Баба
султан, Ак-суфи,
Улус Джучи,
Казахское ханство,
Окреш.

МРНТИ 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-64-78>

Статья посвящена проблеме происхождения казахского племени Найман, в частности, вопросу о времени перехода найманов в состав Казахского ханства. В результате анализа письменных и устных источников были выдвинуты гипотезы о поэтапном переходе найманов из шибанидских государств в состав Казахского ханства. Целью исследования является выявление причин, обстоятельств и времени вхождения найманов в состав казахского этноса. Для анализа авторы использовали многочисленные восточные летописи по истории Улуса Джучи и джучидских ханств, таких, как «Шейбани-наме», «Таварих-и гузида нусрат-наме», «Тарих-и Абулхайр хани», «Шараф-наме-йи шахи» а также фольклорные предания и шежиры племени Найман. В процессе исследования нами были выдвинуты гипотезы о поэтапном вхождении найманов в состав Казахского ханства. Первым этапом был переход подвластного Абу-л-хайр хану населения к Керей и Джанибек ханам, в том числе и найманов. Заметим, что процесс этот произошел в результате его гибели. Вторым этапом было подчинение владений шибанида Баба султана Тауекел ханом. Третьим этапом являлось бегство хорезмских найманов к казахам, ногаям и в Бухару в результате разгрома Асфандияр ханом. Поэтому, без всякого сомнения, казахские найманы являются потомками шибанидских найманов. Переход найманов к урусидам – правителям Казахского ханства – был обусловлен борьбой за власть в Дешт-и-Кипчаке между урусидами и шибанидами.

Received 15 February 2023. Revised 20 February 2023. Accepted 10 March 2024. Available online 31 March 2024.

Дәйексөз үшін: Ж.М. Сабитов, А.А. Каратаев О происхождении казахского племени Найман // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – С. 64-78. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-64-78>

For citation: Zh.M. Sabitov, A.A. Karatayev Regarding the issue of the origin of the Naiman Kazakh tribe // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 64-78. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-64-78>

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR21882223. «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика»).

Введение

Племя Найман, входящее в состав Среднего жуза, является одним из наиболее многочисленных и известных казахских племен. Наименование данного племени достаточно часто встречается в источниках, повествующих о событиях, приведших Чингис хана к власти. Однако дальнейшая его история в Улусе Джучи не была предметом отдельного исследования ученых, несмотря на наличие свидетельств присутствия найманов, а также их достаточно заметной роли в политических событиях Улуса Джучи и государств, образовавшихся после его распада.

Целью данного исследования является изучение истории данного племени в составе Улуса Джучи, в частности, определение времени и обстоятельств вхождения найманов в состав Казахского ханства, и, как следствие, казахского этноса.

Материалы и методы исследования

Основными использованными материалами являются труды «Таварих-и гузида нусратнаме» неизвестного автора, «Шейбани-наме» Камал-ад-дина Бинаи, «Таварих-и Абулхайр хани» Масуда Кухистани, «Бахр аль Асрар» Махмуда ибн Вали, «Фирдаус аль икбал» Муниса и Агахи, «Шаджарат аль атрак» Абулгази бахадур хана, опубликованные в «Материалах по истории казахских ханств» (Ибрагимов и др., 1969), «Тарих-и арба улус» мирзы Улугбека из «Истории Казахстана в персидских источниках» (История, 2006), а также «Шараф-наме-и шахи» Хафиза Таныша (Миклухо-Маклай, 1983) (Салахетдинова, 1989), «Зафар-наме» Шараф-ад-дина Йазди (Ахмедов, 2008), а также различные версии шежире племени Найман.

Нами был использован историко-сравнительный метод в части сравнения сведений из шежире найманов и данных из письменных источников. В частности, были проведены попытки идентифицировать личность Окреш-шала – первоначально казахских найманов, которого мы отождествляем с Кутлу-Букой найманом, беклербеком Джанибек хана, сына Узбека. Также была выдвинута идея о тождестве наймана Аксопы из шежире найманов с Аксуфи найманом, соратником шибанида Абу-л-хайр хана.

Степень изученности темы

В различных трудах по шежире казахов, а также по домонгольскому периоду истории Казахстана прямо или косвенно повествуется об истории найманов. Приводились различные версии об их происхождении, однако в современной казахстанской историографии истории вхождения племени Найман в состав казахского этноса и Казахского ханства не было посвящено отдельного исследования, несмотря на большое количество информации в средневековых летописях об их истории в составе Улуса Джучи и государств, появившихся в ходе его распада. В данном исследовании проводится попытка восполнить этот пробел.

Ранее данной теме посвящали отдельные главы в своих трудах М. Тынышпаев (2014) и Ш. Кудайбердиев (1991) (2012, 76-81).

М. Тынышпаев, основываясь на сведениях Абулгази бахадур хана, утверждает, что казахские найманы произошли от хорезмских найманов, бежавших к казахам и

ногаям в Бухару после того, как арабшахид Асфандияр хан разгромил их в 1625 г. за попытку убийства его отца Араб-Мухаммед хана. Такого же мнения придерживается и Ш. Кудайбердиев.

Истории племени Найман посвятил исследования выдающийся казахский ученый А.Х. Маргулан. В частности, у него имеется несколько трудов о различных версиях найманских шежире (1930).

Анализ

Относительно языка найманов существует две точки зрения. Согласно первой точке зрения, найманов относят к тюркоязычным народам. Аргументом тут является попытка связать сегиз-огузов и найманов на основании совпадения значения термина. Согласно второй точке зрения, найманы считаются монголоязычными. Одним из доказательств по второй точке зрения является то, что Найман с монгольского языка переводится, как «восемь».

Джамал ал-Карши в книге «ал-Мулхакат би-с-сурах» пишет, что найманский правитель Кучлук носит нисбу ас-Сагизи (Карши, 2005: 118). По всей видимости, эта нисба указывает на происхождение Кучлука (как Тамими, или Бадави), которое, судя по всему, обозначает этноним Сагиз, фонетически созвучный с тюркским словом сегиз (восемь). Таким образом, здесь появляются дополнительные аргументы в пользу тюркоязычности найманов. Само название найман в этом случае калька-экзоэтноним со стороны монголоязычных народов. Джамал ал-Карши же встретил другую традицию названия, которую он зафиксировал в нисбе ас-Сагизи.

Самым ранним свидетельством нахождения найманов в Улусе Джучи является известное предание о том, как Кетбука поведал Чингис-хану о смерти Джучи, сыграв кюй на домбре. Отдельные исследователи отождествляют данного Кетбуку с Китбука нойоном из племени Найман, который воевал против мамлюкских правителей Кутуза и Бейбарса (Хамидова, 2018: 175), сражавшийся на Ближнем Востоке с войсками мамлюков. По нашему мнению, здесь все-таки два разных человека, тем более здесь стоит учитывать непростые отношения второго Китбуки наймана (подчиненный Хулагу, а не Джучидам) с Джучидами во время похода на Иран. Отдельные найманские роды в составе казахских найманов возводят свое происхождение к Кетбуке (Сабитов, Джунисова, 2017: 163).

Следующее по хронологии – упоминание о том, что Бату хан за военные успехи передал своему брату Шибану, командовавшему правым крылом его войска, племена Найман, Кушчи, Буйрак и Карлык (Ахмедов, 1965: 163). С тех самых пор и вплоть до XVII в. найманы являлись опорой правителей из династии шибанидов.

Другое упоминание найманов мы встречаем при Джанибек хане (1342-1357), сыне Узбека. Известнейшим и наиболее могущественным их представителем в этот период являлся Кутлуг-Бука, который был беклербеком либо одним из четырех карачи-беков при Джанибек хане (Тизенгаузен, 1884: 348). Учитывая, что найманы входили в улус шибанидов, по всей видимости, Кутлуг-Бука представлял и их интересы тоже. Во время гражданской войны, наступившей после смерти Джанибек хана, он поддержал шибанида Хызр хана (Юдин, 1992: 112) и боролся против Тайдулы, жены Узбек хана и матери Джанибек хана, представлявшей интересы батуидов.

На наш взгляд, первопредок казахских найманов, согласно шежире, – старик Окреш (Өкіреш шал) идентичен вышеуказанному Кутлуг-Буке. «Өкіреш», переводится с казахского как «мычащий» и является, таким образом, синонимом «бұқа» - «бык», являющегося частью двусоставного имени Кутлуг-Буки.

Это подтверждается косвенными доводами. Известный казахский историк М. Тынышпаев, родившийся в 1879 г., пишет, что его шестнадцатым предком был Толегетай (Тынышпаев, 2014: 34), правнук Окреш шала. Если брать по 30 лет на одно поколение, то Окреш шал, являющийся девятнадцатым предком М. Тынышпаева, жил за 570 лет до его рождения, то есть родился около 1310 г. Известно, что в 1351 г. Кутлук-Бука являлся карачибекком при Джанибеке, что совпадает со временем жизни Окреша.

Вторым косвенным свидетельством является то, что при шибаниде Абу-л-хайре, во время его казначества и становления ханом, его приближенными являлись представители рода Окреш племени Найман (Ибрагимов и др., 1969: 144). Таким образом, к 1428 г. потомки Окреша уже составляли отдельный род среди найманов, что свидетельствует о том, что Окреш жил до XV в., а самым известным представителем племени Найман в XIV в. являлся бек Кутлуг-Бука.

Согласно шежире, у Окреша был сын Каптагай, который являлся отцом легендарного Наймана – первопредка всех найманов (Сейдімбек, 2008: 457) (Бабалар сөзі, 2012: 125). Его мы отождествляем с известным из русских летописей Каптагаем - главой посольства к князю Михаилу Александровичу в 1370 г., который привез ярлык на княжение в Твери (Селезнев, 2009: 100). В пользу этого отождествления говорит факт о том, что генеалогический Каптагай и Каптагай из летописи жили в одну эпоху - во второй половине XIV в. Имя Каптагая является общим ураном казахских найманов (Искакова, 2012: 402).

После гражданской войны в Улусе Джучи власть переходит к Тохтамыш хану. Мирза Улугбек упоминает, что найманы, наряду с коньратами, жалаирами и уйсунами, входили в состав правого крыла войска Тохтамыш хана в 1395 г. в битве с Тамерланом (Ахмедов, 1993: 233). Согласно ногайскому варианту эпоса «Эдиге», одним из приближенных Тохтамыша был найманский батыр Касай (Суюнова, 2016: 31). Также важно отметить, что и в государстве Тамерлана также были найманы, самым приближенным к нему был эмир Ак-буга (Ахмедов, 2008: 52).

Утемиш-хаджи сообщает, что Тохтамыш хан пожаловал шибаниду Арабшаху территории улуса Шибана и все племена, входившие в его состав, в том числе, и найманов (Юдин, 1992: 118). Дальнейшая судьба найманов тесно связана с династиями шибанидов Арабшаха и его родного брата Ибрахима. Внуком Ибрахима является известный Абу-л-хайр хан, а правнуком Арабшаха является Ядигер хан. И у Абу-л-хайра, и у Ядигера одними из приближенных племен являлись найманы, которые вместе с уйгурами жили около калмаков, возможно вдоль реки Иртыш.

Найманы при правлении шибанидов – абулхаиридов. Абу-л-хайр хан пришел к власти в 1430 году. В летописях сохранились достаточно подробные списки его соратников с указанием родоплеменной принадлежности, участвовавших с ним в различных походах и сражениях. Для более подробного анализа мы указали в Таблице 1 имена всех найманов, поддерживавших Абу-л-хайра:

Таблица 1. Список соратников Абу-л-хайр хана из племени Найман

№	Родоплеменная принадлежность	Имя соратника Абу-л-хайр хана	Номер страницы в «Материалах по истории казахских ханств» (Ибрагимов и др., 1969)
1	Найман	Шайх Суфи	16, 96, 144, 159
2	Найман	Суфи бек	96, 146, 149, 164
3	Найман	Абу Бакр	97, 146
4	Найман	Умар	97, 146
5	Найман	Усман	97
6	Найман	Али	97
7	Найман	Ак-суфи	144
8	Найман	Кара Усман	96, 144, 146, 164
9	Украш-Найман	Сары Усман	144, 153, 156
10	Украш-Найман	Абу Бакр	144, 153, 159, 168
11	Украш-Найман	Юсуф ходжа	144
12	Найман	Тунгачук Тулу ходжа	17, 144
13	Найман	Ханкули	149
14	Найман	Тулун ходжа	144, 164

Как мы видим, найманы, поддерживавшие Абу-л-хайра, состояли из украш-найманов и найманов без указания рода. Учитывая, что казахские найманы возводят свое происхождение к старику Окрешу, мы можем с большой долей вероятности утверждать, что приближенные к Абу-л-хайру украш-найманы являются предками казахских найманов. Однако имена соратников из числа найманов без указания родового подразделения так же, как и украш-найманы, встречаются в казахских шежире.

1. В шежире казахских найманов в качестве прародителя найманов часто упоминается Аксопы как отец Окреша, либо его сын (Ибадатов, 2014: 26). На наш взгляд, Аксопы из шежире абсолютно идентичен Ак-суфию, соратнику Абу-л-хайра. Также мы считаем, что Ак-суфи и Суфи-бек являются одним и тем же лицом, так как при упоминании одного из них при описании определенного события в источниках отсутствует второй. Однако Ак-суфи не идентичен Шайх-Суфию, так как они упоминаются параллельно в одних и тех же событиях.

2. Интересен тот факт, что в «Шейбани-наме» Абу Бакр указан как найман (Ибрагимов и др., 1969: 97), а в «Тарих-и Абу-л-хайр хани» как украш-найман (там же: 144). В другом месте «Тарих-и Абу-л-хайр хани» Абу Бакр указан как найман (там же: 146). Поэтому мы не можем утверждать, что и другие личности из вышеуказанных летописей не являются украш-найманами. В «Шейбани-наме» Абу Бакр, Умар, Усман и Али беки перечислены рядом и поочередно, и, как известно, именами первых четырех халифов из числа сподвижников пророка Мухаммеда, также являются Абу Бакр, Умар, Усман и Али, что позволяет нам сделать предположение, что четверо вышеперечисленных найманских беков являются родными братьями и выходцами из украш-найманов.

Стоит отметить, что вышеуказанный Сары-Усман указан в «Тарих-и Абу-л-хайр хани» как украш-найман, и, скорее всего, идентичен Усману, брату беков Абу Бакра, Умара и Али. На наш взгляд, Сары-Усман тождествен Сары баю (Сары-жомарт, Сары-мырза, Сары-бек), сыну Толым-бека, внуку Сугирше, правнуку старика Окреша из шежире племени Найман (Сейдімбек, 2008: 457). Ранее подобную точку зрения высказывал исследователь К. Зарыпхан.

3. Кара-Усман найман, упомянутый в «Шейбани-наме» и «Тарих-и Абу-л-хайр хани», не является идентичным Усману, брату Абу Бакра, так как упоминается наряду с ним во время перечисления соратников Абу-л-хайр хана. Кара-Усмана мы можем отождествить с Кара-беком, сыном Сугирше, внуком старика Окреша (Сейдімбек, 2008: 457). По мнению К. Зарыпхана, данный Кара бек, возможно, является предком рода Каратай племени Найман.

4. Юсуф ходжа, соратник Абу-л-хайра, также известен в шежире казахских найманов. По одному из преданий, Жусуп-ходжа является отцом Наймана, от которого происходят найманы (Бейсенбайұлы, 1994: 31). Вне всякого сомнения, верхняя часть шежире является наиболее мифологизированной, однако сам факт упоминания Жусуп-ходжи/Юсуф-ходжи в качестве предка позволяет утверждать, что он имеет отношение к казахским найманам.

5. Тунгачук Тулун ходжа и Тулун ходжа, вне всякого сомнения, являются разными людьми, так как оба упоминаются в качестве соратников, поддержавших Абу-л-хайр хана в начале его политической карьеры. На наш взгляд, Тунгачук Тулун ходжа является выходцем из племени Ички, так как в «Шейбани-наме» прямо указывается на его принадлежность к Ички (Ибрагимов и др. 1969: 97).

Тулун ходжа наймана, в свою очередь, мы отождествляем с Толым-беком, известным так же как Толегетай, сын Сугирши и внук Окреша (Сейдімбек, 2008: 457).

6. Шайх Суфи и Ханкули из Таблицы 1 идентифицировать в казахских шежире не удалось.

По количеству представителей при дворе Абу-л-хайр хана найманы занимали одно из главенствующих положений (Маслюженко, 2015: 56). Как мы видим, большая часть из них присутствует в шежире в качестве прародителей казахских найманов.

Помимо найманов, в число соратников Абу-л-хайра и Мухаммеда Шейбани входили представители таких племен, как Уйсун, Конырат, Тама, Тубан – Табын, Курлеут, Маджар, вошедшие позднее в состав казахского народа. Таким образом, можно сделать вывод, что история шибанидов занимает в этногенезе казахского этноса не менее значимое место, чем история урусидов.

К сожалению, мы не имеем источников, которые могли бы установить племенной состав Казахского ханства при Керее и Джанибеке, Касыме и Хакназаре. Однако стоит отметить, что, согласно «Тарих-и Рашиди», после смерти Абу-л-хайр хана большая часть его подданных подчинилась Керей и Джанибек ханам (Ибрагимов и др., 1969: 195). Вполне возможно, что найманы также вошли в состав Казахского ханства.

После гибели Абу-л-хайра и Шейх-Хайдара, Мухаммад Шейбани ушел казаковать, и самое большее количество людей, которых он собрал вокруг себя, достигало шести тысяч воинов, семьсот из которых составляли найманы. По всей видимости, остальная часть найманов признала власть казахских ханов либо откочевала в пределы сопредельных государств.

Преданными сторонниками Мухаммеда Шейбани были найманы Хаджи-Вали, ДжанВафа и Ак-Саид. После завоевания Мухаммедом Мавераннахра Джан-Вафа бий правил Самаркандом, затем Гератом, был пленен сефевидами и казнен по приказу Исмаила Сефеви в 1510 г. Его сын, Дуст-Мухаммед бий, был владельцем большого количества торговых предприятий (Мукминова, 1966: 43).

Интересна дальнейшая судьба найманов после смерти Мухаммеда Шейбани. К середине XVI в. единого шибанидского государства в Средней Азии не существовало: Ташкент, Самарканд, Бухара и Балх имели собственных правителей. Основная борьба проходила между Абдулла ханом, пытавшимся объединить шибанидские владения, и НаурузАхмад ханом и его сыном Баба султаном, правителями Ташкента и Туркестана. Представителей племени Найман мы встречаем в обоих лагерях.

Абдулла хана поддерживали такие представители найманов, как: Мирза-Али бий из Балха, Джан-Али бий, Назар бий, Салих мирза, Абди мирза, Бик-Чучук мирза (Миклухо-Маклай, 1983: 233) (Салахетдинова, 1989: 47, 168, 201, 261). Среди них Джан-Али бий упоминается наиболее часто как один из наиболее приближенных к нему людей.

Одной из главных опор Науруз-Ахмад и Баба ханов были найманы, так как, помимо них, в качестве участников событий упоминаются лишь чингисиды и изредка представители племени Дурман. Среди их сторонников из племени Найман известны: Баки бий и его сын Назар бий, Мансур мирза, Барак бий, Джан-Даулат аталык бий, Джан-Мухаммад бий аталык бий, Ходжамкули (Миклухо-Маклай, 1983: 135, 188, 203, 247, 300, 310) (Салахетдинова, 1989: 261). Джан-Мухаммад аталык бий являлся наиболее приближенным к Баба султану человеком. В 1580 г. Баба султана и Джан-Мухаммад аталыка пытались убить люди Хакназар хана, однако в результате раскрытия заговора был убит сам Хакназар, а шибанидский султан и найманский бий выжили. В 1582 г. Тауекель султан убивает их обоих и отправляет их головы Абдулла хану.

На наш взгляд, после завоевания присырдарьинских городов Тауекель ханом в 1586 г. найманы, подчинявшиеся Баба султану, вошли в состав Казахского ханства. Косвенно это подтверждается тем, что в казахском шежире упоминается, как Сары-жомарт усыновил двух найманов из Средней Азии, которых звали Баки и Таки (Қорабаев, 1991: 67). Потомки Баки образовали род Бура, а потомки Таки – род Кокжарлы в составе ветви Ергенекты племени Найман. Баки мы отождествляем с Баки бием, подданным Науруз-Ахмад хана (Миклухо-Маклай, 1983: 188). Весьма вероятно, что это предание повествует о вхождении шибанских найманов в состав казахских. В таком случае к тому

времени в Казахском ханстве уже существовало племя Найман. Веским подтверждением того, что большая часть казахских найманов происходят от найманов Науруз-Ахмада и Баба султана является то, что на карте Стралленберга, где указаны кочевья казахских племен в начале XVII в., найманы Казахского ханства указаны возле городов Туркестан и Сауран (Сабитов, 2016: 44), ранее подчинявшихся Баба султану.

Вполне возможно, что роды Балталы и Баганалы, входящие в состав ергенекты найманов, потомков Сары-жомарта, и кочевавшие в районе гор Улытау, отдельно от остальных найманских родов, являлись подданными Баба-султана, так как известно, что его власть простиралась от Туркестана и Ташкента до гор Улытау.

Также в пользу данной версии говорит тот факт, что найман Толегетаев, по расчетам М. Тынышпаева, жил в середине XVI в. в районе нынешнего Жанакорганского района Кызылординской области, где и похоронен рядом со своим тестем Кылышты-ходжой (Тынышпаев, 2014: 34). В середине XVI в. эти земли входили в состав владений шибанидов Науруз-Ахмад хана и Баба султана, поэтому это может служить косвенным свидетельством того, что казахские найманы произошли от шибанских найманов Баба султана.

Найманы при правлении шибанидов-арабшахидов. История династии арабшахидов подробно передана в «Родословной тюрков» Абулгази хана (1906), видного представителя этой династии. В источнике повествуется, что племена Найман и Уйгур были верными подданными Арабшаха (умер в 1380-х годах), его сына Ходжи-Тули, его сына Тимур-ходжи и его сына Ядигер хана (умер в 1460-х годах). При Ядигере найманы садились по левую руку от хана, тем самым являясь более приближенными к хану, а уйгуры садились по правую руку, при этом представители обоих племен являлись карачи беками. Внук Ядигера – Ильбарс хан отвоевал у тимуридов Хорезм и заложил основу правления арабшахидов в Хорезме, длившееся до конца XVIII в.

Привилегированное положение представителей найманов и уйгуров пошатнулось во время междоусобной войны в Хорезмском государстве в 1550-1560 гг. Абулгази сообщает, что Хаджим султан сразился с Иш султаном, и в этой битве Иш убивал лишь найманов и уйгуров, на которых опирался Хаджим. Далее Иш султан вошел в Ургенч, разграбил имущество найманов и уйгуров и выгнал их из города (Ибрагимов и др., 1969: 445). Взятых в плен найманов и уйгуров он истреблял, а пленников из других племен отпускал (Абулгази, 1906: 207). В итоге этой борьбы за власть Хаджим султану удалось убить и Иш султана, и его брата Дост хана и прийти к власти. Хаджим хан правил более 40 лет, вплоть до своей смерти в 1602 г. После Хаджима правил его сын Араб-Мухаммед хан (1602-1621). Во время его правления оттесненные от власти найманы во главе с Суфи-мирзой пытались его убить и возвести на трон своего ставленника, а уйгуры своего, и в итоге все они были разбиты. Сын Араб-Мухаммеда Асфандияр хан перебил большую часть найманов и уйгуров, стремившихся убить его отца, вследствие чего они устремились к казахам, ногаям и в Мавераннахр (Ибрагимов и др., 1969: 451).

В казахских шежире упоминается Токтар-ходжа, прибывший из Ургенча и женившийся на дочери наймана Байыс бия (Бабалар сөзі, 2012: 246). Токтар-ходжа является предком рода Байжигит в составе каракерей-найманов. По нашему мнению, это предание является отголоском описанного выше разгрома найманов в Хорезме. Токтар-ходжа

является четвертым предком известного Кабанбай батыра, жившего около 1690-1770 г.г. Беря в расчет 30 лет на одно поколение, мы можем предположить, что Токтарходжа жил в конце XVI – первой половине XVII в., что совпадает со временем разгрома найманов Асфандияр ханом. По всей видимости, казахские байжигиты являются потомками хорезмских найманов.

Также в составе рода Каракерей племени Найман есть подрод Сыбан, происходящий от человека по имени Сыбанкул. Имена Сыбан (Шибан) и Сыбанкул (раб Шибана), по всей видимости, указывают на принадлежность данных найманов к шибанидам.

Найманы в других джучидских государствах. Племя Найман также встречается в составе других народов, населявших Дешт-и Кипчак. Помимо узбеков и казахов, они имеются в составе ногайцев, башкир, каракалпаков и кыргызов (Исин, 2002: 23).

Также имеются сведения о вхождении найманов в состав Большой Орды, Крымского ханства и Ногайской Орды. К примеру, из местнического спора в Великом княжестве Литовском мы узнаем о том, что карачи-беками в Большой Орде были представители племен Мангыт, Уйсун, Алшин и Найман (Трепавлов, 2015: 257, 258).

Интересное сообщение мы находим в посольских документах Русского государства с Ногайской Ордой. В 1537 г. едыгеид Орак мурза, сын Ямгурчи бия, направил в Москву своего посланника Байкобека из племени Кытай (История, 2005: 79). Как известно, в шежире каракерей-найманов есть сын Толегетая - Кытай бий, пятым потомком которого является Байкобек. Однако, на наш взгляд, это является случайным совпадением, так как, согласно генетическим исследованиям, гаплогруппа каракереев, потомков Кытай бия и найманов, из других веток идентична. Таким образом, казахский Байкобек найман не имеет отношения к ногайскому Байкобеку кытаю.

Генеалогические предания связывают происхождение казахских найманов исключительно с шибанидами. В одной из версий шежире предками Толымходжи (Толегетая) и Тохтарходжи указаны Сайбек-хан (Шайбак, Шибан) и Тохтамыш-хан (Бабалар сөзі, 2012: 246). Вне всякого сомнения, они упомянуты не в качестве предков, а в качестве правителей, которым подчинялись найманы.

Полученные результаты

В процессе проведенного исследования нами была выдвинута гипотеза о поэтапном вхождении найманов в состав Казахского ханства. Первым этапом был переход подвластного населения Абу-л-хайр хана к Керей и Джанибек ханам. Вторым этапом было подчинение владений шибанида Баба султана Тауекель ханом. Третьим этапом являлось бегство хорезмских найманов к казахам, ногаям и в Бухару в результате разгрома арабшахидом Асфандияр ханом.

Выводы

Подводя итоги исследования, хотелось бы отметить, что происхождение казахских найманов от шибанидских является бесспорным, и подтверждается данными как из письменных, так и из устных источников. Однако точно установить, в какой период они перешли из шибанидских государств в состав Казахского ханства, достаточно сложно.

По всей видимости, этот процесс был не быстрым и проходил как минимум тремя волнами.

Самой первой волной, по нашему мнению, был переход подвластного Абу-л-хайр хану населения в подданство к Керей и Джанибеку, когда практически большая часть Восточного Дешт-и Кипчака перешла в их владения. Вполне вероятно, что часть многочисленных найманов также перешла к ним. Во время казачества Мухаммеда Шейбани его окружало всего 700 представителей этого племени, что свидетельствует о том, что большая часть найманов не поддержала его.

Второй волной перехода шибанидских найманов является включение владений шибанида Баба-султана в состав Казахского ханства при Тауекель хане. На наш взгляд, именно тогда в состав казахских найманов были включены потомки Толегетая – роды Матай, Каракерей, Садыр, Тортуыл (Астафьев, Кукашев, 2014: 196), а также ергенекты-найманы – потомки Сары-жомарта и Баки бия: роды Бура, Кокжарлы, Баганалы, Балталы, Каратай (Темиргалиев, 2023: 270). По всей видимости, изначально казахскими были найманы рода Теристанбалы, восходящие к Кетбуге.

Последней волной являлись бежавшие от разгрома арабшахида Асфандияр хана хорезмские найманы. Они влились в качестве мелких ветвей в состав казахских найманов, и одним из их потомков является известный Кабанбай батыр из рода Каракерей.

Таким образом, становится ясной причина деления племени Найман на три группы: потомки Толегетая, потомки Сары-жомарта и потомки Кетбуги. Вероятно, причина заключалась в этапах перехода различных найманских групп в состав казахских владений шибанидов к урусидам.

Литература

- Абулгази, 1906. Родословное дерево тюрок. Сочинения Абу-л-Гази, Хивинского хана. Русский перевод и предисловие Г.С. Саблукова. ИОАИЭ Т.XXI.Казань. Вып. 5-6. 257 с.
- Астафьев И.В., Кукашев Р.Ш., 2014. Родоплеменной состав казахов (конец XIX-XX вв.) Этноисторический справочник. Алматы: «Дәуір кітап». 336 с.
- Ахмедов А., 2008. Йазди Шараф-ад-дин Али. Зафар-наме. Ташкент: Издательство журнала «San'at». 486 с.
- Ахмедов Б.А., 1965. Государство кочевых узбеков. Москва: «Наука». 195 с.
- Ахмедов Б.А., 1993. Мирзо Улугбек. Турт улус тарихи. Тошкент: Чулпон. 352 б.
- Бабалар сөзі, 2012. Жүзтомдық. Т.81: Шежірелік жыр-аңыздар Астана: Фолиант. 432 б.
- Бейсенбайұлы Ж., 1994. Қазақ шежіресі. Алматы: Атамұра. 160 б.
- Джамал ал-Карши, 2005. Ал-Мулхакат би-с-сурах / История Казахстана в персидских источниках. Т.І. Алматы. 416 с.
- Ибадатов Ш., 2014. Абыз тұлға, аңыз тұлға – Кетбұқа. Астана: Фолиант. 384 с.
- Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П., 1969. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата. «Наука». 648 с.
- Исин А., 2002. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI в. Семипалатинск: Тенгри. 139 с.
- Искакова М.К., 2012. Қазақ таңбалары – Тамга казахов. 644 с.
- История Казахстана в персидских источниках. Том IV. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Алматы: Дайк-Пресс. 620 с.
- История Казахстана в русских источниках. Том I. Посольские материалы Русского государства

(XV-XVII в.в.), 2005. Алматы: Дайк-Пресс. 704 с.

Кудайбердиев Ш., 1991. Қазақ шежіресі. Целиноград: Қазақстан компартиясы Целиноград облыстық комитетінің баспасы. 97 б.

Қорабаев С., 1991. Ақтайлақ би. Алматы: «Журналист». 109 б.

Маргулан А.Х., 1930. Найманы // Казахи: Сб. статей антропологического отряда казахстанской экспедиции АН СССР. С. 329-334.

Маргулан А.Х., 2012. Шығармалары. XIII т. Алматы: «Алатау». 576 б.

Маслюженко Д., 2015. Поименные списки соратников хана Абу-л-хайра как источник по изучению политической истории Юго-Западной Сибири второй четверти XV в. // Сибирский сборник. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та. Вып. 3. С. 44–60.

Миклухо-Маклай Н.Д., 1983. Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. ШарафНама-йи Шахи. Часть 1. Москва: «Наука». 535 с.

Мукминова Р.Г., 1966. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. по материалам «Вақф наме». Ташкент: Наука. 354 с.

Сабитов Ж.М., Джунисова З.М., 2017. Казахские шежире как источник по истории Золотой Орды // XIII Фаизхановские чтения. Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы международной научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 4-6 мая 2016 г. С. 160-166.

Сабитов Ж.М., 2016. Исторические карты XVI-XVII веков как источник по истории казахов и Казахского ханства // Мемлекет тарихы. № 3. Астана. С. 39-48.

Салахетдинова М.А., 1989. Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. Шараф-Намайи Шахи. Часть 2. Москва: «Наука». 560 с.

Сейдімбек А., 2008. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. Астана: Фолиант. 728 б.

Суюнова Н.Х., 2016. Эдиге: Ногайская эпическая поэма. Москва: Наука. 512 с.

Темиргалиев Р.Д., 2023. Тамга. История казахских племен. Алматы: «Meloman publishing». 696 с.

Тизенгаузен В.Г., 1884. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. Т. I. СПб. 564 с.

Трепавлов В.В., 2015. Степные империи Евразии: монголы и татары. Москва: Квадрига. 368 с.

Тынышпаев М., 2014. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Алматы: Дом печати «Эдельвейс». 88 с.

Хамидова Ч.И., 2018. Рашид ад-дин, Шуаб-и панджгана. 2. Монголы и тюрки (4) // Золотоордынское обозрение. Т. 6, № 1. С. 168–180.

Юдин В.П., 1992. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы: Гылым. 296 с.

Reference

Abulgazi, 1906. Rodoslovnoe derevo tyurkov. Sochineniya Abu-l-Gazi, Hivinskogo hana [Genealogical tree of Turks. Works by Abu-l-Gazi, Khan of Khiva] Russkij perevod i predislovie G.S. Sablukova. IOAIE T. XX1. Kazan'. Vyp. 5-6. 257 p. [in Russian].

Astaf'ev I.V., Kukashev R.SH., 2014. Rodoplemennoj sostav kazahov (konec XIX-XX vv.) Etnoistoricheskij spravocchnik. [The tribal composition of Kazakhs (late XIX-XX cc.) Ethnohistorical reference book.]. Almaty: «Daur kitap». 336 p. [in Russian].

Ahmedov A., 2008. Jazdi Sharaf-ad-din Ali. Zafar-name. Tashkent: izdatel'stvo zhurnala «San'at». 486 p. [in Russian].

Ahmedov B.A., 1965. Gosudarstvo kochevyh uzbekov [The State of Nomadic Uzbeks] Moskva:

«Nauka». 195 p. [in Russian].

Ahmedov B.A., 1993. Mirzo Ulughbek. Turt ulus tarihi [History of four states] Toshkent: Chulpon. 352 p. [in Uzbek].

Babalar sozi, 2012. Zhuztomdyk. T. 81: Shezhirelik zhyr-anyzdar [Ancestral word. Vol. 81. Hundred volumes. Genealogical legends]. Astana: Foliant. 432 p. [in Kazakh].

Bejsenbajuly Zh., 1994. Qazaq shezhiresi [Genealogy of Kazakh people]. Almaty: Atamura. 160 p. [in Kazakh].

Ibadatov Sh., 2014. Abyz tulga, anyz tulga – Ketbuka [Ketbuka - a heroic figure, a legendary figure]. Astana: Foliant. 384 p. [in Kazakh].

Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishchulina K.A., Yudin V.P., 1969. Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov [Materials on the history of Kazakh khanates of XV-XVIII centuries.]. Alma-Ata. «Nauka». 648 p. [in Russian].

In A., 2002. Kazahskoe hanstvo i Nogajskaya Orda vo vtoroj polovine XV - XVI v. [Kazakh Khanate and Nogai Horde in the second half of the XV-XVI centuries]. Semipalatinsk: Tengri. 139 p. [in Russian].

Iskakova M.K., 2012. Qazaq tanbalary – Tamga kazahov [Kazakh Tamga]. 644 p. [in Russian].

Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah, 2006. Tom IV. Sbornik materialov, otnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy [History of Kazakhstan in Persian sources. Volume IV. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Almaty: Dajk-Press. 620 p. [in Russian].

Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah, 2005. Tom I. Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XV – XVII v.v.) [History of Kazakhstan in Russian sources. Volume I. Embassy materials of the Russian state (XV - XVII c.c.)]. Almaty: Dajk-Press. 704 p. [in Russian].

Dzhamal al-Karshi, 2005. Al-Mulhakat bi-s-surah. Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. Vol.I. Almaty. 416 p. [in Russian].

Kudajberdiev Sh., 1991. Qazaq shezhiresi [Genealogy of Kazakh people]. Celinograd: Qazaqstan kompartiyasy Celinograd oblystyq komitetiniq baspasy. 97 p. [in Kazakh].

Korabaev S., 1991. Aqtailaq bi [Aktailak]. Almaty: «Zhurnalist». 109 p. [in Kazakh]. Margulan A.H., 1930. Najmany [The Naimans]. Kazahi: Sb. statej antropologich. otryada kazahst. ekspedicii AN SSSR. P. 329 – 334. [in Russian].

Margulan A.H., 2012. Shygharmalary [Works] Vol XIII. Almaty: «Alatau». 576 p. [in Russian].

Maslyuzhenko D., 2015. Poimennye spiski soratnikov hana Abu-l-hajra kak istochnik po izucheniyu politicheskoy istorii Yugo-Zapadnoj Sibiri vtoroj chetverti XV v. [Nomen lists of Abu-l-Khair's companions as a source for studying the political history of South-West Siberia in the second quarter of the XV century]. Sibirskij sbornik. Kurgan: Izd-vo Kurganskogo gos. un-ta. Iss. 3. P. 44-60. [in Russian].

Mikluho-Maklaj N.D., 1983. Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari. Sharaf-Nama-ji Shahi. Chast' 1. Moscow: «Nauka». 535 p. [in Russian].

Mukminova R.G., 1966. K istorii agrarnyh otnoshenij v Uzbekistane XVI v. po materialam «Vakf name» [Towards the history of agrarian relations in Uzbekistan of the 16th century on the materials of the «Vakf nama»]. Tashkent: Nauka. 354 p. [in Russian].

Sabitov Zh.M., Dzhunisova Z.M., 2017. Kazahskie shezhire kak istochnik po istorii Zolotoj Ordy. [Kazakh shezhire as a source on the history of the Golden Horde]. XIII Faizkhanovskie chteniya. Nasledie Zolotoj Ordy v gosudarstvennosti i kul'turnyh tradiciyah narodov Evrazii: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Saint Petersburg, 4-6 may 2016. P. 160-166. [in Russian].

Sabitov Zh. M., 2016. Istoricheskie karty XVI – XVII vekov kak istochnik po istorii kazahov i Kazahskogo hanstva [Historical maps of the XVI - XVII centuries as a source on the history of Kazahs and the Kazakh Khanate]. Memleket tarihy. № 3. Astana. P. 39-48. [in Russian].

Salahetdinova M.A., 1989. Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari. Sharaf-Nama-ji Shahi. Chast'

2. Moscow: «Nauka». 560 p. [in Russian].

Sejdimbek A, 2008. Qazaqtyn auyzsha tarihy: Zertteu [Oral history of Kazakh people: Research]. Astana: Foliant. 728 p. [in Kazakh].

Suyunova N.H., 2016. Edige: Nogajskaya epicheskaya poema [Edige: Nogai epic poem]. Moscow: Nauka. 512 p. [in Russian].

Temirgaliev R.D., 2023. Tamga. Istoriya kazahskih plemen [History of Kazakh tribes]. Almaty: «Meloman publishing». 696 p. [in Russian].

Tizengauzen V.G., 1884. Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy. Izvlecheniya iz sochinenij arabskih [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Extracts from the works of the Arabians]. Vol. I. SPb. 564 p. [in Russian].

Trepavlov V.V., 2015. Stepnye imperii Evrazii: mongoly i tatory [Steppe Empires of Eurasia: Mongols and Tatars]. Moscow: Kvadriga. 368 p. [in Russian].

Tynyshpaev M., 2014. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials to the history of the Kyrgyz-Kazak people]. Almaty: Dom pechati «Edel'vejs». 88 p. [in Russian].

Hamidova Ch.I., 2018. Rashid ad-din, Shuab-i pandzhgana. 2. Mongoly i tyurki (4) [Mongols and turks]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 6, № 1. P. 168-180. [in Russian].

Yudin V.P., 1992. Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Almaty: Gylym. 296 p. [in Russian].

Ж.М. Сәбитов^а

^аЖошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zh.sabitov@gmail.com)

*Ә.Ә. Қаратаев^б

^бЖошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: adilbek.karatayev.93@gmail.com

Қазақтың Найман руының шығуы жайлы мәселе бойынша

Аннотация. Бұл зерттеу қазақтың Найман тайпасының шығу тегі туралы, атап айтқанда, наймандардың Қазақ хандығының құрамына өту уақыты туралы мәселеге қатысты. Жазбаша және ауызша дереккөздерді талдау нәтижесінде наймандардың шибанилер мемлекеттерінен Қазақ хандығының құрамына кезең-кезеңімен ауысуы туралы гипотезалар ұсынылды. Мақаланың зерттеу мақсаты: наймандардың қазақ этносының құрамына ену жағдайлары мен уақытын анықтау мәселесі болып табылады. Наймандардың шығу тегін талдау үшін авторлар көптеген шығыс және қазақ деректерін пайдаланған. Олар: Жошы Ұлысы мен шибанид мемлекеттерінің тарихына қатысты «Шейбани-наме», «Таварих-и гузида нусрат-наме», «Тарих-и Абулхайр хани», «Шараф-наме-и шахи», «Зафар-наме» сияқты шығыс еңбектері, сондай-ақ ауызша аңыздар мен Найман руының шежірелері қолданылды. Нәтижесінде наймандардың Қазақ хандығының құрамына кезең-кезеңімен кіруі туралы гипотезалар ұсынылды. Бірінші кезең Әбу-л-хайр ханның бағынышты тұрғындарының Керей мен Жәнібек ханға көшуі болды. Екінші кезең шибанид Баба сұлтанның иелігі Тәуекел ханға бағыну болды. Үшінші кезең Хорезм наймандарының

қазақтарға, ноғайларға және Бұхараға арабшахид Асфандияр хан салған ойранның нәтижесінде көшуі болды.

Зерттеу барысында авторлар келесі қорытындыларға келді: қазақ наймандары шибанид наймандарының ұрпақтары екені даусыз. Бату хан заманынан бастап XV-XVII ғасырларға дейін Найман тайпасы шибанид билеушілерінің негізгі тіректерінің бірі болды. Наймандардың Қазақ хандығының билеушілері урусидтерге ауысуы Шығыс Дешті Қыпшақтағы урусидтер мен шибанидтер арасындағы билік үшін күреске байланысты болды.

Кілт сөздер: Найман, Шибанидтер, Әбілқайыр хан, Наурыз-Ахмед хан, Баба сұлтан, Ақ-сопы, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы, Өкіреш.

Zh.M. Sabitov^a

^aResearch Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zh.sabitov@gmail.com)

*A.A. Karatayev^b

^bResearch Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com)

*Corresponding author: adilbek.karatayev.93@gmail.com

Regarding the issue of the origin of the Naiman Kazakh tribe

Abstract. This study addresses the origin of the Naiman Kazakh tribe, in particular, concerning the time of the Naimans' transition to the Kazakh Khanate. Specifically their transition to the Kazakh Khanate. The analysis of written and oral sources led to hypotheses about the gradual transition of the Naimans from the Shibanid states to the Kazakh Khanate. The research aims to determine the circumstances and timing of the Naimans' integration into the Kazakh ethnic group.

The authors used various Eastern chronicles to describe the history of the Ulus of Jochi and the Shibanid states, including 'Sheibani-nameh' and 'Tarikh-i Abulkhair Khani', as well as folklore legends and shejire of the Naiman tribe.

The first stage involved subjugating Abu-l-Khair Khan's population to Kerey and Janibek Khans after his death. The second stage was the submission of Shibanid Baba Sultan's possessions by Tauekel Khan. The Khwarazm Naimans transitioned to the Kazakhs, Nogais, and Bukhara after their defeat by Arabshahid Asfandiyar Khan. It is widely accepted that the Kazakh Naimans are descendants of the Shibanid Naimans. From the time of Batu Khan until the XV-XVII centuries, the Naiman tribe was one of the main supporters of the Shibanid rulers.

Keywords: Naiman, Shibanids, Abu-l-Khair Khan, Nauruz-Ahmed Khan, Baba Sultan, AkSufi, Ulus Jochi, Kazakh Khanate, Okresh.

Сведения об авторах:

Сабитов Жаксылык Муратович, PhD, и.о. директора, Научный институт изучения Улуса Джучи. ул. Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Республика Казахстан. 73
<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Каратаев Адильбек Альбекович, магистр, научный сотрудник, Научный институт изучения Улуса Джучи. ул. Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

Авторлар туралы мәлімет:

Сабитов Жақсылық Мұратұлы, PhD, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының директорының м.а., Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Қаратаев Әділбек Әлбекұлы, магистр, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының ғылыми қызметкері, Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

Information about authors:

Sabitov Zhaqsylyk Muratovich, PhD, Acting director of Research Institute for Jochi Ulus Studies 15B Pushkin Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Karatayev Adilbek Albekovich, MA, Research Associate of Research Institute for Jochi Ulus Studies, 15B Pushkin Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

Features of the Karakhanid craftsmanship

Sh. Toshova

*Republic of Uzbekistan, Academy of Sciences, Center of National Archaeology, Tashkent, Republic of Uzbekistan.
(email: sharifaxon.tosheva@gmail.com)*

ARTICLE INFO

Keywords:
*Karakhanids, Turks,
East Turkestan,
Mawarannahr,
art, crafts, artisan,
pottery,
ceramics, metals,
jewelry, Turkic
element.*

IRSTI 03.09.25

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2024-1-79-93](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-79-93)

ABSTRACT

The establishment of Karakhanid rule in Mawarannahr (942-1212) led to the political unification of vast territories from East Turkestan to Khorezm. Political integrity, economic stability and intensive trade between the urban and steppe communities provided an environment conducive to developing local craftsmanship.

This article analyses the mutual influences and common features observed in the craftsmanship of the settled population and nomads in Mawarannahr under the Karakhanids. It demonstrates preservation of the ‘Turkic motifs’ in the new cultural environment. Although the vast territory of the Karakhanid state from Jetisu to Amu-Darya preserved local cultural peculiarities, the formation of universal cultural forms was conspicuous. This article demonstrates the innovations and transformation processes of the Karakhanid era’s craftsmanship, focusing on metal and ceramic products, as well as jewelry. During this period, unglazed pottery of an archaic type, similar to Bronze Age vessels, was widely used, along with fine pottery. These handmade vessels are painted with gray or red engobe. In addition to traditional products of high quality, there are also metal vessels and female jewelry decorated with zoomorphic images. However the presence of these products does not necessarily indicate a decline in the overall quality of craftsmanship in the region.

Received 10 October 2023. Revised 14 October 2023. Accepted 26 February 2024. Available online 31 March 2024.

For citation: Sh. Toshova Features of the Karakhanid craftsmanship // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 79-93. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-79-93>

Introduction

In the 40's of the 10th century, a new Turkic state emerged in the political landscape around the Middle Tianshan mountains. This state ruled over East Turkestan, Zhetysu, Ferghana and Mawarannahr (Transoxania) and took the name of the Karakhanids. By the early 11th century, the Karakhanids expanded their territories from Amudarya in the west to the lands of Zhungharia steppes in the east, Lake Balkhash in the north, and Khotan in the south. In 1040, the Karakhanid Khaganate was divided into western and eastern parts. Ibrahim ibn Nasir Tabghach Khan chose Samarkand as the capital of the western side.

In the early 10th century, Satuk Bughra Khan, the founder of the Karakhanid dynasty, converted to Islam. In 960, his son Musa Bughra Khan declared Islam as the state religion, making the Karakhanids the first Muslim state in the history of Turks. This move integrated the Turkic state into the Muslim world. The consolidation of the Karakhanid Khaganate resulted in the emergence of a vast political union that spanned from Eastern Turkestan to Khwarazm. This union secured internal and international trade routes, which fostered economic stability and led to flourishing trade from China to Eastern Turkestan, Ferghana, Tashkent, Zarafshan Valley, and Bukhara to the north. The trade routes extended to Eastern Europe through the Volga rivers and to the Mediterranean Sea through the Middle East in the south.

These factors contributed to the overall economic rise of Central Asia during the Karakhanid era. One of the most significant was the adoption of highly developed cultural traditions from the East after the declaration of Islam as the state religion. This era witnessed a flourishing of culture and art, marked by the blending of pre-Islamic and Islamic traditions, which gave rise to new artistic forms. The Karakhanids' policy of religious tolerance allowed diverse communities, including Zoroastrians, Nestorian Christians, Jews and Manichaeans, to coexist peacefully with Muslims, providing a conducive cultural environment for the development of applied arts and crafts (Ilyasova S.R. and oth., 2016: 72).

Materials and methods

The paper applies general research methods commonly used in social sciences, such as comparative historical analysis, hermeneutics, and retrospective analysis. The archaeologists evaluated archaeological finds related to handicrafts from a cultural and anthropological perspective. The functions of archaeological artifacts, including inscriptions, patterns, and special signs on ceramics, metal, and jewelry, were interpreted using a comprehensive approach. This study examines archaeological finds related to handicrafts using historical and cultural methods. Specific historical principles of concreteness, functionality, and systematicity were also applied to interpret historical events and processes.

The level of research of the topic

The general state of craftsmanship during the Karakhanid period played a crucial role in fostering cultural development along the Great Silk Road. The growth of material and

spiritual values had a profound impact on the peoples of Central Asia, resulting in a rich amalgamation of artistic motifs. Central Asian craftsmen skillfully incorporated Chinese, Mongolian and Indian motifs into their decorations, as exemplified by the intricate ‘Chinese flower’, ‘Kashkarî flower’ and ‘chrysanthemum’ patterns.

This cultural flourishing extended to various professions, as documented in Mahmud Kashgari’s work ‘Divan Lughat at-Turk’, which lists over 500 professions (Kashgari Mahmud, 1963: 169-284). Yusuf Khas Hajib Balasaghunî, the esteemed author of ‘Kutadghu Bilig’, acknowledged the high prestige of craftsmen among the people: “Blacksmiths, weavers, shoemakers, water carriers, saddlers, stonemasons, archers... I’m tired of counting them. They are of great value. They are necessary people and they bring only good to this world”. (Yusuf Khos Hojib 1971: 964).

The archaeological studies conducted over the last 50 years in the regions from Zhetysu and Ferghana to historical Sughd has allowed for the reconstruction of the economic landscape of the 11th and 12th centuries. The craftsmanship of the Karakhanid period has not yet been comprehensively studied. Zalvar artifacts related to urban crafts were discovered during excavations conducted by Soviet, local, and foreign archaeologists in the ruins of ancient cities such as Termiz, Marv, Afrasiyob, Bukhara, Poykend, Taraz, Bolosogun, and Khorezm. Numerous studies have been conducted on the history, architecture, and art of the Karakhanid period (Karaev: 1983; Imankulov, Konkobaev). Archaeological findings have been extensively covered from historical, art historical, and cultural perspectives. Notable studies include those by A. Hakimov, E. Gyul, Ilyaso, and others, among which are the studies of A. Hakimov and E. Gyul and Ilyaso and others about the clock of the Karakhanid era (Hakimov: 2006; Hakimov: 2019; Ilyasov, Hakimov: 2012; Gyul: 2005). The artistic processes that emerged during the Karakhanid period served as a foundation for the modern period in the region, which was influenced by the European cultural paradigm in the following centuries (Gyul E. *Iskusstvo epoxi Karaxanidov*. <https://www.academia.edu/15094270>). Artifacts of the Karakhanid era, preserved in the State Hermitage of St. Petersburg, were studied by Russian archaeologists A. Ivanov, A. Omelchenko, and A. Torgo.

Adaptation of Sogdian and Turkic material and cultural traditions to Islamic practices are evident in the discovered artifacts. The archaic motifs remained stable within this new cultural context, indicating the Turks’ careful preservation of tribal traditions and beliefs. This is particularly evident in the areas of pottery, metalwork, textiles, and jewelry.

The growth of crafts in Central Asian cities, particularly those bordering the desert, was driven by the settlers’ constant need for urban products. The migration of desert dwellers to urban areas facilitated the spread of steppe culture, with nomads remaining faithful to ancient steppe artistic traditions, including ‘animal style’ motifs, and producing seals (‘tamga’) and totems in pottery and jewelry.

Analysis

Metallurgy. Metallurgy was one of the flourishing industries in Mawarannahr during the Karakhanid period. A fusion of Turkic-Sughd cultures during the 8th - 10th centuries resulted in significant advancements in metalwork, reaching a high artistic level (Kamischev,

2012: 98). Carving had also reached the level of art. Metalsmiths in those times mainly used copper, bronze, iron, and steel as their primary materials. Archaeological studies show that during this period, metallsmiths in locations such as Afrasiab, Akhsikat, Mugh Castle in Ustrushana, and Tashbulak fortresses showcased remarkable skill, developing their craft near administrative centers and mines. The new ideology required metalsmiths to shape and decorate their products based on new traditions. Sassanid and Sogdian traditions have also been preserved (Ilyasov, Hakimov, 2012: 216-217). Metalsmiths of the era of Samanids and Karakhanids skillfully mastered the art of making metal objects, using innovative techniques that drew from both ancient and Islamic traditions of Central Asia.

Fig.1. Stand with silver inlay

The Nurata Mountains, located on the northern side of Sughd, were one of the major mining regions of Mavarannahr in the 5th-13th centuries. Gold, copper, lead, mercury, marble, etc., which are the main primary raw materials for crafts, were mined here. Also, gold, oil, iron and turquoise were mined from mines in the areas between Bukhara and Ustrushana (Karaev, 1983: 238).

As a result of many years of research conducted in the city of Samarkand-Afrasiab, new information related to metallurgy has been obtained. For instance, it was found that significant changes occurred in the topography of the city of Afrasiab by the time of the Karakhanids. Additionally, an arch was built in the northern part of Shahristan at the beginning of XI-XIII

centuries, alongside a highway leading to the northern gate. To the south and to the north of the road was a neighborhood of metalsmiths (Buryakov, Tashxodjaev, 1975: 34-35).

In 1948, A.I. Terenozhkin conducted archaeological excavations near the mausoleum of Khoja Daniyar, where a weapons workshop from the 11th-12th centuries was discovered and studied. The findings included a small axe, an iron awl, an iron plate for various weapons, and two broadheaded nails, all of which were found in mound No. 1. Traces of non-ferrous metal were found in the inner parts of the crucibles. It is known that during the Karakhanid era, the neighbourhood known as 'Shahr-i Berun' or 'Outer City' was surrounded by a wall. Additionally, well-preserved grab hoes were found in mound No. 4 (Shishkina, 1975: 19-20; Terenozhkin, 1951: 136-141). Archaeologist A.I. Terenozhkin discovered several metal objects from the period of the Turkic Khaganate, including an iron knife, a handle of a small cosmetic container made of bronze, six thin needles, and a lead ball. In this location, 1970 S.S. Toshkhojaev identified the furnace used for metal melting. Metal slag was discovered in and around the furnace.

As a result of many years of research conducted in the area of Jame' Mosque in Samarkand, it was discovered that during the Karakhanid era, there were quarters for blacksmiths and goldsmiths in the handicraft area adjacent to the mosque. Artisan goldsmith workshops were found to be located along the northern wall of the mosque (Buryakov and oth., 1975: 92-94).

In recent years, archaeologist A. Anarbaev has excavated the ruins of the city of Akhsikent, discovering settlements and artisans' quarters from the Karakhanid period. Anarbaev has brought many artifacts from this period into scientific circulation, including iron processing workshops in four facilities (IV, VII, XV, XXI) and non-ferrous metal processing workshops in one facility (XXI) (Anarbaev, 2023: 108). During the Karakhanid era, an iron and copper smelting furnace was discovered and studied in the Western Rabad region (Anarbaev, 2023: 124). Additionally, a metalsmith settlement was examined at the Miq monument site, located in the eastern foothills of the Turkestan mountain ranges – Zamin (Sverchkov, 1991: 25).

Based on these studies, it appears that the metallurgical-blacksmith masters of Akhsikent during the 10th-12th centuries possessed knowledge of pure steel production technology. The first step in obtaining pure steel was to refine the iron. The masters of Akhsikent obtained enriched iron from the metallurgists of the mining industry in Govasay-Pop and Marsman in Ustrushana. Using a special technology, the metallurgical blacksmiths of Akhsikent were able to produce steel from the enriched iron. It is worth noting that the famous Damascus swords were crafted in Ferghana (Anarbaev, 2019: 46).

Although the production of vessels from precious metals was not supported in Islam, written sources and archaeological finds indicate that the tradition of making such items for rulers and nobles continued in the 10th-12th centuries. The Mavarannahr toreutics of that period developed under the influence of the Khurasan school of metalloplasty, with differences in several details and decorations. Mavarannahr products are created using the inlay (step) technique, showcasing the high skill of the metalsmiths of that time. More than thirty jams are known to have been made by a master named Ahmad (Ivanov, 2020: 153). These include a rare Bukhara bronze artwork known as the Herat Cauldron, which is now in the State Hermitage Museum.

In this period, despite the universal nature of the decorations and forms of bronze and copper objects, it is possible to observe the manifestation of local ethno-cultural characteristics

in some samples. An example of this is the famous brass tray belonging to the 11th-12th centuries and belonging to the north-eastern regions of Central Asia. At the bottom of the tray is a ruler holding a bowl, surrounded by upturned floral motifs. The facial structure of the ruler is in the form of the Turkic peoples and the attributes of the iconography are similar to the famous Turkic balbals - stone statues of the nomads of the VII-VIII centuries (Hakimov, 2019: 327). The metal objects that have reached us - trays, bowls, jugs, trays - testify to the high skill of the metalsmiths of that time.

Ceramics. At this time, the pottery industry was much more advanced than in its early days. In the cities and even in the villages, pottery had become the most common type of handicraft. In Samarkand, Bukhara and Tashkent, there were entire neighborhoods that produced glazed vessels. Especially in Samarkand, crafts were so developed that for the convenience of craftsmen, water was brought from the mountains outside the city through tin pipes over the roofs of city houses to the ponds built right on the roof of the bazaar (Hudud ul-olam, 2008: 12).

Although the characteristics of regional culture were preserved in the lands of the Khaganate from Zhetysu to Amudarya, only common cultural manifestations were noticeable. This can be seen everywhere in the distinctively shaped decorations on glazed ceramic and metal vessels. Despite the fact that these items were produced in different cities, the same molds were used in their production. It should be noted that the masters did not engage in blind copying. In many cases, they enriched one or another motive with unknown elements. These changes were made later to distinguish their work from other workshop items.

It is known that the economy, culture, and art have an impact on the general state of the craft. During this period, the demand for the production of kitchen utensils increased due to the achievement of economic stability, the increase in the number of cities and the population, and the increase in livestock products. Potters who made earthenware began to make a number of new forms of vessels based on the needs of the population. In particular, mustakhara (containers designed for carrying water on a horse), braziers (for making fire in the grass or in rooms in cold weather, storing coals) and pans (for preparing foods such as dough and layers in desert conditions) were produced in large numbers. In addition, herders from East Turkestan brought with them ceramic vessels made according to old traditions and decorated with patterns. Even in the 11th-12th centuries, researchers associate the spread of the carpet copy pattern in the decoration of Afrasiab's glazed ceramics with the process of Turkicization of Mavarannahr (Tashxodjaev, 1967:140). The nomadic peoples, while preserving the traditions of their Turkic-steppe culture, brought the 'Turkic factor' and 'Turkic element' to the first place in crafts and art. For example, in the cities of Central Asia, unglazed pottery of the archaic type, reminiscent of Bronze Age vessels, became widespread. Ceramics which are hand-made, decorated with brown, gray, red «angob» (paint made from clay), with a unique features, called «false tripole» in archeology, came to Maveraunnahr from Eastern Turkestan. The origin of these ceramics goes back to the time of the Turkic Khaganate (Omonov, 2019: 28). Vegetative motifs are often found in the pottery of the Karluq tribes in Zhetysu (Zadneprovskiy, 1969: 41). Or vessels with handles decorated with zoomorphic images are associated with ancient Turkic traditions. The stability of archaic motifs in the new cultural situation is explained by the fact that the Turks adopted Islam and preserved their

tribal traditions and beliefs for a long time (Gyul E. Iskusstvo epoxi Karaxanidov. <https://www.academia.edu/15094270>). In 11th-12th centuries, potters specialized in making unglazed vessels, who came with this stratum that settled in the steppe from the oasis, made vessels based on their old traditions. Tables and tables, water pipes and even mousetraps related to the work of these potters appeared (Omelchenko, 2020: 90). Looking at the pots made by hand by these steppe potters, named “grey pottery”, found in archaeological excavations in the layers, some researchers have come to the conclusion that by the 12th century, decorative compositions become simpler, heavier and their quality decreases. Some of them look for the reason for the simplification of decorations in the crises (Mirzaahmedov, 2013: 372) that occurred in the Karakhanid state, while others say that the reason for this is still unknown (Omelchenko, 2020: 97).

In fact, as mentioned above, hand-made ceramics are the work of nomadic pastoralist potters. Since the nomadic Karakhanids lived in vast pastures, the dishes depict nature scenes: mountain motifs, images of birds, fish, deer, and also the ‘royal feast’ method - the khagan, king, ruler and queen sitting and drinking together at a feast. ‘Coniferous fir trees’, flower arrangements in the center of cups and dishes, wing-shaped ornaments, fish are popular elements of the 10th-11th centuries. Ancestor cult prevails in steppe peoples. They treasured the pottery used in the family as a memory of their ancestors and kept them instead of using them for daily meals. Also, potters have kept local decorations stable for centuries. In the east of Central Asia, where the semi-nomadic population lived, in the mountainous regions of Ferghana and Ustrushana, in Chach and Ilaq, ganch vessels with patterned decoration were most common. They embody the long-standing traditions of the local cattle-breeding population living in these lands. The design is obviously an imitation of metal: a dark brown paint pattern is used on a red background, which in turn is overlaid with white (angob). The upward fading of the background between the patterns and the numerous claw-shaped patterns form a rich decoration (Omelchenko, 2020: 93). Cups and dishes such as albarello produced in a similar way are also known.

Fig.2. Jug

Fig.3. Bol. Afrasiyab

So, this situation does not mean that the quality of ceramics in Central Asia has decreased. In cities such as Afrasiyab, Bukhara, Akhsikent, Kuva, Uzgend, Taraz, potters continued to produce pottery based on earlier traditions. For example, it is possible to single out new Islamic styles of decoration, which are clearly present in Samanid ceramics. Or, in the second half of the 11th century - in the 12th century, in Mavarannahr, transparent, yellow glazed ceramic vessels covered with brown, red, and olive colors were produced, imitating the golden vessels, which were stained in the Middle East. Several vessels in the Hermitage collection depict birds playing with each other. Covering them with walls, filling the wings and the background with rugs define the specific aspects of metal engraving.

The tradition of writing wishes in the beautiful Kufic script, which became a tradition during the Samanids period, was continued during the Karakhanid period. Only by the time of the Karakhanids, wishes consisting of long sentences were replaced by good wishes expressed in short sentences (such as 'al-yumn' – 'happiness, prosperity', 'al-birr' – 'charity'). Later, calligraphic inscriptions and reliefs on glazed ceramics lost their semantic meaning. They were sent in an ornate, sometimes illegible pattern. For example, images of animals and birds, scenes of hunting or sitting on the throne of rulers now become part of the decoration and are depicted in the form of patterns. Also, buds coming out from the center of plates and bowls, rotating sockets, various palmettes are characteristic of the Karakhanid era craft style.

Jewelry. Due to the many years of archaeological excavations conducted in Bukhara, Paykend, Varakhsha, Romitan, Samarkand, Panjikent, Akhsikent and other monuments, the collection of jewelry kept in the collections of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Samarkand), the Research Institute of Restoration (Tashkent) and the State Hermitage Museum (St. Petersburg) was named, and these collections have not yet received a scientific interpretation. Examples of jewelry from the beginning of the X-XII centuries are obtained mainly during the excavation of graves in the ruins of the city. In addition, the jewelry reflected in the paintings on the walls, ceramic vessels, and metal objects of the Samanids and Karakhanids period expands our imagination about the ornaments of that period.

The jewelry of the studied period consists of bone buttons, precious and semi-precious stones, beads made of glass, bone, shells, lead, etc. For the general public, jewelry is often made of cheap bronze or brass. The Hermitage houses a small collection of the most common bronze and stone jewelry of the Karakhanid era (Torgoev, 2020: 169).

Fig.4. Silver bracelets

At the end of the 10th century, a craft school was created in the east of the Karakhanid state, the center of which was the school of making silver jewelry in the present-day territories of the Tashkent oasis and South Kazakhstan. Among the jewelry of this period, bracelets made of loose silver with serpent heads at the twisted ends were the most common. Such bracelets can be found only in the mountainous regions of Choch, Fergana, Zhetysu, Ustrushona, located in the eastern regions of Karakhanid state. A sample of large gold earrings in the shape of the letter 'Z' found in the excavations of Munchagtepa village is kept in the Hermitage. Along with the twist bracelets, there was also a pair of snake bracelets with gold and silver clasps. Silver copies of such bracelets are usually covered with patterns that have been turned into black. In general, the genesis of the image of a pair of snakes is gradual, and it can be found in various objects made of stone and metal, even in pictures on rocks¹. Black amber beads of various shapes are often found in excavations of the Karakhanid period. Drop-shaped pendant charms made of bronze from jewelry are mostly decorated with animal figures between floral decorations. From beads, mainly moon-shaped pendants are widely used. Cerdolik and glass beads, which were traditional in earlier times, are not so common in this period. In the hermitage, a small collection of the most common bronze and stone jewelry belonging to the Karakhanid era is kept and these jewelries intended for ordinary people (Torgoev, 2020: 169). In the eastern regions of Mavarannahr, more silver was used for jewelry. The reason for this is that among the Turks east of the Syrdarya, silver was generally valued higher than gold.

¹ In the Museum of the History of the Peoples of Uzbekistan, there is a horseshoe-shaped amulet of two snakes made of stone (Museum of the History of the Peoples of Uzbekistan, inv. No. 235).

Results

1. In the Middle Ages, from a socio-cultural point of view, the influence of crafts on society, social relations, social institutions, cultural potential of the masses and public consciousness was extremely wide. In Central Asia, settlements are almost always located in oases-cities surrounded by steppes and deserts. The city was a place where artisans worked in all eras, the main trade center where the goods of both the settled population and the nomads flowed.

2. As a result of the political unification of vast territories from Eastern Turkestan to Khorezm with the strengthening of the Karakhanid Khanate, the security of domestic and international trade routes was ensured and a general economic environment was formed. With the mass settlement of Turkic peoples in the cities, the integration of the images of the steppe culture into the arts and crafts of the cities was observed. Nomads remained faithful to the ancient 'steppe' art traditions ('animal style' motifs and techniques; realistic images of animals, stamp and totem elements in pottery, jewelry, etc.).

3. Despite the fact that ethnocultural features have left a certain trace in the crafts, the previous artistic ideals, tastes and standards have not undergone such a big change in the work of the city craftsmen. The culture of settlement and steppe crafts continued in a parallel form.

Conclusion

The products of artisan pottery during the Khaganate period reflected Turks' well-known tolerance and openness to new ideas. They adopted the professional skills and religious motives of the settled peoples of Central Asia. Although the decorations and forms of bronze, copper, and ceramic objects were universal, some samples exhibited local, ethno-cultural characteristics. Despite the acceptance of Islamic and settled cultures, nomadic peoples managed to preserve their Turkicsteppe traditions. They even brought the 'Turkic factor' and 'Turkic element' to the forefront of crafts and art. This is evident in the widespread use of unglazed pottery, known as 'grey pottery', which resembles Bronze Age vessels in the cities of Central Asia. Vessels decorated with zoomorphic images and handles are associated with ancient Turkic traditions.

Thus, nomadic 'steppe' motifs entered the style of artisans. Although ethno-cultural features left a mark on handicraft works, city masters continued to use previous artistic ideals, tastes, and standards without significant change.

Литература

Анарбоев А., 2019. Ахсикент – очик осмон остидаги музей. // Водийнома. №3 (14). Б. 45-49.
Буряков Ю.Ф., Садиев М., Федоров М.Н., 1975. Соборная мечеть Самарканда в XI – начале XIII вв., Афрасиаб. Вып. 4. Ташкент. С. 77-99.

Буряков Ю.Ф., Ташходжаев Ш. С., 1975. Историческая топография Самарканда XI – начале XIII вв., Афрасиаб. Вып. 4. Ташкент: Фан. 143 с.

Гюл Э. Искусство эпохи Караханидов. <https://www.academia.edu/15094270>.

Заднепровский Н.А., 1968. Средневековая расписная керамика // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 120. С. 39-41.

- Илясов Дж., Хакимов А., 2012. Узбекистан // Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV вв. Том III. Торевтика. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ. С. 216-265.
- Илясова С.Р., Илясов Дж. Я., Имамбердиев Р.А., Исхакова Е.А., 2016. “Нет блага в богатстве...” Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX–XII веков. Москва: Фонд Марджани. 595 с.
- Иманкулов Д.Д., Конкобаев К., 2014. Архитектура Туркестана эпохи Караханидов: историко-теоретическое исследование. Анкара: Союз инженеров и археологов тюркского мира. 347 с.
- Камышев А., 2012. Киргизистан // Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV вв. Том III. Торевтика. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ. С. 97-122.
- Караев О.К., 1983. История Караханидского каганата (X-начало XII вв.). Фрунзе: Илим. 300 с.
- Кошғарий Махмуд, 1963. Девони луғотит турк. II том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. Тошкен: Фан. 427 с.
- Маршак Б.И., 1972. Согдийское серебро. Очерки по истории восточной торевтики. Москва: Наука. 191 с.
- Мирзаахмедов Д. К., 2013. К социально-экономическим факторам развития глазурованной керамики Мавераннахра IX-начала XIII в // Согдийцы, их предшественники, современники и наследники: на основе материалов конференции “Согдийцы дома и на чужбине”. СПб.: ГЭ. , 2013. С. 353–375 (Тр. ГЭ; Т. 62).
- Омонов Ш., 2019. “Сохта Триполье” сополлари тарихига доир // Ўтмишга назар. №25. Тошкент. Б. 25-29.
- Сверчков Л.М., 1991. Поселение Мык – источник по средневековой истории Уструшани // Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд. 25 с.
- Ташходжаев Ш. С., 1967. Художественная поливная керамика Самарканда IX– нач.XIII вв. Ташкент: Фан. 153 с.
- Тереножкин А.И., 1951. Раскопки на городище Афрасиаб. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, XXXVI. Москва-Ленинград: Наука. С. 136-140.
- Хакимов А., 2019. Искусство и ремесла тюркских народов Центральной Азии в контексте исторического взаимодействия оседло-земельческих и кочевнических // Центральная Азия средневековья и нового времени. Отв. Ред. Д. Алимова, Ф. Шварц. Ташкент-Вена: Академнашр. С. 326-332.
- Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи), 2008. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Омонулло Бўриев. Тошкент: O'zbekiston, 64 б.
- Шишкина Г.В., 1975. Бухарские ворота средневекового Самарканда. Афрасиаб. Вып. 4. Ташкент. С. 23-41.
- Юсуф Хос Ҳожиб., 1971. Қутадғу билиг (Саодатга элтувчи билим). Тошкент: Фан. 964 б.
- Anarbaev A., 2023. Akhsikent archeological park. Tashkent: Fan. 374 p.
- Nakimov A., 2006. The Art and Crafts of the Central Asian Turkic-Speaking Peoples // The Turkic-Speaking Peoples. Munich.
- Ivanov A., 2020. Toreutics Of Mavarannahr. // The Collection of the State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 152-154.
- Omelchenko A., 2020. Culture of Mavarannahr in the 9th – 10th Centuries. // The Collection of the State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 92-97.

Torgoev A., 2020. Adornments // The Collection of the State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 171-173.

Reference

Anarboev A., 2019. Aksikent-ochiq osmon ostidagi muzey. [Aksikent-open-air museum]. Vodiynoma. №3 (14). P. 45-49. [in Uzbek].

Buryakov Yu.F., Sadiev M., Fedorov M.N., 1975. Sobornaya mechet Samarkanda v XI – nachale XIII vv [The cathedral mosque in Samarkand in the XI – late XIII centuries]. Afrasiab. Vol. 4. Tashkent. P. 77-99. [in Russian].

Buryakov Yu.F., Tashxodjaev Sh.S., 1975. Istoricheskaya topografiya Samarkanda XI -nachala XIII vv. [Historical topography of Samarkand XI early XII]. Afrasiab. Vol. 4. Tashkent: Fan.143 p. [in Russian].

Gyul E. Iskusstvo epoxi Karaxanidov [Art of the Kharahanid era]. <https://www.academia.edu/15094270>. \ [in Russian].

Zadneprovskiy N.A., 1968. Srednevekovaya raspisnaya keramika [Medieval painted pottery]. Kratkie soobsheniya Instituta istorii materialnoy kultury [Brief communications from the Institute of the History of Material Culture], 120. Moscow-Leningrad: Nauka. P. 39-41. [in Russian].

Ilyasov Dj., Khakimov A., 2012. Uzbekistan. Xudojestvennaya kul'tura Sentral'noy Azii i Azerbaydjana IX-XV vv. [Artistic culture of Central Asia and Azerbaijan IX–XV centuries]. Tom III. Torevtika. Samarkand-Tashkent: MISAI. P. 216 -265. [in Russian].

Ilyasova S.R., Ilyasov Dj. Ya., Imamberdiev R.A., Isxakova E.A., 2016. “Net blaga v bogatstve...” Glazurovannaya keramika Tashkentskogo oazisa IX – XII vekov. [There is no good in wealth...” Glazed ceramics of the Tashkent oasis of the IX–XII centuries. Moscow: Fond Mardjani. 595 p. [in Russian].

Imankulov D.D., Konkobaev K., 2014. Arxitektura Turkestana epoxi Karaxanidov: istoriko teoreticheskoe issledovanie [Architecture of Turkestan during the Karakhanid era: historical and theoretical study]. Ankara: Soyuz inzhenerov i arxeologov tyurskogo mira. 347 p. [in Russian].

Kamishev A., 2012. Kirgizistan. Xudojestvennaya kul'tura Sentral'noy Azii i Azerbaydjana IX-XV vv. [Artistic culture of Central Asia and Azerbaijan IX-XV centuries]. Vol.III. Toreutics. Samarkand-Tashkent: MISAI. P. 97-122. [in Russian].

Karaev O.K., 1983. Istoriya Karaxanidskogo kaganata (X – nachalo XII vv.) [History of the Karakhanid Kaganate (X – beginning of XII)]. Frunze: Ilim. 300 p. [in Russian].

Koshg'ariy Mahmud, 1963. Devoni lug'otit turk. [The dictionary is Turkish.]. Vol. II. Translator and publisher S.M. Mutalibov. Toshken: Fan. 427 p. [in Uzbek].

Marshak B.I., 1972. Sogdiyskoe srebro. Ocherki po istorii vostochnoy torevtiki. [Sogdian silver. Essays on the history of Eastern toreutics]. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].

Mirzaaxmedov D. K., 2013. K sotsialno-ekonomicheskim faktoram razvitiya glazurovannoy keramiki Maverannaxra IX – nachala XIII v. [On the socio-economic factors in the development of glazed ceramics from Mavarannahr in the 9th century – the beginning of the 13rd century]. Sogdiysy, ix predshestvenniki, sovremenniki i nasledniki: na osnove materialov konferensii “Sogdiysy doma i na chujbine”. SPb.: GE. P. 353-375 (Tr. GE; T. 62). [in Russian].

Omonov Sh., 2019. “Soxta Tripole” sopollari tarixiga doir [About Ceramics by named “Psevdo Tripol Culture” of Central Asia]. O'tmishga nazar. [Look to The Past]. №25. Toshkent, P. 26-28. [in Uzbek].

Sverchkov L.M., 1991. Poselenie Mik – istochnik po srednevekovoy istorii Ustrushani [Settlement Myk – a source on the medieval history of Ustrushan]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. [Autor's abstract diss. Ph.D.]. Samarkand. 25 p. [in Russian].

Tashxodjaev Sh.S., 1967. Khudojestvennaya polivnaya keramika Samarkanda IX– nach. XIII vv. [Artistic glazed ceramics of Samarkand IX – beginning. 13th century the vessels]. Tashkent: Fan. 153 p. [in Russian].

Terenozhkin A.I., 1951. Raskopki na gorodishe Afrasiab. [Excavations at the site of Afrasiab]. Kratkie soobsheniya Instituta istorii materialnoy kultury [Brief communications from the Institute of the History of Material Culture], XXXVI. Moscow-Leningrad: Nauka. P. 136-140. [in Russian].

Hakimov A., 2019. Iskusstvo i remesla tyurkskix narodov Sentralnoy Azii v kontekste istoricheskoe vzaimodeystviya osedlo zemelcheskix i nomadicheskix kultur [Art and crafts of the Turkic peoples of Central Asia in the context of historical interaction between settled land and nomadic cultures]. Sentralnaya Azii v srednevekovya i novogo vremeni [Central Asia in the Middle Ages and Modern Times]. D. Alimova, F. Shvarts (ed). Tashkent-Vena: Akademnashr. P. 326-332. [in Russian].

Hudud ul-olam (Movarounnahr tavsifi), 2008. Fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi Omonullo Bo'riev [Hudud ul-Alam (description of Movarounnahr). The author of the translation from Persian, foreword and comments is Omonullo Boriev]. Toshkent: O'zbekiston. 64 p. [in Uzbek].

Shishkina G.V., 1975. Buxarskie vorota srednevekovogo Samarkanda [Bukhara Gate of medieval Samarkand]. Afrasiab. Vol. 4. Tashkent. P. 23-41. [in Russian].

Yusuf Khos Hajib, 1971. Qutadg'u bilig (Saodatga eltuvchi bilim) [Knowledge that leads to happiness]. Toshkent: Fan. 964 p. [in Uzbek].

Anarbaev A., 2023. Akhsikent arxeological park. Tashkent: Fan. 374 p.

Hakimov A., 2006. The Art and Crafts of the Central Asian Turkic-Speaking Peoples. The Turkic-Speaking Peoples. Munich.

Ivanov A., 2020. Toreutics Of Mavarannahr. The Collection of The State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 152-154.

Omelchenko A., 2020. Culture of Mavarannahr in the 9th – 10th Centuries. The Collection of The State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 92-97.

Torgoev A., 2020. Adornments. The Collection of the State Hermitage (Saint Petersburg, Russia) Part two Art of Mavarannahr in the 8th – 15th Centuries. Tashkent: Silk Road Media, East Star Media. P. 171-173.

Ш. Тошова

*Ўзбекистан Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығы,
Ташкент, Ўзбекистан
(E-mail: sharifaxon.tosheva@gmail.com)*

Қарахан әулеті кезеңіндегі қолөнер кәсібінің кейбір ерекшеліктері

Аннотация. Мәуреннаһрда Қарахан әулетінің билігі (942-1212 жж.) орнаған соң Шығыс Түркістаннан бастап Хорезмге дейінгі ұланғайыр жер аумақтары саяси тұрғыдан біріктірілді.

Саяси тұтастық, экономикалық тұрақтылық, қала мен дала тұрғындары арасындағы белсенді сауда жергілікті қолөнер кәсібінің дамуы үшін қолайлы орта қалыптастырды.

Бұл мақалада Қарахан әулеті дәуіріндегі Мәуреннаһрда отырықшы халық пен көшпенділердің қолөнер кәсібінде байқалатын өзара ықпал мен ортақ белгілер талданады. Атап айтқанда, жаңа мәдени ортада көшпенді халықтардың далалық түркі мәдениетінің «түркі сарындары» деп аталатын дәстүрлерін қалай сақтап қалғандығы көрсетіледі. Қарахан мемлекетінің Жетісудан Әмударияға дейінгі кең алқабында жергілікті мәдени ерекшеліктердің сақталып қалғандығына қарамастан, әмбебап мәдени үлгілердің қалыптасқандығы көзге ұрады. Қарахан әулеті дәуірінің қолөнер кәсібіне тән жаңалықтар мен үдерістер бұл мақалада көбіне металл мен қыштан жасалған бұйымдардың, сондай-ақ зергерлік әшекейлердің мысалында алға тартылады. Қарастырылып отырған кезеңде Орталық Азия қалаларында жоғары сапалы қыш бұйымдарын жасаумен қатар қола дәуірінің ыдыстарын еске салатын, архаикалық үлгідегі жылтыратылмаған қыш өнімдері кеңінен тарады. Олар қолдан жасалған (сыланған), сұр немесе қызыл сазбен боялған ыдыстар болып келеді. Сондай-ақ, зооморфты бейнелермен зерленген металл ыдыстар мен әйел әшекейлері кездеседі. Тарап кеткен пікірлерге қарама-қайшы, жоғарыда аталған бұйымдар жалпы өңірдегі қолөнершілер жұмысы сапасының төмендегенін растамайды, дәстүрлі үлгі мен сападағы өнімдермен қатарлас жасалғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Қарахандар, Шығыс Түркістан, Мәуреннаһр, өнер, қолөнер кәсібі, қолөнерші, құмырашы, металдар, зергерлік бұйымдар, «түркі сарындары».

III. Тошова

Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан,

Ташкент, Узбекистан

(E-mail: sharifaxon.tosheva@gmail.com)

Некоторые особенности ремесел Караханидского периода

Аннотация. С установлением в Мавераннахре власти Караханидов (942-1212 гг.) обширные территории от Восточного Туркестана до Хорезма были политически объединены. Такие факторы, как политическая цельность, экономическая стабильность, интенсивная торговля между населением городов и степи обеспечили благоприятную среду для развития местных ремесел.

В данной статье анализируются взаимовлияние и общие черты, наблюдаемые в Мавераннахре при Караханидах в ремесленничестве оседлого населения и кочевников. В частности, показывается, каким образом кочевые народы в новой культурной среде сохранили традиции тюрко-степной культуры, так называемые «тюркские мотивы». Хотя на обширной территории Караханидского государства от Джетысу до Аму-Дарьи сохранились локальные культурные особенности, бросается в глаза формирование универсальных культурных форм. Инновации и процессы трансформации, присущие искусству ремесла эпохи Караханидов, демонстрируются в настоящей статье большей частью на примере изделий из металла и керамики, а также ювелирных украшений. В рассматриваемый период в городах Центральной Азии наряду с высококачественной керамикой получила распространение неглазурованная керамика архаического типа, напоминающая сосуды бронзового века. Они представляют собой ручные

(лепные) сосуды, крашенные серым или красным ангобом. Имеются также металлические сосуды и женские украшения, декорированные зооморфными изображениями. Вопреки распространенному мнению, упомянутые выше изделия не свидетельствуют о падении качества работы ремесленников региона в целом, а существовали параллельно с продукцией традиционного типа и качества.

Ключевые слова: Караханиды, тюрки, Восточный Туркестан, Мавераннахр, искусство, ремесла, ремесленник, гончар, керамика, металлы, ювелирные изделия, “тюркский мотив”.

Information about the author:

Toshova Sharifa Panoyevna, PhD, National Center of Archeology of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 81 Mirzo Ulugbek Str., Tashkent, Uzbekistan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9736-0579>

Автор туралы мәлімет:

Тошова Шарифа Паноевна, PhD, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығы, Мырза Ұлықбек көшесі, 81, Ташкент, Өзбекстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9736-0579>

Информация об авторе:

Тошова Шарифа Паноевна, PhD, Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан, улица Мирзо Улугбека, 81, Ташкент, Узбекистан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9736-0579>

*Culture and Art of the Kazakhs / Қазақтардың мәдениеті мен өнері /
Культура и искусство казахов*

The image of dog in Kazakh traditions and folk beliefs

Ye. Argynbayev

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz)*

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

*Kazakhs, Folklore,
Literature, Dog,
Culture, Folk Beliefs,
Socio-Cultural Life,
Tradition.*

IRSTI 17.71.91

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2024-1-94-
111](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-94-111)

The dog, one of the first domesticated animals, played an important role in all epochs of history and found its place in every culture. Among the Kazakhs, the dog was considered one of the seven treasures, such as a faithful friend of man, a keeper of the house, a guard of four types of domestic animals, a shepherd and a hunter. In addition, the dog has become a part of social and cultural life and takes an important place in the traditions, beliefs, art and vocabulary of the Kazakh people. This study aims to define the origins of positive and negative attitudes towards dogs in Kazakh society and to identify their basic expressions in traditions and folk beliefs. In this article Kazakh traditions and folk beliefs are carefully considered, as well as a number of crafts in which superstitions and customs are associated with the concept of a dog.

The results of this study show that in Kazakh culture a dog is not only a pet, but also a cultural symbol and mythological figure. Therefore, dogs have both positive and negative meanings in the collective consciousness of Kazakh society, as well as practical, ritual and mythological significance.

Received 30 May 2023. Revised 05 June 2023. Accepted 23 January 2024. Available online 31 March 2024.

For citation: Ye. Argynbayev The image of dog in Kazakh traditions and folk beliefs // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 94-111. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-94-111>

Introduction

The relationship between humans and animals had an extremely great impact on the development of peoples in the field of primitive gathering, hunting, animal husbandry and agriculture. Some animals, which were initially a source of prey and food, later were domesticated and used in various ways. These animals took a fundamental place in both the socio-cultural and economic life of societies. One of these animals is undoubtedly a dog.

The dog had an important place in human society throughout history and worked, lived, and performed various tasks for humans since its domestication. Dogs were always supposed to hunt and ward off enemies. There were also people who trained and fed dogs, and constantly bred new breeds of dogs (Pugnetti, 2012: 14). Dogs trained for specific tasks have been and still are used in various fields, such as art, farming, hunting, defense, war, sports, science and others.

Dogs that live in a vast geography and can adapt to any area and climate, are preserved and continue to exist as pets in almost every society. Every society has its narratives, beliefs, practices, and myths about dogs, although they vary along with the changes of periods and geography. Thus, the dog has an indispensable place in the socio-cultural life of the Kazakhs. To understand the dog perception of the Kazakhs, first we need to comprehensively study the common myths, epics, and tales of the Turkic communities, as well as the traditions and folk beliefs.

For example, it is possible to come across expressions about dogs in such work as the Epic of Creation, Kutadgu Bilig, and Dîvânu Lugâti't-Türk, which are the common heritage of all Turkic people. It would not be wrong to say that the expressions about dogs in these works affect the dog perception of Kazakhs, because the Kazakh people are descendants of the Turkic culture. In general, the mythopoetic thinking of the Kazakhs is based on the Turkic mythology. Therefore, some preIslamic traditions that still exist in daily practice of Kazakhs are very deeply rooted (Saikenova and Ibragimov, 2023).

The dog, which usually protects human properties in fairy tales, is given the task of protecting the lifeless body of men in the Epic of Creation. According to Altai and Siberian mythologies, God created man from clay and ascended to the skies to find souls for these lifeless bodies. He left his hairless dog to guard these human husks as he was worried that the devil would do something to them. But the devil knew the weak side of the dog. He had tricked the dog into giving it golden hairs and approached human husks. Thus, the devil took these husks, spat on them, and choked them all in filth. When God came back and saw what happened, he was very disconcerted and resurrected them by infusing spirit and turning their filthy outside into their insides. Thus, since that time dog fur has been despised and hated for being a gift from the devil (Ögel, 2014: 517).

Another example is the "Altai Creation Epic" collected by Radloff. Bahaeddin Ögel said that the epic compiled by Radloff is the most extensive and most accurate among the creation epics (actually myths) told in Central Asia and Siberia. According to this epic (myth), God created nine people from the nine roots of the nine branches of a tree, and he derived nine nations from them. He ordered these people to eat the fruits of the five branches of the tree on the side where the sun rises and not to touch the other four branches. He left a snake and

a dog as guards to prevent those who want to eat from the four forbidden branches (İnan, 2015: 15).

As we can see, one creation myth assigns the dog to protect the lifeless human husks made from mud and the other to protect the “tree of life”. The dog was despised and detested for helping the devil in exchange for hairs that would provide him with warmth. Similar motifs about dogs are also found in epics. The Altai epics tell of a sacred poplar tree which branches are adorned with golden leaves facing the Moon and branches facing the Sun with silver leaves. The Altai epics tell about a sacred poplar tree, the branches of which are decorated with golden leaves facing the Moon, and the branches facing the Sun with silver leaves. Different animals live on this tree: cuckoos that know the fate of people, two eagles that protect the Altai and guide the Bahadırs, and two dogs, Azar and Kazar watching the underground forces under the tree (Dilek, 2014: 175). Both myths and epics depict the dog as a guardian. This function of the dog, which goes back to mythical texts, is also an important quality in real life.

These epics and myths also contain different names for dogs that vary according to the dog’s age, breed, and gender. For example, in the Book of Dede Korkut, one can find different names for dogs such as *it*, *köpek*, *kelb* and *tazı*. The names *barak*, *enuk*, *it*, *kançık* and *taygan* are mentioned in Mahmud al-Kashgari’s work *Dîvânu Lugâti’t-Türk*. *Dîvânu Lugâti’t-Türk* provides information on the place and importance of the dog in Turkic culture, as well as on dog breeds, and gives various examples from proverbs. The words *it* and *köpek* are also found in the work of Yusuf Has Hacib “*Kutadgu Bilig*” (Argynbayev, 2016: 27-32).

Research method

This study employs multiple methodological approaches to understand the role played by the dog in Kazakh traditions and folk beliefs. The methodological framework is based on data from written sources.

First, we looked at written sources in libraries and electronic media and identified related works (abstracts, articles, books). The data from the literature review are examined, evaluated, and classified according to their subjects. The data are categorized under the titles: beliefs and practices, traditions, and folk meteorology.

These texts contain vital information about the representation of the dog in the minds of the Kazakhs and what meanings are attributed to the dog symbol. Data selection was done carefully to include those that are widely accepted and culturally significant. By interpreting the data obtained from written sources and supporting scientific studies, the perceptions of Kazakhs about dogs and the reasons for these perceptions were revealed.

The degree of research

Many local and foreign researchers also compiled data on the significance of dogs in Turkic culture. When studying literature in Turkey, it is seen that researchers working on this subject have different opinions about the significance of the dog in Turkish culture. Ahmet Caferoğlu, in his article titled “Dog Cult in Turkish Onomastics” (Caferoğlu 1961: 1-11), implies the existence of a “dog cult” among Turks and gives examples from various

Turkic tribes (Caferoğlu, 1961). Bahaeddin Ögel, in the first volume of his two-volume work titled “Turkish Mythology”, argued that the dog cult is unique to Mongols and Tibetans, and this cult does not exist in Turks (Ögel, 2014: 608-616). The part of Ögel’s work titled “Oğuz-Han’ın İt-Barak Akını” (Oghuz-Han’s Dog-Hound Raid) provides information on the “dog-headed people”. “Dog-headed people/nation” is also found in the works of A. İnan and F. Köprülü (İnan, 1998; Köprülü, 2011). One of the recent studies on the significance of dogs in Turkish culture is the Master’s thesis titled “Dog in Turkish Culture (Beliefs, Practices, and Narratives)” by Züleyha Türkeri Baltacı. After giving general information on the significance of the dog in social life, Baltacı touches upon the domestic and foreign studies on this subject. Baltacı also gives examples of various idioms and proverbs about dogs in historical Turkic languages and modern Turkic dialects. She also discusses the perceptions of the Abrahamic religions on dogs and highlights the role of the dog in Turkish epics, tales, legends, and folk tales. Her work is not limited to written sources, but also includes Anatolian folk beliefs and practices (Baltacı, 2015).

‘Turkish Mythology Dictionary’ by İbrahim Dilek contains various information about dog symbolism. In addition to the ‘*Köpek*’ entry, the other entries in the dictionary also contain important information from different Turkic tribes on the significance of the dog in Turkic culture and folklore (Dilek, 2021).

When we look at the words, idioms, proverbs, narratives, beliefs, and practices related to dogs in the mentioned works, we notice that most of them are the same or similar in Kazakhs and various Kazakh sources. According to some studies, we can determine the significance of the dog in the Kazakh language, literature, and social life. For example, the fourth chapter of the last volume of Serikbol Qondybay’s four-volume book ‘Arğyqazaq mifologiasy’, titled ‘*It pen qasqyrğa tağzym*’ is about dogs. This section describes in detail the mythical image of a dog and provides examples of the mythological origins of some idioms in the Kazakh language. Serikbol Qondybay argues that the dog-related practices in Kazakh traditions and beliefs are the remnants of ancient myths (Qondybay, 2004: 120-136). Saule Bektemirova’s work ‘Kinomorfizmderdiñ tanymdyq semantikasy’ compiled the dog-related words, terms, stereotypes, idioms, and proverbs in the Kazakh language and classified them according to their subjects and meanings. The study also includes examples of dog-related beliefs and proverbs of other Turkic tribes and Russians (Bektemirova, 2012). Another work that contains comprehensive information about a dog is the encyclopedia ‘Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlı jüiesı’. The ‘It’ (dog) entry first provides brief information about the dog and its domestication and then focuses on the place and function of the dog in Kazakh culture and life (Alimbay, 2012: 656-672).

The book “Halqy myqtynyñ salty myqty: etnografialyq syr-sühbat”, which includes the data compiled by Qasımhan Begmanov from the ethnographer Jağda Babalıqulı, includes superstitions, traditions, idioms and proverbs about dogs. The section titled ‘*It eki millionğa juyq üsti ajyrata alady*’ provides information on the hounds and shepherd dogs and the dog breeds of Kazakhs (Begmanov, 2010: 376-389). The section titled ‘*It jeti qazynanyñ bırı*’ of the work called ‘Tört tülıktıñ qasietı’, which deals with the animal-related beliefs and practices of Kazakh people, prepared by Ahmet

Toqtabay and Janna Seyitqulova, focuses on dogs. This section mentions dog-related myths, real events, folk beliefs, and archaeological findings (Toqtabay and Seyitqulova, 2005: 162-171).

Analysis

Dogs had an important place in the life of Kazakhs, who lived a nomadic lifestyle from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century, and who made their living from animal husbandry and hunting. Besides the word 'it', which means dog in Kazakh, according to the age, breed and gender of the dog, various names such as *'küşik, itaqai, itarşy, kanden, qanşyq, töbet, düregei, buralqy, abylanqy, baitöbet, syrattan, tazy, qumai and äleke'* (Keykin, 2000: 100) are also used.

Kazakhs specifically bred two breeds called 'tazy' (hound) and 'töbet'. 'Tazys' are used specifically for hunting since they have long legs and a thin waist, and they are light and fast. Even today, some people continue the old hunting tradition among the Kazakhs. With their 'tazys', they hunt animals such as rabbits and foxes, and two or three hounds can even defeat a wolf. 'Tazys' have short hair and thin skin, so they are not resistant to cold, they are fed in a warm place in winter. Töbet, on the other hand, is the keeper of the house and the stable, the helper of the shepherds, and the protector of the animals. Kazakh proverbs such as *'It (tazy) jüirigin tülki süimes, Jaqsy at janğa serik, jaqsy it malğa serik'* refer to these dog breeds. Researcher Saule Bektemirova argues that the Kazakh language contains a total of about seven hundred words grouped around the word iyt (dog), including nearly two hundred idioms, one hundred and fifty proverbs, two hundred and fifty phrases (similes), nearly fifty terms, and nearly ten words related to the sound of a dog (Bektemirova, 2012: 29).

The dog is a man's helper in hunting, his companion in travel, and the guard of his home. Kazakh sayings such as *'The dog is one of the seven treasures', 'He who kicks the dog kicks his food',* and *'If you have respect for the owner, throw a bone to his dog'* also show the value that the people give to the dog.

Dog in Kazakh beliefs and practices. Beliefs about a dog howling and barking

The Kazakhs believe that the dog can foresee, even anticipate unprecedented disasters and evils. Thus, they make predictions based on the howl of the dog. When a dog howls looking at the sky, it is interpreted as a bad omen showing that its owner will die. In such cases, they say *'Let the bad omens be on it',* and chase and beat the dog to death. They dig a deep hole and bury the dog there, and put seven stones on it. People spit on the grave and wish the bad omens to go away with the dog (Qaybaruly, 1998: 7).

The howling of a dog is a sign of evil (Ajigali, 2005: 48).

If the dog howls at night, you should say 'let the bad omens be on it' and turn the other side of the pillow to sleep (Qanarbaeva, 1999: 74).

It is a bad omen when a dog howls for a long time or makes painful noises out of the blue. They expel the dog from the yurt (village) because they believe that if the dog howls for a long time, there will be death, turmoil, misfortune, and natural disasters (earthquake, flood, avalanche, storm) in the yurt.

The dog's short howl is a good sign. Because it wishes good to its owner.

A dog sneezing is seen as a bad omen. Because its nose senses the death of animals in that house (Alimbay, 2012: 660).

Dog howling is a sign of bad luck or an omen for natural disaster (Kenjehmetuly, 1994: 60).

According to sources, Kazakhs believe that the howl of a dog is a harbinger of evil, bad luck, and death. They think that to prevent this disaster, the dog should be killed and buried in a deep pit.

Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani and Gagauz people have similar beliefs and practices. Kyrgyz people consider the neighing of horses, the howling of dogs, and the lowing of animals such as sheep, goats, and cows as signs of death. That's why they chase a howling dog to silence it, and even kill it as 'it deserves what it announces' (Diykanbayeva 2009: 220).

Turkmens see a constantly howling dog as a harbinger of disaster and kill it. Then, they shout 'on your head' three times (Eren 2010: 32).

If a dog barks constantly or frequently in front of the window or door of a house in the morning, Azerbaijanis interpret this as a sign that someone in the household will die soon. According to a common belief, if a dog barks bitterly at night and raises its head to the sky like a wolf, someone in that village or town will die in a short time (Eren 2010: 33).

Gagauz people always interpret a dog's howling as bad news, and if a dog howls frequently and continuously for several nights, they interpret it as death. As an avoidance measure, if a house dog starts howling, the owner throws a shoe and chases the dog, trying to shoo it away. Thus, he/she drives away bad luck from the house (Eren 2010: 33).

Beliefs about pregnancy and childbirth

The child is the cheer of the house and the continuation of the lineage. Kazakhs liken a house without children to a grave by saying '*balaly üi bazar, balasyz üi mazar*' (a house with a child is a fair, whereas a house without a child is a grave). It is important to have a child in Kazakh society, and some practices and avoidances are taken from the beginning of the pregnancy for the child to be born healthy. For example, it is forbidden for the pregnant woman to say go (get out) to the dog, as this will complicate the labor pains; knitting is also prohibited, if she does this, it is believed that the baby's umbilical cord will be wrapped around his/her neck during birth; she is not allowed to tie a bag, but she is allowed to open or untie closed ones; she is forbidden to eat camel meat, if she eats it, they believe that the pregnant woman will carry the child for 12 months, not 9 months (Alimqulov and Abdiramanov, 1994: 56).

The woman who has just given birth should not tell the dog to get out, otherwise her teeth will fall out (Kenjehmetuly, 1994: 14).

A new bride and a pregnant woman are forbidden to say get out to the dog (Alimbay, 2012: 661).

A woman who has just given birth should not say get out to the dog that enters the house. If she says so, it is believed that the woman's tooth will fall out and her strength will wither (Qaybaruly and Bopayuly, 1998, 19).

Kazakh people forbade pregnant women or women who have just given birth to mistreat a dog. It is believed that if the woman who has just given birth tells the dog to get out or behaves with it badly, the teeth of the woman will fall out. We can say that this belief stems from the fact that the dog is considered one of the seven treasures and is seen as a symbol of fertility. Many old traditions, beliefs, and practices have become obsolete or have changed due to globalization and urbanization. Therefore, the above-mentioned practices related to pregnancy and birth can now only be seen occasionally in rural areas.

Child's Life and Dog

The ancient Kazakhs considered the dog sacred. If a baby dies, they give a female dog a child to nurse, so that the next child could live, or if the child is sick and weak after the birth. The origin of the Kazakh name '*Itemgen*' is also related to this. Dog names were also given to children for the sake of the child's life. One of them is '*Barak*'. In Kazakh history, there were even khans and batyrs named *Itemgen* and *Barak*. In the past, it was not considered embarrassing or shameful to give people a dog-related name, because the dog was sacred for people. But, nowadays it is almost impossible to come across dog-related person names, because time has changed, and along with it, the traditions and society.

The name *Itemgen*, which means 'the one the dog sucks', indicates that a person is being sucked by a dog. It is very likely that *Alakuşık*, a clan name, was given to a descendant of a person who sucked the dog and was considered the dog's spiritual offspring. The researcher thinks that names such as *Januzaqov*, *Itbay*, *Itbas*, *Küşık*, and *Barak* are related to the concept of '*itjandy*' in Kazakh. The author thinks that such names were given to children to be '*itjandy*', that is, to be resilient and enduring (Januzaqov, 1971, 45).

Protection from evil eye and dog

The evil eye (*nazar*) is an ominous negative energy, believed to be found in certain people and to cause harm to people, homes, property, and even inanimate objects when viewed with envy or admiration. Sources indicate that the public resorted to some methods to heal young children affected by the evil eye. Some families take their children to *baksis* or *hodjas* and have them read, while some do the treatment they know. One of the most common procedures is dog-related. The evil eye and the dog are associated with each other. Kazakhs also say '*it tidi*' (the dog touched) instead of 'evil eye'. That's why, healing is also sought in dogs. When a child is affected by the evil eye, after washing and boiling the dog's skull, they [Kazakhs] wash the child with that water. They hide the boiled skull in a cloth to heal the children who will suffer from the evil eye in the future (Alimbay, 2012: 660).

In addition, they believe that if you cut off the ear of a dog whose owner has touched the child with his evil eye and smear the blood on the child, the child will be healed. They also believe that if you drip milk on the breast of a sick child and make the dog lick it, the disease will be transmitted by the dog's tongue... To heal the child with the evil eye, seven pieces of bread are thrown into the water in dog's trough, the water is separated and the bread is given to the dog. After straining the water, hot water is added and the child is washed with this water (Alimbay, 2012: 666).

Like the Kazakhs, other Turkic tribes also use certain practices to cure someone who has been touched by the evil eye or to prevent the evil eye. Some are associated with dogs. For example, in Turkey's Muğla province, lead is poured over the heads of people who have been touched by the evil eye, and then water filled with hot lead is given to a dog to drink. It is believed that this passes the evil eye to the dog. In Tal Afar, Iraqi Turkmens, to protect children from the evil eye, throw the new clothes they have sewn or bought to a dog before dressing the child (Baltacı, 2015: 146-147).

Beliefs about seeing a dog in a dream

The dream is a motif frequently encountered in folk literature. In epics, folk tales, legends, and fairy tales heroes receive news from the future in dreams. Although the dream motif is frequently encountered in Kazakh literature, it also has an important role in daily life. Kazakhs believe that it is necessary to interpret the dream for good, regardless of whether the things they see in the dream are good or bad. The person who interprets the dream should not say bad things. There is a belief among the Kazakhs that a dream should never be told to people who do not love you and who have enmity with you. Because they believe that if people who don't love that person interpret even a good dream as bad, evil will happen to that person (Ajigali, 2005: 148). Since every person dreams, every nation has its interpretation of the symbolism of dreams. Among the Kazakhs, seeing a dog in a dream is interpreted in the following ways:

Dog: enemy, affliction by the evil eye, being prone to sin;

Binding a dog: to rejoice first, then to be sad;

A dog chasing you: sickness;

Dog bite: getting sick with the evil eye;

Dog bite or claw: getting hurt by your enemy;

Killing a dog: defeating your enemies;

Beating a dog to death: getting rid of an enemy or recovering from illness;

A puppy: a child (Oljataev, 2007: 67);

If you see a dog in a dream: you will find a sincere friend;

If you see a running dog: you will look for a new place to settle;

Black dog: enemy;

White dog: a good omen, fortune;

Seeing a four-eyed or white-breasted dog in a dream means "infidels and enemies". It is imperative to seek ways of protection (Alimbay, 2012: 661).

If a dog bites a person in a dream, that person will suffer from evil in real life (Babalar Sözi, 2013: 14).

According to the dream interpretations of the Kazakh people, if a dog is chasing or biting in your dream, it is a sign of great danger (Bektemirova, 2012: 58).

According to the researchers, the dog seen in a dream is generally interpreted as an enemy, illness, slander, or bad luck, and the beating and killing of that dog in that dream mean the elimination of the said negativities. Also, seeing a puppy in a dream is a harbinger of childbirth, and seeing a white dog is interpreted as a good sign or a sincere friend. Dream is a phenomenon that existed and will continue to exist throughout human history.

Dreams have played an important role in human life throughout history and have an important place in the culture of Turkic people both before and after Islam. Turkic people also attached great importance to the interpretation of dreams. Even though websites and various applications do it now, which used to be done by fortune tellers, the comments do not change much. Therefore, the meaning attached to seeing a dog in a dream will remain the same.

Dog in Kazakh Traditions. Itaiagyna salu (Putting in Trough)

Itaiaq: a container used to feed the dogs. “*Itaiaq boldy*” (became a trough): became useless; “*Itaiaqtan sary su ıskızdı*” (made him/her drink yellow water from the trough): tortured, snored (Bolganbaev, 1999: 284). *Itaiaq* has a significant place in Kazakh folklore. Kazakhs believe that they will lose their sustenance if they kick a dog or dog’s trough.

According to Kazakh tradition, close relatives of the newly married son invite the bride and groom to dinner to show their house and let the bride get to know them better. In the past, the elder women of the house, who invited them to dinner, used to give the bride jewelry such as rings, bracelets, and earrings and say “*itaiagyna sal*” (put it in the *trough*). When a new bride comes to a village, the elder women say her to *put it in the trough*, and give her things like rings, bracelets, silver, etc. What they call *itaiyiq* is a bowl in which the bride washes her child right after birth and in which silver, rings, and bracelets are stored (Kenjeahmetuly, 1994: 22). Forty days after the birth, the ‘*qyrqynan syǵaru*’ (surviving the forty) ceremony is performed. When the child survives the first forty days after the birth, they put items such as silver rings and silver bracelets in a bowl and wash the baby in it by pouring forty spoons of water. After the ceremony, the women attending the ceremony share the jewelry in the bowl (Nusipoqasuly, 2014: 9). Silver and jewelry given by the elders to the newly married couple to *put it in the trough* is a kind of financial aid. It is a preparation and contribution to another ceremony that will be held approximately one year later.

The word ‘*itaiaq*’ is formed by the combination of the words “*it*” and “*aiaq*”. One of the meanings of the word ‘*aiaq*’ in Kazakh is a bowl carved out of wood to put food. Therefore, *itaiaq* is the bowl used to feed the dog. We consider that large containers made of wood for washing clothes are also called ‘*aiaq*’, so *itaiaq* also means the container where the dog is washed. When the elder says ‘*itaiagyna sal*’ it means “put it in the bowl where you wash the dog”. In other words, a newborn child who has not yet survived the first forty days is called ‘*it*’ (dog). For example, the originating meaning of the words ‘*çocuk* (child)’ and ‘*küçük* (small)’ (little child) in Turkish is not as positive as it is today. The word ‘*çocuk*’ means ‘*piglet*’ whereas the word “*küçük*” means “*puppy*” (Karadoğran, 2003). Kazakhs call a puppy ‘*küşik*’ even today. Kazakh researcher Serikbol Qondibay also says that the newborn will be in the form of a dog until he/she survives his/her first forty days: “According to Kazakh belief, a newborn child is considered ‘*not yet born*’ until he/she survives the first forty days; that is, he is – not yet born – dead, but is ‘*officially*’ born after the forty days have passed. During these forty days, they do not show the child to strangers (they protect him/her from the evil eye). After a child turned forty days old, some rituals (surviving the forty, *it köilek*)’ are performed and the child is presented to the world by giving a gift to ‘the dog that guards the door of the

world of the dead'. (Or a baby under the age of forty days is considered 'dog-shaped', after forty days he/she "sheds his/her dog form" and replaces it with a human form) (Qondybay, 2004: 136).

The fact that a three-wheeled walker made for children who are just learning to stand up and walk is called '*itarba*', and the naughty children are called '*ittuñ balasy*' (child of a dog), supports the idea that Kazakhs used to call their children 'it' (dog) to protect them from the evil.

Itköilek / Itjeide

Itköilek is the shirt with its seams on the outside, and which is put on a newborn (Aspandiyarov et al., 1959: 272). *Itköilek* is dressed on the day the child is born and kept on him/her until he/she survives the first forty days. After a child has survived forty days, *itköilek* is changed into usual clothes. Then they put various candies, roasted wheat, or corn in the *itköilek* and tie it around a dog's neck. The children chase and catch the dog and take the *itköilek* from its neck and eat the candies. Then this cloth is given to someone childless so that she can have a child too. *Itköilek* is not thrown away and if it is not given to anyone, it is kept safe at home.

There are also some beliefs about this outfit. *Itköilek* is sewn wide so that the newborn will have a good future and abundant sustenance. It is believed that if a childless woman takes someone else's child's *itköilek*, she will also have a child. They believe that *itköilek* protects both the child and his/her father from disasters and brings good luck. Kazakhs are a nation that led a nomadic lifestyle. Until the middle of the 19th century, they constantly struggled and fought against their enemies. In the past, those who went to war used to carry their child's *itköilek* with them. They believed that the angels who protect their children would also protect them and that the *itköilek* would bring luck and fortune (Qaybaruly and Bopayuly, 1998: 17).

It yryldatar (Making The Dogs Growl)

Transition periods have a decisive role in the life of the Turkic peoples. There are many traditional ceremonies performed at birth, marriage, and death. Kazakhs also attach great importance to these transition periods. One of the biggest dreams of a family is to marry their children and have a proper wedding ceremony. Families who plan to marry off their son or daughter go through many stages before the wedding, such as asking the girl's family for permission to get married, the engagement ceremony, presenting gifts, and so on.

Presenting gifts has a special place in the Kazakh marriage tradition. Kazakhs call it '*käde*'. *Käde* is a gift for commemoration. There is also a proverb in Kazakh that says: '*qalyñsyz qyz bolsa da, kädesiz küyeu bolmaidy*' (there can be a girl without a kalym, but no bridegroom without "*käde*"). This proverb shows the importance and indispensability of presenting gifts. When the future groom comes to the girl's house, some traditions are observed. After these customs are observed by her aunt, mother-in-law and sister-in-law, gifts should be presented to them by the groom.

One such tradition is the 'it yryldatar' (making the dogs growl). When the groom gets off his horse and attempts to enter the house, the dogs will not allow him to enter the house. That

is, as soon as the children hear the groom's arrival, they take their dogs with them and wait in front of the house. In order to enter a room, the groom must present gifts or give money to the children. The name of this tradition is '*it yryldatar*' (Aqbay, 2013: 203).

Based on the myths and epics of the Turkic world, it is possible to say that the origin of this tradition goes back to mythical narratives. Thus, the hero seeks his wife from the other world, that is 'from the other side of the sea' in Turkic myths. This motif is also clearly seen in some tales and epics. The dog is the guardian of the other world, the underworld, the world of the dead (beyond thatы, the first man/creation). Therefore, when groom comes to the bride's house (the hero who will enter that world) it is necessary to buy the right of way from the dogs waiting in front of the door. Thus, the tradition '*it yryldatar*' can also be interpreted as a variation of this myth in daily life.

Dog in Kazakh Folk Meteorology

Human life is intertwined with nature. In ancient times, when science and technology had not yet developed, people understood the language of nature just as well, if not better. That is, because people who are engaged in agriculture and animal husbandry need to know how the seasons will pass. Those who will make a long journey need to know how the weather will be. In this way, they were able to harvest their crops on time, without rain or cold, they could cut enough grass to feed their animals, depending on whether the winter would be short or long. When they set off, they were able to complete their journey without encountering any difficulties. To predict the weather, they carefully followed the changes in nature and looked at what movements the animals showed before the weather changed. Long-term observations and experiences have given rise to folk meteorology. Kazakhs, who led a nomadic lifestyle and engaged in animal husbandry for centuries, also developed a folk meteorology. They made weather forecasts by observing the dog's behavior. Weather phenomena demonstrated by the behavior of dogs in Kazakh folk meteorology are:

If a dog is lying on the floor or lying for a long time without getting up, this indicates that the weather will soon warm up;

If a dog sleeps long, this indicates that the weather will get worse;

If a dog lies on the ground and rolls over, it indicates that it will rain in summer and there will be a storm in winter;

An untimely, repetitive howl of a dog is a sign of evil or a harbinger of a natural disaster (Keykin, 2000: 169).

If the dog rolls in summer, the weather will get worse;

If you give food to the dog and the dog takes the meat and bones from the trough without eating it and buries it somewhere else, there will be hunger that year (Qanarbaeva, 1999: 75).

The howling of a dog is a sign of bad luck or natural disaster; If the dog rolls on the ground, it will rain (Kenjeahmetuly, 2003: 60).

If the dog barks non-stop, runs around, and does not stand still, it indicates an earthquake;

If the dog sheds hair on its back, the winter will be good, if it sheds its hair on its chest, the winter will be bad (Alimbay, 2012: 660-661).

Folk meteorology or weather forecasting is the result of many years of observation and experience. These sages, handed down from generation to generation, enabled people to take precautions according to the weather conditions in a period when science and technology did not develop. These weather forecasts, which are of great importance, especially for those dealing with agriculture and animal husbandry, show that people could read and understand nature. Kazakhs, who lived in harmony with nature, also put forward their own unique examples of weather prediction based on the behavior of the creatures around them.

Results

- The dog, the friend of man, the keeper of his home and property has a complementary place in the life, culture, folklore and literature of almost all Turkic peoples.
- The dog symbol appears in the myths of Turkic tribes (especially in the myths of Creation), in their epics (Altaic epics) and in important books (Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, and the Book of Dede Korkut) that are a common cultural value.
- The preparation of Master's and Doctoral theses on the dog symbol proves the importance of this animal in the culture and folklore of the Turkic peoples.
- One should not underestimate the place occupied by elements associated with the dog symbol in Kazakh vocabulary, idioms, proverbs, traditions, beliefs and practices.
- The Kazakh people consider the dog to be one of the seven treasures and derived idioms, comparisons and proverbs from the positive and negative behavior of dogs; used the shape of teeth, soles and tails as motifs in such products as carpets, rugs and bags; and created various beliefs and practices related to various characteristics of the dogs such as endurance and fertility.
- The elements associated with the dog symbol still retain their existence and vitality in the Kazakh language, culture and folklore.

Conclusion

The dog has been used in various fields, especially hunting and animal husbandry, and continues to be used today. This type of animal spread all over the world and was of great importance in the mythologies, narratives, beliefs and practices of all nations and their social life. The dog has a special place in the social and cultural life of Kazakhs. In Kazakh narratives, the importance of the dog as a shepherd, guard, and protector is frequently emphasized. Especially in mythical narratives, the dog is treated as a protector and helper, and his dedication to the owner is commendable.

This study not only reveals the positive and negative perceptions of dogs by people in general and by Kazakh society in particular, but also reveals the religious and intellectual roots of these beliefs.

Dog symbolism is also frequently encountered in Kazakh traditions. Traditions such as *'itköilek'*, *'itaiğyna salu'*, and *'it yryldatar'* are all associated with the dog. It is also noteworthy that these traditions are usually related to children. Many beliefs and practices have emerged that relate to dog's stamina, endurance and fertility. We see that some are related to ensuring

the child's life and preventing evil spirits from harming him, and the dog is used in traditional healing. Various predictions are based on animal behavior and its howling. However, it is possible to see that there are some negative perceptions about the dog. The dog is believed to see evil forces and warn its owner and is called the «guardian of the threshold». However, the dog usually has a negative image in Kazakh proverbs. In proverbs, the dog represents the negative aspects and characteristics of man. People's negative habits and behaviors are described through the example of the dog, while the wrongor negative behavior of people is described as wild, especially 'dog-like'. We believe that these perceptions have emerged due to mythical narratives, the dog's physical characteristics, behaviors, moods, and sounds.

The dog that was deceived by Satan in the creation myths, now appears next to Satan and as a guardian at the gates of the underworld in many mythological texts. We see that the dog is depicted as the guardian of hell in many archaic proverbs and idioms that still exist in our language today, such as 'the place where the dog dies', 'to be food of birds and dogs'.

A dog's behavior, such as howling for a long time or barking by turning its head towards someone's house is generally interpreted as a bad sign. This interpretation is based on the belief that dogs can see approaching danger or invisible evil entities that haunt people. Usually, seeing a dog in a dream is interpreted as something negative. In dreams, dogs are generally associated with the enemy or bad fate.

Dogs have been associated with various transitional periods of life. Several beliefs and customs related to dogs have been developed in the context of birth, craving, puerperium, turning forty, and even non-living children. The dog is also included in traditional healing methods.

The fact that Kazakhs continue to keep their idioms and proverbs, traditions, beliefs, and practices about dogs from generation to generation and keep them alive today is the most important factor that reveals the place and importance of the dog in socio-cultural life. It is indisputable proof that the dog has an important place in the life of Kazakhs. This is easy to notice when studying the sources on this topic. The fact that the dog is one of the seven treasures among Kazakhs also supports our view. The durability of some beliefs and practices regarding dogs shows that the dog maintains its place and importance in our culture today. The Central Bank of Kazakhstan's printing of collectible coins for dog breeds such as 'tazy' and "tobet" and the circulation of banknote with pictures of these two dog breeds are concrete examples that reveal the importance of the dog in Kazakh culture.

The dog has an important place in the socio-cultural life of not only the Kazakhs but also other Turkic peoples. Some beliefs and practices of Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani and Gagauz people regarding dogs have the same origin and are similar to each other. This similarity shows the importance of the dog in the cultural and social life of the Turkic peoples. To gain a better understanding of the place of dogs in Kazakh and Turkish culture and belief systems, it is necessary to study myths, cults, traditions, and customs as a whole. This requires comprehensive and in-depth field research on this issue. First, it is necessary to translate research from other languages into Turkish and study traditional beliefs and practices in Turkish dialects.

Reference

- Ақбай Н., 2013. Қазақтың дәстүрлі атаулары: энциклопедиялық сөздік. Алматы: Арда + 7. 496 б.
- Аспандияров Б., Асықбаева Н., Ахметова Ш., Есенғұлова К., Жанұзақов Т., Жәркешева Г., Кеңесбаев И., Тойшыбаева С., Хамзина Б., 1959. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы. 255 б.
- Әжіғали С., 2005. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы: Арыс. 328 б.
- Әлімбаев Н., 2012. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2-том. Алматы: РПК Слон. 736 б.
- Әлімқұлов Б. және Әбдіраманов Е., 1994. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл. Алматы: Санат. 238 б.
- Бабалар сөзі (жүз томдық). Түс жору және ырымдар. 94-том., 2013. Астана: Фолиант баспасы. 432 б.
- Бегманов Қ., 2010. Халқы мықтының салты мықты: этнографиялық сыр-сұхбат. Алматы: Өлке. 480 б.
- Бектемірова С., 2012. Киноморфизмдердің танымдық семантикасы. Алматы: ӘрекетПринт. 191 б.
- Болғанбаев Ә., Қалиев Б., Байзақов С., Османова А., Дәулетқұлов Ш., Жүнісова М., Нұрғазиева Г., 1999. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс. 776 б.
- Жанұзақов Т., 1971. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы: Ғылым. 216 б.
- Кейкін Ж., 2000. Қазақ атаулар мен байламдар. Алматы: Өлке. 256 б.
- Кенжеахметұлы С., 2003. Жеті қазына (бірінші кітап): көпшілік оқырманға арналған. Алматы: Ана тілі. 135 б.
- Кенжеахметұлы С., 1994. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: Ана тілі. 80 б.
- Қайбарұлы А. және Бопайұлы Б., 1998. Қазақ ырымдары / Казахские поверья. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 167 б.
- Қанарбаева Б., 1999. Қазақтың наным-сенімдері. Алматы: Қанағат. 120 б.
- Қондыбай С., 2004. Арғықазақ мифологиясы. 4-том. Алматы: Дайк-Пресс. 272 б.
- Нүсіпоқасұлы А., 2014. Тал бесіктен жер бесікке дейін. Алматы: Өнер 21-ғасыр қоғамдық қоры. 592 б.
- Олжатаев С., 2007. Түс жорудың төл кітабы. Шымкент: Алтын алқа баспасы. 160 б.
- Тоқтабай А. және Сейітқұлова Ж., 2005. Төрт түліктің қасиеті. Алматы. 192 б.
- Argynbayev Y., 2016. Kazak Folklorunda Köpek. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. 109 s.
- Baltacı Z. T., 2014. Türk Kültüründe Köpek (İnanış, uygulama ve anlatılar). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Balıkesir. 196 s.
- Caferoğlu A., 1961. Türk Onomastğinde Köpek Kültü. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1-11.
- Dıykanbayeva Mayramgül. 2009. Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 401 s.
- Dilek İ., 2014. Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay/Yakut). Ankara: Grafiker. 212 s.
- Dilek İ., 2021. Türk Mitoloji Sözlüğü. Ankara: Türk Dili Kurumu. 951 s.

- Eren Metin. 2010. Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van. 516 s. [in Turkish]
- İnan A., 1998. Makaleler ve İncelemeler. I. C. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 730 s.
- İnan A., 2015. Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar). (Sekizinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 229 s.
- Karadoğan A., 2003. Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü. Milli Folklor. S. 57 (Bahar), S.109-116.
- Köprülü M. F., 2011. Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları. 446 s.
- Ögel B., 2014. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I. C. (Altıncı Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 745 s.
- Pugnetti G., 2012. Köpek Ansiklopedisi. (Dördüncü Baskı). (Çev. G. K. Duman). Ankara: Arkadaş Yayınevi. (Eserin orijinali 1980'de yayımlandı). 462 s.
- Saikenova D.K., Ibragimov, A.I., 2023. Semantics of fire and its derivatives in the ritual practice of Kazakhs: traditions and modernity. Turkic Studies Journal, Vol. 5., No 2. P. 93-107.

Reference

- Aqbai N., 2013. Qazaqtyñ дәstürli ataulary: ensiklopedialyq sözdik [Kazakh traditional names: encyclopedic dictionary]. Almaty: Arda +7. 496 p. [in Kazakh]
- Aspandiarov B., Asyqbaeva N., Ahmetova Ş., Esenğülova K., Janūzaqov T., Järkeşeva G., Keñesbaev İ., Toişybaeva S., Hamzina B., 1959. Qazaq tiliniñ túsındırma sözdığı [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq SSR ğylym akademiasynyñ baspasy. 255 p. [in Kazakh]
- Äjiğali S., 2005. Qazaq halqynyñ дәstürleri men әдет-ğүryptary [Traditions and customs of the Kazakh people]. 1-tom. Almaty: Arys. 328 p. [in Kazakh]
- Älimbai N., 2012. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürli jüiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. 2-tom. Almaty: RPK Slon. 736 p. [in Kazakh]
- Älimqulov B., 1994. jāne Äbdıramanov, E. Küieu keltir, qyz ūzat, toiyñdy qyl [Bring a groom, give a girl, have a wedding]. Almaty: Sanat. 238 p. [in Kazakh] Babalar sözi (jüz tomдық). Tüs joru jāne yrymdar [Word of ancestors (in one hundred volumes). Dream description and beliefs]. 94-tom., 2013. Astana: Foliant baspasy. 432 p. [in Kazakh]
- Begmanov Q., 2010. Halqy myqtynyñ salty myqty: etnografialyq syr-sühbat [Strong nations, strong traditions: ethnographic conversation]. Almaty: Öлке. 480 p. [in Kazakh] Bektemirova S., 2012. Kinomorfizmderdin tanymdyq semantikasy [Cognitive semantics of cinemorphisms]. Almaty: Äreket-Print. 191 p. [in Kazakh] Bolğanbaev Ä., Qaliev, B., Baizaqov, S., Osmanova, A., Däuletqulov, Ş., Jünisova, M.,
- Nürğazieva, G., 1999. Qazaq tiliniñ sözdığı [Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Pres. 776 p. [in Kazakh]
- Janūzaqov T., 1971. Qazaq esımderiniñ tarihy [History of Kazakh names]. Almaty: Ğylym. 216 p. [in Kazakh]
- Keikin J., 2000. Qazaqy ataular men bailamdar [Kazakh names and concepts]. Almaty: Öлке. 256 p. [in Kazakh]

- Kenjeahmetuly S., 2003. Jeti qazyna (birinshi kitap): köpshilik oqyrmanğa arnalğan [Seven treasures (first book): for the mass readers]. Almaty: Ana tılı. 135 p. [in Kazakh]
- Kenjeahmetuly S., 1994. Qazaqtyñ salt-dästürleri men ädet-ğüryptary: köpshilik oqyrman qauymğa arnalğan [Kazakh traditions and customs: for the mass readers]. Almaty: Ana tılı. 80 p. [in Kazakh]
- Qaibaruly A. jäne Bopaiuly, B., 1998. Qazaq yrymdary / Kazahskie poverä [Kazakh beliefs]. Almaty: Qazaq ensiklopediasy. 167 p. [in Kazakh]
- Qanarbaeva B., 1999. Qazaqtyñ nanym-senimderi [Kazakh superstitions]. Almaty: Qanağat. 120 p. [in Kazakh]
- Qondybai S., 2004. Arğyqazaq mifologiasy [Proto Kazakh mythology]. 4-tom. Almaty: DaikPress. 272 p. [in Kazakh Nüsipoqasuly A., 2014. Tal besikten jer besikke dein [From wooden cradle to earthen cradle]. Almaty: Öner 21-ğasyr qoğamdyq qory. 592 p. [in Kazakh]
- Oljataev S., 2007. Tüs jorudyñ töl kitabı [Dream statement book]. Şymkent: Altyn alqa baspasy, 160 p. [in Kazakh]
- Toqtabai A. jäne Seittqulova J., 2005. Tört tülıktüñ qasiety [Properties of cattles]. Almaty. 192 p. [in Kazakh]
- Argynbayev Y., 2016. Kazak Folklorunda Köpek [Dog in Kazakh folklore]. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. 109 p. [in Turkish]
- Baltacı Z. T., 2014. Türk Kültüründe Köpek (İnanış, uygulama ve anlatılar) [Dog in Turkish culture (Beliefs, practices and narratives)]. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Balıkesir. 196 p. [in Turkish]
- Caferoğlu A., 1961. Türk Onomastiğinde Köpek Kültü [Dog in cult Turkish onomastics]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. P. 1-11. [in Turkish]
- Diyanbayeva Mayramgül. 2009. Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 401 p. [in Turkish]
- Dilek İ., 2014. Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay/Yakut) [Pictured Turkish mythology dictionary (Altay/Yakut)]. Ankara: Grafiker. 212 p. [in Turkish]
- Dilek İ., 2021. Türk Mitoloji Sözlüğü [Turkish Mythology Dictionary]. Ankara: Türk Dili Kurumu, 951 p. [in Turkish]
- Eren Metin. 2010. Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van. 516 p. [in Turkish]
- İnan A., 1998. Makaleler ve İncelemeler [Articles and reviews]. I. C. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 730 p. [in Turkish]
- İnan A., 2015. Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar) [Shamanism in history and today (materials and research)]. (Sekizinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 229 p. [in Turkish]
- Karadoğan A., 2003. Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü [Cult of animals in Turkish person names]. Milli Folklor. S. 57 (Bahar), P. 109-116. [in Turkish]
- Köprülü M. F., 2011. Türk Edebiyatı Tarihi [History of Turkish literature]. Ankara: Akçağ Yayınları. 446 p. [in Turkish]
- Ögel B., 2014. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) [Turkish Mythology (Epics with sources and explanations)]. I. C. (Altıncı Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 745 p. [in Turkish]

Pugnetti G., 2012. Köpek Ansiklopedisi [Dog Encyclopedia]. (Dördüncü Baskı). (Çev. G. K. Duman). Ankara: Arkadaş Yayınevi. (Eserin orijinali 1980'de yayımlandı), 462 p. [In Turkish]

Saikenova D.K., Ibragimov, A.I., 2023. Semantics of fire and its derivatives in the ritual practice of Kazakhs: traditions and modernity. Turkic Studies Journal, Vol. 5., No 2. P. 93-107.

Е. Арғынбаев

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz)*

Қазақ халқының салт-дәстүрі мен наным-сеніміндегі ит бейнесі

Аннотация. Адамзат баласының алғаш қолға үйреткен жануарларының бірі болып есептелетін ит тарихтың кез келген дәуірінде маңызды рөлге ие болып, өмірдің қай саласында болмасын адамға пайдасын тигізгендіктен, әрбір мәдениетте өз орнын тауып отырған. Қазақтар үшін жеті қазынаның бірі саналған ит адамның айнымас адал досы, шаңырақ пен қора-қопсының күзетшісі, мал-жан мен төрт түліктің қорғаны, шопандар мен аңшылардың жәрдемшісі болған. Тек бұл ғана емес, әлеуметтік-мәдени тұрмыстың бір бөлшегіне айналған иттің қазақ халқының салт-дәстүрлерінде, наным-сенімдерінде, өнері мен сөздік қорында елеулі орны бар. Зерттеудің басты мәселесі – қазақ қоғамындағы ит туралы оң және теріс көзқарастардың шығу тегін зерттеп, олардың салт-дәстүрлер мен халықтық наным-сенімдердегі негізгі көріністерін анықтау. Бұл мақала иттің қазақтардың әлеуметтік-мәдени тұрмысындағы, салт-дәстүрлері мен наным-сенімдеріндегі алар орны мен маңызына және мәніне тоқтала отырып, қазақтардың итті қалай қабылдағанын анықтауды көздейді. Көзделген мақсатқа жету үшін қазақтың салт-дәстүрлерінен бастап, қазақ халық сенімдері, қолөнершілік сынды бірқатар салалардағы итке қатысты ырымдар, наным-сенімдер мен амалдар қамтылып, жіті қарастырылған. Осы зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, қазақ мәдениетінде ит тек үй жануары ғана емес, сонымен бірге мәдени символ және мифологиялық образ болып табылады. Күнделікті өмірдегі практикалық рөлімен, салт-дәстүрлік және мифологиялық мағыналарымен қатар, ит бейнесі қазақ қоғамының ұжымдық санасында жағымды да, жағымсыз да мағынаға ие.

Кілт сөздер: қазақтар, фольклор, әдебиет, ит, мәдениет, халық сенімдері, әлеуметтік-мәдени тұрмыс, салт-дәстүр.

Е. Арғынбаев

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан
(E-mails: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz)*

Образ собаки в казахских традициях и народных поверьях

Аннотация. Собака, которая считается одним из первых животных, одомашненных человеком, играла важную роль во все эпохи истории и в каждой культуре, потому что приносила пользу во

всех сферах жизнедеятельности человека. У казахов собака считалась одним из семи сокровищ, непоколебимым верным другом человека, хранителем дома, сторожем домашних животных, помощником пастухов и охотников. Образ собаки занимает важное место в традициях, верованиях, искусстве и в словарном фонде казахского народа. Цель статьи – изучить истоки положительного и отрицательного отношения к собакам в казахском обществе и определить их основные проявления в традициях и народных верованиях. Для достижения указанной цели рассмотрены многие факты казахских народных традиций, верований, предметы материальной культуры, в которых суеверия и обычаи связаны с образом собаки. Внимание также обращается на значимость собаки в социокультурной жизни казахов.

Результаты данного исследования показывают, что в казахской традиционной культуре собака является не только домашним животным, но и культурным символом и мифологическим образом. Помимо своей практической роли в повседневной жизни человека, в образе собаки запечатлены также ритуальные и мифологические значения, имеющие как положительные, так и отрицательные смыслы в коллективном сознании казахского народа в ее историческом прошлом и настоящем.

Ключевые слова: казахи, фольклор, литература, собака, культура, народные поверья, социокультурная жизнь, традиция.

Information about author:

Argynbayev Yerzhan, PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International KazakhTurkish University, 29 B. Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-6068-8316

Автор туралы мәлімет:

Аргынбаев Ержан, PhD, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б. Саттарханов даңғылы, 29, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-6068-8316

Сведения об авторе:

Аргынбаев Ержан, PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмед Ясави, проспект Б. Саттарханова, 29, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-6068-8316

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

Семантические экспликации аффиксального словообразования
в памятнике «Ырк Бітіг»

Н.Г. Шаймердинова^a, *А.Е. Диханбаева^b

^aЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: nurila_1607@mail.ru)

^bЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com). *Автор для корреспонденции: ayguldikhanbaeva@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

аффиксальное словообразование, памятник «Ырк Бітіг», словообразовательная пара, семантический анализ, производящая основа, производная основа, словообразовательный аффикс, словообразовательное значение, типы мотивации.

МРНТИ 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-112-134>

Язык письменных памятников раннего средневековья достаточно изучен в части графической, фонетико-фонологической, лексической и морфологической. Однако деривационная подсистема, особенно в ее семантическом аспекте, изучена недостаточно. Деривационные процессы в текстах памятников средневековья представляют собой широкий спектр словообразовательных возможностей, к числу которых относятся сложные основы, парное словообразование и аффиксальное словообразование.

Показательным в данном отношении является «Ырк Бітіг», единственный рунический памятник, написанный на бумаге. Исследования текста показали, что в аффиксальном словообразовании семантические отношения раскрываются именно в словообразовательной паре. В словообразовательной паре, вовлеченной в акт словопроизводства, устанавливаются производящая основа и словообразовательный аффикс, при помощи которого образовано новое слово, рассматривается словообразовательное значение аффикса. Важным является определение семантических связей между производящей основой и производным словом, раскрывающиеся в различных типах мотиваций: прямой, фразеологически связанной и семантически расширенной.

В статье исследован корпус словообразовательных аффиксов памятника, классифицированный по признаку продуктивности и непродуктивности, определены их уникальные словообразовательные значения, обусловленные системообразующей функцией аффиксов и сохранением некоторых исторических значений.

Мотивационные связи в словообразовательных парах проявляются по-разному: распространенной оказалась прямая мотивация (для многих продуктивных и непродуктивных аффиксов). Для производных слов с аффиксом *-lay/-läg/-laq/-läk* характерна только фразеологически связанная мотивация. В производных с аффиксами *-liŋ/-lig/-luŋ/-liŋ* и *-(a)q/-(ä)k/-iŋ/-ik/-uq/-iik* есть все три типа мотивации.

Изучение деривационной системы памятника вносит свой вклад в исследование языка древних тюркских письменных памятников.

Received 25 January 2023. Revised 28 January 2023. Accepted 02 March 2024. Available online 31 March 2024.

Для цитирования: Н.Г. Шаймердинова, А.Е. Диханбаева Семантические экспликации аффиксального словообразования в памятнике «Ырк Бітіг» // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – С. 112-134. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-112-134>

For citation: N.G. Shaimerdinova, A.Ye. Dikhanbayeva Semantic explications of affixal word formation in the «Yrk Bitig» manuscript // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 112-134. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-112-134>

Введение

Руническая графика, использованная для написания памятников рунической письменности, в доминирующих случаях имеет геометрические формы с острыми углами, приспособленные для вырезания, выцарапывания, вычерчивания на твердых предметах природных или рукотворных: скалах, стенах пещер, камнях-валунах, стелах, предметах домашней утвари, золотых и серебряных сосудах, блюдах, подвесках, женских браслетах, печатях правителей и т.д. и т.п. Однако из этого ряда есть два исключения: первое – это руны на деревянной таласской палочке (1932 г.), «резы» на таком несовершенном материале, как дерево», очень плохо сохранились и прочесть их было весьма сложно даже С.Е. Малову. Второе – рунические надписи на бумаге в памятнике «Ырк Бітіг», или «Книги гаданий», относится к первой половине X века, но памятник был обнаружен только в начале XX века в Восточном Туркестане, в Дун-хуане (Vozok, 2022: 73). В настоящее время рукопись памятника хранится в Британском музее. Первая транскрипция и перевод памятника на английский язык была сделана В.Томсеном в 1912 (Thomsen, 1912: 181-227). Позже С.Е. Малов создал новую транскрипцию и перевод текста на русский язык (Малов, 1951: 80-92), а Т. Текин – третью версию памятника (Tekin, 1993: 63-100). Также «Ырк Бітіг» исследовали Х.Н. Оркун (1939), Д. Клоссон (1961), Т.А. Арлотто (1970-1971), М. Эрдал (1978), И.В. Стеблева (2001), Ф. Йылдырым (2013)¹, В.М. Яковлев (2004), Т. Енсегенулы (2012), А. Жумабаева (2021), А. Гаркавец (2022).

Языковая система «Ырк Бітіг» представляет собой типичную систему рунических памятников: структура слова, фонетико-фонологические, лексические, морфолого-синтаксические единицы характеризуются в соответствии с закономерностями древнетюркского языка. В то же время памятник имеет богатейший деривационный фонд, семантический потенциал которого можно раскрыть, используя современные понятия акта словопроизводства. Отсюда наша задача – не просто рассмотреть образования новых производных слов при помощи словообразовательных аффиксов (или формантов в современной интерпретации), многие из которых изучены, но и раскрыть их словообразовательные значения, формально-семантическую соотношенность производящего и производного слов в словообразовательной паре (СП), одним из важных критериев которой является смысловая идентичность или мотивационная связь единиц словопроизводства.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования является текст памятника «Ырк Бітіг», который иногда называют уйгурским, вероятно, из-за временной хронологии, связанной с древнеуйгурским государством. Однако не следует забывать, что в древнеуйгурском государстве активно использовалась и руническая письменность. «Ырк Бітіг» -

¹ Yıldırım F., 2013. Irk Bitig ve Runik Harfli Metinlerin Dili: Doctora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. 359 s

рунический памятник, написанный неизвестным автором на фрагментах бумаги, что оказало влияние на изменение геометрических форм на курсивную. Поэтому по сравнению с орхонскими, енисейскими, таласскими и другими руническими памятниками, начертанными на твердых предметах, знаки в «Брк Бітіг» имеют наклон и линии соединения знаков друг с другом. В памятнике описаны приметы и поверья из жизни тюркских народов, раскрывающие их картину мира в эпоху средневековья, некоторые исследователи называют текст памятника религиозным (манихейским). Как отмечает Т. Текин, памятник состоит из 65 притч и колофона, начертанных красными чернилами (Tekin, 1993: 1-5). Для словообразовательного анализа в статье используется транскрипция текста памятника, созданная С.Е. Маловым в его известной работе 1951 года.

Методология. В статье используются общенаучные методы исследования от общего к частному, от частного к общему, приемы и способы описания, классификации, систематизации и обобщения. Словообразовательные процессы в статье рассматриваются в диахроническом и синхроническом аспектах. Методы компонентного и семантического анализа весьма эффективны для определения словообразовательных аффиксов (формантов) и словообразовательных значений аффиксов и мотивационных отношений в словообразовательной паре. Верифицированность полученных результатов основывается на изучении материалов по происхождению и значению тюркских морфем в исторической традиции, а также на использовании древнетюркского словаря.

Степень изученности и некоторые дискуссии

Деривационные возможности языка письменных памятников малоизучены или рассматривались в разделе морфологии в способах образования частей речи (Кононов, 1980; Батманов, 1959; Айдаров, 1986). Некоторые общие вопросы деривации тюркских языков изложены в трудах Н.К. Дмитриева и Н.А. Баскакова. Аффиксальное словообразование изучено в отдельных тюркских языках: в азербайджанском Э.В. Севортян (1957², 1962, 1966), в киргизском Б.О. Оразбаева (1964 г.)³, в уйгурском Э.Н. Наджип (1960), А. Кайдар (1969), в татарском Ф.А. Ганиев (1982, 1985), в башкирском Т.М. Гарипов (1959) и К.Г. Ишбаев (1996)⁴, в карачаево-балкарском М.А. Хабичев (1971), в казахском Н. Оралбай (2002). Однако в настоящее время актуальным и востребованным является исследование словопроизводства в письменных памятниках (и в целом в тюркских языках) в семантико-смысловом аспекте. В данном контексте интерес представляют исследования А.К. Керимова о значении словообразовательных аффиксов в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века (Керимов, 2009: 41-103); семантический анализ дериватов в рунических памятниках раннего средневековья Н.Г. Шаймердиновой (Shaimerdinova, 2022: 118-127); использование понятий

² Севортян Э.В., 1957. Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке: Автореферат. дис. ... д-ра филол. наук. М. 53 с.

³ Орузбаева Б.О., 1964. Словообразование в киргизском языке: Автореферат. дис. ... д-ра филол. наук. Фрунзе. 103 с.

⁴ Ишбаев К.Г., 1996. Проблемы словообразовательной системы башкирского языка: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02. Уфа. 338 с.

семантического словообразования для изучения словопроизводства в тюркских языках Южной Сибири А.В. Есиповой (Есипова, 2011: 101-110).

Анализ

Для семантического анализа словопроизводства в памятнике «Ырк Бітіг» необходимо уточнить некоторые определения словообразовательных понятий, такие, как словообразовательный формант (СФ), словообразовательное значение (СЗ) и семантические связи между единицами словопроизводства, определяемые как мотивированность (производность).

Термин словообразовательный формант в научный обиход был введен И.С. Улухановым и В.В. Лопатыным и означал «охватывающий всевозможные комбинации формальных средств, участвующих в образовании слова, в его формально-семантической выводимости (сочетание словообразовательных аффиксов, сочетание аффиксов с морфонологическими средствами)» (Улуханов, 1980: 132-133; Лопатин, 1970: 37). Иначе говоря, СФ – это средство словообразования, а в аффиксальном словообразовании это словообразовательные аффиксы, использующиеся в диахроническом словообразовании.

Понятие словообразовательное значение (СЗ) не имеет однозначного толкования. Причина такой неоднозначности заключается в проявлении функциональной связанности суффиксов в неодинаковой степени, а значения словообразовательных типов оказываются в разной степени зависимости от соответствующих лексических категорий. Эта особенность словообразовательного типа приводит к разнородности описаний понятия «словообразовательное значение». Л.К. Жаналина словообразовательное значение определяет, как смысловую разницу между значением мотивированного и мотивирующего слов (Жаналина, 1993: 89-90). М.Н. Янценецкая, изучившая вопросы семантического словообразования, дает несколько расширенное определение, связанное с системностью СФ и комплексными единицами словообразования: во-первых, понятие словообразовательное значение выступает как результат единичного соотношения производящего и производного слова, т.е. СЗ определенного СФ в каждом конкретном случае определяется его семантикой, путем вычитания из производного производящего значения. Во-вторых, СЗ выступает как обобщенное значение тематической группы, состоящей из двух и более слов одинаковой словообразовательной структуры, т.е. заключается в повторяемости значения, выводимого методом вычитания из производного слова производящего значения. В-третьих, с понятием СЗ связывается значение, получающее свое структурное выражение в рамках словообразовательного типа, т.е. семантика элементов того или иного аффикса формируется методом выявления объема его семантики относительно категориальных семантических показателей производных (Янценецкая, 1979: 141-148).

На наш взгляд, СЗ – это общее повторяющееся значение, присущее нескольким словообразовательным аффиксам (формантам), обладающим системностью и имеющим идентичный словообразовательный процесс: *ас* – *асхана*, *кітап* – *кітапхана*, *дәріс* – *дәрісхана*, *ем* – *емхана* и т.д., где аффикс *-хана* имеет СЗ локативности «пространство» «место» «помещение»; *кітапхана* – хранилище для книг, *дәрісхана* – аудитория, где читаются лекции; *емхана* – место, в котором принимают больных и т.д.

Семантическая экспликация словообразовательных отношений, несомненно, связана с понятиями производности и мотивированности, исследованных в трудах западных, русских, тюркских ученых (Г.О. Винокур, М. Докулил, Е.А. Земская, И.С. Улуханов, В.В. Лопатин, Е.С. Кубрякова, М.Н. Янценецкая, Л.К. Жаналина, А.В. Есипова и др.). При этом, в диахронии используется термин производность, в синхронии – мотивированность. Г.О. Винокур словообразовательную мотивацию связывает с производным словом – «это одно из слов в словообразовательной паре, определяемое посредством ссылки на значение соответствующей первичной основы» (Винокур, 1959: 421-422). Иначе говоря, мотивированность в словообразовательной паре складывается в результате семантической соотнесенности или выводимости смысловых связей между производящим и производным словом. В семантической деривации выделяются три типа мотивации (мотивированности): 1) прямая мотивация; 2) фразеологически связанная мотивация; 3) семантически-расширенная мотивация (Г.О. Винокур, Е.А. Земская). В **прямой мотивации** значения производных слов полностью складываются из значения их составных частей. Например, *жылқы* – *жылқышы* складывается из значения производящей основы *жылқы* и СЗ аффикса *-шы* «лицо по предмету». Отсюда *жылқышы* – это «тот, кто пасет лошадей». Таким образом, мотивированность производного слова *жылқышы* складывается из сумм значения производящей основы и значения СФ. В паре *тау* – *таулы* мотивированность *таулы* обусловлена значением производящей основы *тау* «гора» и СЗ аффикса *-лы* – «пространство», а *таулы* означает – «место, пространство, где много гор, горная гряда».

При **фразеологически связанной** мотивации значение производного слова не равно простой сумме значений составляющих его морфем, а также содержит добавочный смысловой компонент. Кроме того, значение производного связанного фразеологически связанной мотивацией отличается своей семантической, синтагматической ограниченностью, контекстуальной единичностью. Сравним например, дауыл «буря» – *дауылпаз* «буревестник», здесь *дауылпаз* – «это крупная водоплавающая океаническая птица, которая появляется перед бурей». Так, производное *дауылпаз* не является простой суммой составляющих производящего *дауыл* «буря» + СФ «-паз» с СЗ «признак действия», а также имеет добавочный семантический компонент «птица», но птица не любая: напр., ворона, сорока, страус и тд., именно буревестник. Как отмечает Е.С. Земская «свойство производного слова выражать нечто, не содержащееся в значении его составных частей, называется фразеологичностью семантики». Фразеологичность – это свойство лексической семантики слова, которая не затрагивает его словообразовательного значения (Земская, 1989: 244).

Семантически расширенная мотивация, семантические отношения, при которых значения производных имеют живые семантические связи с производящими, но семантика производного слова шире, чем прямые смысловые отношения между производящим и производным. Для производных с данным типом мотивации характерен семантический компонент «в том числе». Например, *ай* – *айлық*, *айлық* – это вознаграждение или выплата за выполненную работу, однако *айлық* «зарплату» можно получать как ежемесячно от «*ай*», так и еженедельно/ежедневно, поэтому данный пример является показателем семантического расширения значения производного

слова. Или в паре *қалам - қаламгер, қаламгер* – это тот, кто пишет, писатель; но писатель пишет не только ручкой от «*қалам*», но и иными средствами (карандаш, компьютер). Таким образом, получается семантика *қаламгер* шире семантики его составляющих *қалам + гер*.

В процессе исследования текста памятника «*Ырк Бітігі*» мы определили основной корпус словообразовательных аффиксов (формантов), систематизировали на продуктивные и непродуктивные, рассмотрели их словообразовательные значения и раскрыли смысловую связь между производящей основой и производным словом, проявляющейся в трех типах мотивации. К продуктивным I СФ относятся: 1) *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq/-lik*; 2) *-suz/-süz/-siz*; 3) *-a/-ä*; 4) *-lan/-län/-la/-lä*; 5) *-čī/-čī*; 6) *-lay/-läg/-laq/-läk*; 7) *-(a)γ/-(ä)g/-iγ/-ig/-uγ/-üig*; 8) *-(a)q/-(ä)k/-iq/-ik/-uq/-ük*; 9) *-γan/-gän*; 10) *-ti/-ti/-dī/-dī*. Непродуктивные аффиксы – немногочисленные, единичные аффиксы II, к ним относятся: 1) *-°č/-nč/-inč/-inč*; 2) *-maγ/-mäg/-maq/-mek/-mah*; 3) *-ar/-är*; 4) *-diq/-dik/-duq/-dük*; 5) *-°t /-it*; 6) *-stan*; 7) *-tar*.

Следует отметить, что многие словообразовательные аффиксы (СО) имеют несколько фонемных вариантов (что в целом характерно для типологии тюркских аффиксов в диахронии и синхронии), некоторые из этих форм могут быть пратюркскими, например, *лыг/-lig/-луγ/-lüg/-лық/-lik*, где форма *луγ/-lüg* более древняя форма. Более того, и в одной и той же группе аффиксов словообразовательные значения могут быть многозначными, поскольку это древние тексты, и некоторые СО аффиксы сохранили исторические этимологические смыслы. Словообразовательные аффиксы в их вариантах различаются между собой по отдельным либо консонантным, либо вокалическим звукам, но имеют одни и те же словообразовательные значения, поэтому рассматриваются в одной группе СО аффиксов. Рассмотрим каждую из этих групп конкретно.

1. Продуктивные словообразовательные аффиксы (форманты)

1) *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq/-lik*

По версии А.Н. Кононова, аффикс *-liq* и его варианты мало встречаются в текстах рунических памятников. Достаточно широко распространен аффикс в «*Дивани лугат ат-тюрк*» Махмуда Кашгари, в древнеуйгурских и чагатайских памятниках, а также в современных тюркских языках (Кононов, 1980: 87-88).

Существует несколько версий по фонемной структуре и выражаемым значениям (О. Бетлинг, В. Радлов, В. Котвич, П.М. Мелиоранский, А.Н. Кононов). Истоки аффикса восходят к праалтайскому языку. О.Бетлинг и другие считают, что *liγ/liq*, возможно, заимствован из древнего тунгусского языка и изначально имел комитативное значение и возводит *liq/lik/-luγ/-lüg* к аффиксу *-la/-lä* (генетически связывает с формой множественного числа *-лар/-лер* со значением собирательности-множественности) + *-q, -k*. Считается, что исторически заднеязычные *-q, -k* образуют имя существительное со значением абстрактности и имя прилагательное со значением обладания: *башлыг* «глава», *илліг* «племенной» (В. Радлов, АН. Кононов, В. Котвич). В. Котвич отмечает, что «аффиксы *-лық/-лыг* образуют имена прилагательные, «обозначающие принадлежность: «владеющий чем-нибудь, имеющий что-нибудь, снабженный чем-нибудь» (Котвич, 1962: 109). А.Н. Кононов пишет: «аффикс *-liγ* (и его сингармонические варианты) образует

имена прилагательные со значением обладания тем, что обозначено производящей основой (обозначение признака по предмету обладания): *ellig* ~ *illig* (Ktb 29; M 24) «обладающий элем» – *illig bodun ertim* (Ktb 9) «Я был народом, имеющим эль»; *tonliḡ* ~ *tonluḡ* (Ktb 4; M 23) «имеющий одежду» (Кононов, 1980: 106). Таким образом, аффикс *-liḡ* в его фонетических вариантах может сохранять историческое значение **собирательной множественности**, а также выражать значение **обобщенной абстрактности и значение обладания (принадлежности)**.

-liḡ/-lig

atliḡ^{ББ 2 10} образуется от производящей основы *at* «лошадь» и СО аффикса *-liḡ* с СЗ «обладание», «тот, кто имеет лошадь». Значение производного *atliḡ* выводится из суммы значений его составляющих: производящей основы и форманта, отношения мотивированности в СП *at* – *atliḡ* относятся к прямой мотивации.

ajliḡ^{ББ 2} состоит из производящей основы *aj* «месяц» + *-liḡ* в значении «обладание», которое сопряжено с комитативностью, поскольку речь идет об «определенном количестве месяцев». Производящее *aj* и производное *ajliḡ* находятся в отношениях прямой мотивации, обусловленные значениями его составляющих *-aj* и *-liḡ*.

qanatliḡ^{ББ 3} образовано от производящей основы *qanat* «крыло» (ДТС: 417) + *-liḡ* в значении «обладание», отсюда *qanatliḡ* – это «тот, кто имеет крылья». Мотивированность между *qanat* – *qanatliḡ* – прямая, т.к. *qanatliḡ* является простой суммой значений производящей основы и словообразовательного аффикса.

bašliḡ^{ББ 8} образовано производящей основой *baš* «голова» + *-liḡ* с значением «абстрактности», так *bašliḡ* – это «тот, кто руководит». В СП *baš* – *bašliḡ* мотивированность фразеологически связанная, поскольку имеет единичное контекстное употребление.

jayliḡ^{ББ 13} образуется от *jay* «жир, масло» (ДТС: 223) + форманта *-liḡ* в значении «обладания»: «что-то, содержащее много жира». Значение производного формируется суммой значений, составляющих его производящего и словообразовательного форманта, поэтому мотивация в СП *jay* – *jayliḡ* – прямая.

jatilyliḡ^{ББ 20} состоит из производящей основы *jatıy* «ложе, постель» (ДТС: 248) + *-liḡ*, в котором значение «обладания» сопряжено с абстрактной обобщенностью «тот, кто находится в определенном состоянии», а значит мотивированность производного слова *jatıyliḡ* с производящей основой, возможно, фразеологически связанная.

adyırlıḡ^{ББ 5} образовалось в результате присоединения к производящей основе *adyır* «жеребец» + *-liḡ* в значении «обладание», производное *adyırlıḡ* означает «принадлежащий жеребцу/ относящийся к жеребцу». Мотивированность в СП – прямая.

ärklig^{ББ 12} формируется из производящей основы *ärk* «сила, воля, могущество, власть» (ДТС: 179) + *-lig* в значении «обладание», так *ärklig* означает «имеющий власть, имеющий могущество/могущественный». Мотивированность между *ärk* – *ärklig* относится к прямой мотивации, т.к. значение производного слова полностью сформировано из составляющих значений – производящей основы и аффикса.

Слово *Täḡrilıḡ*^{ББ 13} состоит из производящей основы *Täḡri* «Тенгри» + *-lig* в значении «обладание», в результате *Täḡrilıḡ* означает «тот, кто верит в Тенгри», буквально «имеющий Тенгри». Мотивированность в СП – прямая.

Примечание 1: Ырк Битиг сокращенно обозначается авторами «ББ».

Примечание 2: примеры индексируются по порядковому номеру притчи, обозначенной в памятнике «Ырк Битиг».

В производном слове *jitiglig*^{ББ 55} производящая основа – *jitük* «пропавший, исчезающий» (ДТС: 264) + *-lig* со значением «обладание», *jitiglig* обозначает «тот, у кого, что-то пропало». Мотивированность в СП – прямая.

-luγ/-lüg

tujuylyu^{ББ 5} формируется из производящей основы *tujay* «копыто» + *-lyu* в значении «обладание», *tujaylyu* – это «животное, имеющее копыта»; смысловая связь между *tujay* и *tujuylyu* – прямая, выводится из семантики *tujay* и форманта *-lyu*.

budlulyu^{ББ 5} образовано от производящей основы *budlu* «палочка в носу для паводка» (ДТС: 102) + *-lyu* в значении «обладание», производное слово *budlulyu* из контекста памятника означает «верблюд с поводком». Это единичное явление, поэтому семантическая связь между *budlu* и *budlulyu* фразеологически связанная.

Производное *uzuntonlyu*^{ББ 22} имеет сложную производящую основу *uzunton*, образованную сложением двух лексем – *uzun* «длинный» и *ton* «одежда». В то же время – это производное слово становится производящим для *uzuntonlyu* с формантом *-lyu* в значении «обладание», тем самым в этом производном слове реализуется словообразовательная цепь. В древнетюркском словаре *uzuntonlyu* интерпретируется как «длиннополый, женщина, монах» (ДТС: 621). Поэтому мотивированность между *uzunton* и *uzuntonlyu* следует определять, как семантически расширенную, поскольку *uzuntonlyu* означает «тот, кто имеет длинную одежду», которую, как видим из словаря, могли носить и женщины, и мужчины, в частности, буддийские монахи.

muγlyu^{ББ 22} образовано из основы *muγ* «нужда, забота» (ДТС: 350) + *-lyu* в значении «обладание», и *muγlyu* обозначает «имеющий нужду, заботу». Мотивированность в СП – прямая.

qutlyu^{ББ 23} образовано от *qut* «душа, дух» (ДТС: 471) + *-lyu* в значении «обладание» в сочетании со значением «абстрактности», *qutlyu* означает «тот, кто обладает жизненной силой духом, бесстрашием». Поэтому мотивированность в СП семантически расширенная.

uγruyluy^{ББ 36} образовано от *uγruy* «острие, вершина, шпиль» (ДТС: 604) + *-lyu* в значении «обладание», и производное слово *uγruyluy* означает «вершину, имеющую заостренный верх». Мотивированность в СП – прямая.

küčlüg^{ББ 3} формируется из *küč* «сила» + *-lüg* в значении «обладание», в результате *küčlüg* означает «имеющий силу». Мотивированность в СП – прямая.

körüklüg^{ББ 18} формируется из производящей основы *körk* «красота, облик» + *-lüg* в значении «обладание», а *körüklüg* – это «то, что имеет красоту/ красивый». Мотивированность в СП – прямая.

täglüg^{ББ 24} образуется производящей основой *täg* «подвергаться болезням, наказанию» (ДТС: 547) + *-lüg* в значении «обладание». Однако в древнетюркском словаре *täglüg* дается в значении «слепой» (ДТС: 547). Поэтому в производном слове *täglüg* имеются добавочные семантические смыслы, которые не входят в значение составляющих его морфем. Болезнь, может быть, в любых органах человека, здесь недуг связан с глазами, обозначает слепоту. Отсюда мотивированность в СП фразеологически связанная.

-liq/-lik

В тексте памятника «Ырк Бітіг» варианты аффиксов **-liq/-lik** очень мало встречаются. Есть единичный пример с твердым **-liq**: *buyraliq*^{БІБ 5}, образованного от производящей основы *buyra* «верблюд-производитель» (ДТС: 120) + **-liq** в значении «собирабельного множества». Производное слово *buyraliq* означает «стадо верблюдов-производителей или много верблюдов». Мотивированность в СП – прямая. Производных слов с мягкой **-liq** в тексте памятника вовсе не оказалось.

Таким образом, в производных словах с аффиксом **-liγ** в вариантах **-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq/lik** в памятнике «Ырк Бітіг» преобладает СЗ «обладание» или «принадлежности». В то же время форманты в отдельных случаях могут выражать «остаточное» пратюркское значение комитативности (собирабельной множественности), а также значение обобщенной абстрактности в сочетании с притяжательностью (3 примера). В словообразовательных парах, где в словообразовательном акте использованы форманты со значением «обладание», как правило, мотивация – прямая. В словообразовательных парах, в которых форманты выражают комитативное значение или сочетание значения принадлежности с абстрактностью, мотивированность – фразеологически связанная и семантически расширенная.

-suz/-süz/-siz

2) Аффикс **-suz/-süz/-siz** образует отрицательные или привативные имена прилагательные, значения которых антонимичны значению аффикса **-liγ**, т.е. СЗ – обозначения отрицания, выражаемые лексически «не-» «без-», «лишенный чего-либо». Вопрос о происхождении отрицательных СО аффиксов прилагательных до сих пор остается открытым. Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева отмечают, что, по всей вероятности, аффикс **-suz//süz** когда-то обозначал неполноту качества, позднее это значение усилилось до полного отрицания (Серебренников, Гаджиева, 1986: 124). Согласно А.Н. Кононову, структура форманта **-süz/-siz** происходит путем слияния двух аффиксов отрицания **-s + -z(s) < *r** (Кононов, 1980: 107). В тексте памятника «Ырк Бітіг» аффикс встречается только в своей исторической форме **-suz**. Например, *otsuz*^{БІБ 45} формируется из производящей основы от «трава, зелень» + **-suz** в значении «без чего-либо/ отсутствие чего-либо», так *otsuz* означает «без травы»; *subsuz*^{БІБ 45} состоит из производящей основы *sub* «вода» + **-suz** в значении «без чего-либо/ отсутствие чего-либо», *subsuz* дает значение «безводный». Мотивированность в СП от – *otsuz* и *sub* – *subsuz* – прямая.

-a/-ä

3) Продуктивен для общетюркского словообразования аффикс **-a/-ä**, но в тексте памятника этот формант встречается редко. В работах Г. Рамстедта, В. Котвича, Н. Поппе, К. Менгеса, И. Бенцинга, Э.В. Севортяна, Н.А. Баскакова аффикс **-a/-ä** рассматривается как праязыковая историческая форма, которая образует отыменные глаголы со значением названия процесса, признака или результата, а также в качестве показателя интенсивности и динамичности. Э. Севортян пишет, что «аффикс выступает в качестве одной из древнейших и пережиточных форм глагольного словообразования

в тюркских языках, который позднее вытесняется аффиксом *-la* и его производными» (СИГТЯ, 2006: 284). В тексте памятника СО аффикс *-a/-ä* вместе с формообразующими аффиксами залога *-n* и времени *-miš*:

örtänmiš^{ББ 9} состоит из производящей основы *ört* «огонь» + *-ä* с СЗ «название процесса», *örtä-* означает «процесс горения». Мотивированность в СП *ört-örtä (örtänmiš)* – прямая.

atanmiš^{ББ 55} образуется производящей основой *at* «имя» + *-ä* в значении «обозначение процесса». *Ata-* означает «процесс именованя кого-л., чего-л.». Мотивированность в СП *atata (atanmiš)* – прямая.

-lan/-län/-la/-lä

4) Словообразовательный аффикс *-la/-lä* является одним из самых продуктивных аффиксов деноминативного образования глаголов. Аффикс *-la/-lä* – сокращенный вариант от *-lan/-län* (Кононов, 1980: 116). Использование аффикса *-lan/-län* в тюркских рунических памятниках – редкое явление и встречается в слове *urilanmiš*^{ББ 5}, где производящая основа *urī* «сын, мальчик, юноша, мужское потомство» (ДТС: 614) + *-lan* в значении «название процесса», отсюда *urīlan-* означает «производить на свет мальчика». Мотивированность между *urī-urīlan-* – прямая.

Аффикс *-la/-lä* состоит из – *l* (данная морфема генетически связана с аффиксом комитатива, а через него с аффиксом множественного числа *-lap/ -лер*) + *-a* (деноминативный аффикс, образующий глагол) (Кононов, 1980: 116). Как и другие СО аффиксы глагола *-la/-lä* в памятнике употребляются с формообразующими аффиксами времени, залога, лица, наклонения, что порой затрудняет анализ значений в акте словопроизводства. Следует также отметить, что СЗ аффикса может выражать разную степень процесса – длительный, короткий, кратный. Выражение кратности может связывать формант с историческим комитативным значением:

tapladuqimīn^{ББ 3}: производящая основа *tap* «воля, желание» (ДТС: 533) + *-la*, СЗ которого «название процесса». *Tapla* означает «выражать свою волю, желание». Мотивация в СП – прямая.

qulunlamiš^{ББ 5} состоит из производящей основы *qulun* «жеребенок» + *-la* «обозначение процесса». Производное *qulunla* означает процесс появления жеребенка, который может быть и длительным, и результативным. Мотивация в СП *qulun - qulunla (qulunlamiš)* фразеологически связанная, поскольку контекстно единична.

butulamiš^{ББ 5} состоит из производящей основы *butu* «верблюжонок» + *-la* в значении «название процесса». *Butula* означает процесс появления верблюжонка, который может быть и длительным, и результативным. Мотивация в СП фразеологически связанная ввиду единичности словообразовательного акта.

bozayulajū^{ББ 41} образуется производящей основой *bozayū* «теленка» + *-la* в значении «название процесса». *Bozayula* означает процесс появления на свет теленка. Мотивация в СП фразеологически связанная.

В производном слове *jajlayim*^{ББ 51} производящая основа *jaj* «лето» + *-la* с СЗ «название процесса», *jajla* означает долгое, длительное пребывания в летнее время. Мотивация в СП фразеологически связанная из-за единичности словообразовательного акта.

Производное слово *qišlayım*^{ББ 51} состоит из производящей основы *qiš* «зима» + *-la* с СЗ «название процесса», *qišla* означает процесс длительного пребывания в определенном месте зимой. Мотивация в СП фразеологически связанная из-за единичности словообразовательного акта.

Значение производного *qamlamış*^{ББ 12} выводится из производящей основы *qam* «шаман или колдун» + *-la* с СЗ «название процесса», *qamla* – это «процесс совершения шаманом ритуала. Мотивация в СП фразеологически связанная из-за единичности словообразовательного акта.

tärkläjü^{ББ 7} состоит из производящей основы *tärk* «быстро, скоро» (ДТС: 554) + *-lä* со значением «признак действия», *tärklä* означает «то, что делается быстро, динамично». Мотивация в СП фразеологически связанная, поскольку контекстно единична.

Таким образом, в данной группе формантов форманты *-lan/-län* фактически в памятнике не употребляются. СЗ *-la/-lä* – выражение разной степени процесса – длительного, однократного, результативного, кратного; значение кратности способствует проявлению комитативности. Мотивация в СП фразеологически связанная ввиду контекстной ограниченности, единичности словообразовательного акта.

-čï/-či

5) Аффикс *-čï/-či* – один из самых распространенных СО аффиксов в тюркских письменных памятниках и современных тюркских языках. Его словообразовательное значение не вызывает особых затруднений. Г.И. Рамстедт пишет, что первоначально этот аффикс обозначал человеческую персону (Рамстедт, 1957: 209). Э.В. Севортян: «... существительные на *-чы* приближаются к производным на *-лы*, означая, как и последние, свойства лица или предмета». (Севортян, 1966: 173). А.Н. Кононов значения аффикса определяет, как «имя деятеля». Обобщая все эти суждения, СЗ аффикса следует определить, как «лицо по предмету» или «лицо по действию» (в зависимости от именной основы или глагольной основы). Аффикс очень часто употребляется в енисейских, орхонских, таласских памятниках: *йол* – йолчы «путь – путник»; *йер* – йерчи «земля – землевладелец»; *айгу* – айгучы «совет – советник», *бедіз* – бедізчи «камень – каменщик (мастер)», словообразовательное значение «лицо по предмету» Например: Бунча бедізчиг келурти. Иагычысы бен ертим (Малов, 1951: 31-33). Если аффиксы *-чы*, *-чи* присоединяются к глагольной производящей основе: *итгу* – итгучи «строить – строитель», *иоғ* – иоғчы «рыдать – рыдальщик», *сығыт* – сығытчы «плакать – плакальщик», то словообразовательное значение определяется как «лицо по действию»: Барқ итгучи, бедіз йаратымға, бітиг таш итгучи табғач қаған чықаны Чаң сеңун келти (Жолдасбеков и др., 2006: 190).

В памятнике «Ырк Бітиг» аффикс встречается единично: *sabčï*^{ББ 11}, образованное от производящей основы *sab* «слово, речь» + *-čï* в значении «лицо по предмету», *sabčï* означает «тот, кто говорит, владеет словом, оратор». Мотивация в СП *sab -sabčï* относится к прямой мотивации.

В современных тюркских языках эти словообразовательные значения форманта сохранились, например, в казахском языке *жол* → *жолшы*, *мал* → *малшы*, *жылқы* → *жылқышы*, где СФ *-шы* означает «лицо по предмету»; *жазу* → *жазушы*, *айту* → *айтушы*, *қайту* → *қайтушы*, в котором СФ *-шы* означает «лицо по действию» (Shaimerdinova, 2022: 123).

-lay/-läg/-laq/-läk

6) Аффиксы *-lay/-läg/-laq/-läk* «служат для образования имен существительных со значением места, имеющего определенное назначение» (Кононов, 1980: 89). В памятнике «Ырк Битиг» встречается лишь в одном варианте *-lay*:

jajlayim^{ББ 51} состоит из производящей основы *jaj* «лето» + *-lay* в значении «место». *Jajlay* означает «место, в котором можно жить летом, летовка». Единичность употребления характеризует мотивацию в СП как фразеологически связанную.

qišlayim^{ББ 51} состоит из производящей основы *qiš* «зима» + *-lay* в значении «место». *Qišlay* означает «место, пространство, в котором можно жить зимой, зимовка». Мотивация в СП – фразеологически связанная, поскольку отношения между производящим и производным контекстно ограничены.

-(a)γ/-(ä)g/-iγ/-ig/-uγ/-üg

7) Словообразовательные аффиксы *-(a)γ/-(ä)g/-iγ/-ig/-uγ/-üg* образуют имена существительные от глагольных основ, которые выступают в значениях: «результат действия», «объект действия» (Кононов, 1980: 88). В тексте памятника данный аффикс встречается в следующих иллюстрациях:

-γ/-iγ/-ig

bayisi^{ББ 18} состоит из производящей основы *ba-* «привязывать» (ДТС: 76) + *-γ* в значении «объект действия». Отсюда *bay* — это «то, что может быть завязано, привязано/ узы». Мотивация в СП – прямая.

Производное слово *qatiyti*^{ББ 14} образовано от производящей основы *qat-* «становиться твердым, твердеть» + *-iγ* со значением «результат действия», следовательно, *qatiγ* означает «то, что в результате процесса стало твердым, затвердело». Мотивация в СП *qat- qatiyti* – прямая.

-uγ

tutuy^{ББ 29} образовано от *tut-* «1) держать, держаться; 2) брать, хватать, браться» (ДТС: 591) + *-uγ* в значении «объект действия», *tutuy* может означать «предмет, на что направлено действие». Единичность употребления позволяет отнести отношения в СП к фразеологически связанной мотивации.

-(a)q/-(ä)k/-iγ/-ik/-uq/-ük

8) Словообразовательные аффиксы *-(a)q/-(ä)k/-iγ/-ik/-uq/-ük* образуют имена существительные от глагольных основ со значениями «результат действия», «процесса действия» (Кононов, 1980: 89). В памятнике встречается лишь в исторической форме *-ük*:

üzüükinin^{ББ 48} образовано из производящей основы *üz-* «рвать, отрывать, вырывать» + *-ük* в значении «результат действия», отсюда *üzük* «то, что разорвано/оторвано». Мотивация в СП *üz-* – *üzük* – прямая.

Производное слово *közünüki*^{ББ 18} образовано от производящей основой *közün-* «казаться, показываться, виднеться» (ДТС: 321) + *-ük* со значением «процессности». *Közünüki* в словаре раскрывается как «окно, предмет, через которое можно видеть/ смотреть» (ДТС: 321). Мотивация в СП *közün-* – *közünüki* определяется как фразеологически связанная, т.к. употребление его контекстуально ограничено.

körük^{ББ 18} состоит из производящей основы *kör-* «видеть, смотреть» + *-ük* со значением «процессности», *körük* – это «тот, кто подглядывает, подсматривает». В древнетюркском словаре *körük* означает «лазутчик, соглядатай: *oğuzdantan körük kelti* от огузов пришёл лазутчик (Тон.); *körük säbi antaγ* слова лазутчика таковы» (ДТС: 339). Мотивированность в СП *kör - körük* – семантически расширенная, поскольку эскипцируются два значения, с одной стороны, выявлять информацию, подглядывая, с другой стороны, информация тайная.

-γan/-gän

9) Отыменной аффикс *-γan/-gän* в древнетюркском языке использовался в значении «усиления качества». В современных тюркских языках начальные *-γ/-g* опускаются, и аффикс имеет форму *-an/-än* (Ergin, 2009: 250-251). В памятнике «Ырк Бітіг» данный аффикс встречается лишь в производном слове *qazyančqa*^{ББ 30}, где производящая основа *qaz-* «рыть, копать, выкапывать» + *-γan* со значением «качества», *qazyan* в значении «результат качества». Мотивация в СП *qaz - qazyančqa* – прямая.

-tī/-ti/-dī/-di

10) Еще один продуктивный словообразовательный формант *-tī/-ti/-dī/-di* в рунических памятниках встречается в форме *-dī/-di*. В тексте памятника употребляется в форме *-tī: qatīyti*^{ББ 14}, образованное производящей основой *qatīy* «твердый, жесткий, крепкий» + *-tī* со значением «качество». Отсюда, *qatīyūtī* выступает в значении «оценочной характеристики». Мотивация в СП – прямая.

II. Непродуктивные словообразовательные форманты

-°č/-nč/-inč/-inč

1) К числу непродуктивных относятся СО аффиксы, редко либо мало употребляемые в целом в текстах письменных тюркских памятников, в т.ч. и «Ырк Бітіг».

Непродуктивный словообразовательный формант *-°č/-nč/-inč/-inč*, по мнению исследователей, генетически исходит к сонорной *n*, который, возможно, является залоговым аффиксом, но в сочетании с аффрикатом *č* становится словообразовательным *-°nč < -°n + - č*. Подобные переходы имели место в истории развития структуры тюркского слова, когда к первичным корням-основам *ke/ki; to/tu; qo/qa; ja/jo; ju/ jü* и т.д. добавлялись показатели залога *q, k, l, r, n, t, s ~ c, z ~ s*, образуя корень нового типа: *ke + l* ‘приходить’, *ke + s* ‘резать’, *ke + t* ‘уходить’, *ke + r* ‘растягивать’, *ki + r* ‘входить’, *ki + j* ‘одеться’; *to + j* ‘насыщаться’, ‘пир’, *to + q* ‘сытый’, *to + z* ‘истощиться’, *to + s; qo + d / qo + b / qo + j* ‘класть’; *ja + n* ‘гореть’; *ja + q* ‘зажигать’; *jo + r* ‘идти’, *ja + z* ‘расти’ и т.д. (Шаймердинова, 2022: 95-108). Рассмотрим примеры:

qazyančqa^{ББ 30} состоит из производящей основы *qazyan* «приобретать, добывать» (ДТС: 439) + *-č* в значении «процесса», *qazyanč* означает «тот, кто осуществляет процесс, деятель». Мотивированность в СП определяется как прямая.

-inč

Производное слово *qorqinč*^{БИБ 36} образуется от производящей основы *qorq-* «бояться, пугаться, опасаться» + *-inč* с СЗ «процессность», *qorqinč* – это «выражение эмоционального состояния». Мотивация в СП – прямая.

В тексте памятника некоторые варианты СО морфемы вовсе не представлены.

-maγ/-mäg/-maq/-mek/-mah

2) Аффикс *-maγ/-mäg/-maq/-mek/-mah* в тюркских рунических памятниках встречается нечасто, восходит к древним праформам пақ-бақ. Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева пишут, что существительные, образованные при помощи аффикса *-maq-mək* могут обозначать результат действия тур. екмек «хлеб», орудие действия – казах. тоқпақ «колотушка», а также различные модальные значения (Серебренников, Гаджиева, 1986: 102-107). В тексте памятника единичный случай *udiymaq*^{БИБ 20}, образованный от производящей основы *udiq* «сон» + *-maq* в значении «возможности». В древнетюркском словаре *udiymaq* означает «тот, кто намерен идти спать» (ДТС: 605). Мотивация в СП – прямая.

-ar/-är

3) Еще один из непродуктивных аффиксов *-ar/-är* образует отыменной глагол. Исследователи отмечают, что в древнетюркском языке использовался СО аффикс *-yar/-gär*, в котором в процессе исторических изменений отпали начальные *-y/-g* в результате появилась форма *-ar/-är* (Ergin, 2009: 241). В тексте памятника производное *tanjardi*^{БИБ 26} состоит из производящей основы *tanj* «рассвет, заря» + *-ar* в значении «процессности». Отсюда *tanjar* означает «процесс наступления рассвета». Мотивация в СП – прямая.

-diq/-dik/-duq/-dük

4) Формант *-diq/-dik/-duq/-dük* участвует в образовании отглагольного имени и является малопродуктивным в тексте исследуемого памятника. Считается, что аффикс на *-dik* образован от формы на *-di*, а формант *-k*, имеющего «синтаксическое», неглагольное значение. Полифункциональный статус данного форманта участвует в образовании причастия, глагольного имени, субстантивного действия и адъективного действия (Гаджиева, Серебренников, 1986: 140-142). Производное слово *säbdükimin*^{БИБ 3} формируется основой *säb-* «любить» + *-dük* с СЗ «признак предмета», *säbdük* в значении «то, что доставляет наслаждение», поскольку в самом тексте памятника пишется: *sebdükimin jejür* мен «я ем мое любимое» (Малов, 1951: 80). Мотивация в СП *säb-* – *säbdükimin* – прямая.

-°t /-it

5) Аффикс *-°t* А.Н. Кононов относит к непродуктивным, который участвует в образовании существительного со значением процесса (Кононов, 1980: 94). В тексте памятника словообразовательный аффикс *-it* встречается в слове *täritziün*^{БИБ 50}, где производящая основа *tär* «пот» + *-it* в значении «процессности», *tärit* означает «потеть».

Следовательно, мотивированность в СП *tär-täritziin* характеризуется как прямая.

-stan

б) Словообразовательный формант *-stan* не тюркского происхождения, а «восходит к санскриту и существовало как самостоятельное существительное в виде *«st^hana»*, т.е. в значении «акт стояния», от которого позднее в протоиндоевропейской форме проявляется как *steh* «встать» (Новый электронный персидско-английский словарь: URL). Однако позже в процессе грамматикализации слово приобретает статус аффикса «-стан/-истан» в значении «изобилующее место/ местность» (URL). В современных языках, в т.ч. и тюркских, словообразовательное значение *-stan* перетерпело изменение и означает «страна, государство», напр., Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Пакистан и т.д. В памятнике «Ырк Бітіг» аффикс употребляется в слове *manïstantaqi*^{ЫБ 65}, образованное от производящей основы *mani* + *-stan* в значении «пространства». Мани, основатель манихейства – религиозно-философского учения, возникшего на Ближнем Востоке в III в. н.э. (ДТС: 336) В древнетюркском словаре *manïstan* означает «место, местопребывание, резиденция, обитель». В то же время *manïstan* означает и религиозный смысл, связанный с манихейским учением, т.е. семантические отношения в словообразовательной паре шире. Мотивация в СП – семантически расширенная.

-tar

7) Формант *-tar* в тексте встречается единично в слове *dïntar*^{ЫБ 65}, которое состоит из производящей основы *din* «вера, религия» + *-tar* в значении «лицо по предмету», так, *dïntar* – это «тот, кто проповедует манихейскую религию», поскольку в словаре дается толкование *dïntar* – представитель манихейской общины (ДТС: 160). Контекстная ограниченность употребления позволяет определить мотивацию в СП *din* – *dïntar* как фразеологически связанную.

Результаты

В результате исследования аффиксального словообразования в памятнике «Ырк Бітіг» мы пришли к следующим выводам. Несмотря на определенную исследованность языковой системы памятника, деривационные процессы впервые подвергаются детальному анализу со стороны средств выражения, значений и семантических отношений.

Использование современных ключевых понятий и методологии к анализу древнего текста позволяет рассмотреть в словообразовательном процессе многообразие словообразовательных аффиксов (формантов), их словообразовательные значения и смысловые отношения между производящей основой и производным словом, реализующихся в различных типах мотивации (прямой, фразеологически связанной, семантически расширенной).

СО аффиксы памятника были классифицированы нами на продуктивные и

непродуктивные по их распространению и употреблению в широком общетюркском контексте, во многих тюркских письменных памятниках. СО аффиксы употребляются в нескольких вариантах морфем: (что в целом характерно для типологии тюркских аффиксов и в диахронии, и синхронии), различие между вариантами морфем звуко-фонетическое, по значению они все тождественны. Исключение составляет только аффикс *-stan*, фактически уникальная заимствованная морфема памятника, появившаяся в результате грамматикализации индоевропейского слова «st^ha:nə». Следует отметить, что в памятнике все варианты аффиксов представлены только в аффиксе *-čī/-čī*, в остальных аффиксах группы неполные, например, в группе СО на *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq/lik*, не представлена форма на *-lik*; в группе СО-(a)γ/-(ä)g/-iγ/-ig/-uγ/-üg - представлены только */-iγ/-ig/-uγ/-üg* и т.д. Иногда из всех вариантов аффиксов может быть только одна форма, например, единично функционируют формы на *-suz/*, *-lau/*, *-maγ/*, *-ük*. Такая картина характерна как для продуктивных, так и непродуктивных СО аффиксов памятника.

Определение словообразовательного значения формантов зависит от словообразовательного типа, в котором важную роль играет частеречный статус и производящих, и производных, связанных в тексте памятника с именами (существительные и прилагательные), глаголом и отглагольными именами (причастием). В данном контексте СЗ имен существительных инициируют предметные значения, прилагательные значения – оценки, характеристики предметов, глаголов – различные значения процессности (длительность, кратность, результативность и т.д.). В СО глаголов (например, *-lan/-län/-la/-lä* и др.) вначале приходилось определять формообразующие аффиксы времени, залога, лица, наклонения, что порой затрудняло определение СО аффиксов.

В правильном определении СЗ аффиксов текста также значимую роль сыграли интерпретации значений аффиксов в трудах ученых-тюркологов, а также толкования слов в древнетюркском словаре. Кроме того, в СЗ формантов учитывались так называемые исторические значения, которые когда-то были в праалтайском и пратюркских аффиксах, а в памятниках сохранились как «реликтовые» или «остаточные». Так, в производных словах с аффиксом *-liγ* в его вариантах в тексте «Ырк Бітіг» преобладает СЗ «обладание» или «принадлежности». В то же время форманты в отдельных случаях могут выражать «остаточное» пратюркское значение комитативности (собирательной множественности), а также значение обобщенной абстрактности в сочетании с притяжательностью (3 примера). Такие ситуации имеют место как в продуктивных, так и непродуктивных аффиксах памятника.

В деривационных процессах памятника впервые определялись мотивационные отношения. Во многих продуктивных и непродуктивных аффиксах отношения между производящей основой и производным словом реализуются в отношениях прямой мотивации. В образовании имен с СО аффиксом *-lau/-läg/-laq/-läk* проявляется только фразеологически связанная мотивация. В образовании имен с СО аффиксами *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq u -(a)q/-(ä)k/-iq/-ik/-uq/-ük* есть все три типа мотивации.

В процессе исследования выявилось, что если в словообразовательном значении проявляются «остаточные» исторические значения аффикса, многозначность

производящей основы или контекстная ограниченность производного слова, то, как правило, имеют место второй и третий типы мотиваций (фразеологически связанная, семантически расширенная).

Заключение

Изучение словообразовательных процессов в памятнике «Ырқ Бітіг» вносит свой вклад в исследование языковой системы тюркских письменных памятников. Именное и глагольное словообразование в тюркских языках в эпоху средневековья было достаточно развито, что подтверждается фактами аффиксального словообразования, наиболее распространенного по сравнению с другими способами образования слов. В процессе анализа текста памятника выявлен корпус словообразовательных формантов, более пятидесяти словообразовательных аффиксов с их вариантами морфем, раскрыты их словообразовательные значения, определены мотивационные семантические отношения единиц словообразовательного акта. Словообразовательный процесс рассмотрен в рамках словообразовательной пары, наиболее эффективной для семантического словообразования.

Литература

- Айдаров Ф., 1986. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: Мектеп. 182 б.
- Батманов И.А., 1959. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, АН Киргизской ССР. 218 с.
- Винокур Г.О., 1959. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. М. С. 419-442.
- Ганиев Ф.А., 1982. Образование сложных слов в татарском языке. М.: Наука. 150 с.
- Ганиев Ф.А., 1985. Конверсия в татарском языке. Казань: Татар. кн. изд-во. 109 с.
- Гарипов Т.М., 1959. Башкирское именное словообразование. Уфа: БФ АН СССР. 223 с.
- Гаркавец А.Н., 2022. Ырқ бітіг. Древнетюркская руническая книга гаданий, X век. Набор, транскрипция, перевод, словарь. Алматы: Баур. 5 с.
- Древнетюркский словарь, 1969. Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Ленинград: Издательство «Наука», Ленинградское отделение. 715 с.
- Еңсегенұлы Т., 2012. Ырқ бітіг: Түркі руна жазуымен қағазға түсірілген философиялық өлеңдер жинағы. Алматы: Тоғанай Т.
- Есипова А.В., 2011. Тюркское словообразование как языковая система. Новосибирск: Изд-во Сибирского отд-ния Российской акад. наук. 198 с.
- Жаналина Л.К., 1993. Подготовка учителя-билингва в педагогическом вузе. Алматы: «Ана тілі». 192 с.
- Жаналина Л.К., 2011. Интегративное словообразование. Алматы: КазНПУ им. Абая. 492 с.
- Жолдасбеков М., Каржаубай С., 2006. Атлас Орхонских памятников / пер. с каз. М. Жолдасбекова, К. Сарткожаулы, Н. Шаймердиновой. Астана: Күлтегін. 356 с.
- Жумабаева А.А., 2021. Лингвокультурологическая кодификация и интерпретация памятника «Ырық Битиг» [Гадательная Книга]. Алматы: КазНУ им. аль-Фараби.
- Земская Е.С., 1992. Словообразование как деятельность. Москва: Наука. 220 с.
- Земская Е.С., 1989. Словообразование // Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высш. шк. С. 240-244.

- Кайдар А.Т., 1969. Развитие современного уйгурского литературного языка. 1 т. Ч. 1. Алма-Ата: Наука. 359 с.
- Керимов А.К., 2009. Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века. Алматы. 154 с.
- Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII-IX вв. Л.: Наука. 255 с.
- Котвич В., 1962. Исследование по алтайским языкам. Москва: Изд-во иностранной литературы. 371 с.
- Кубрякова Е.С., 2004. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Рос. академия наук. Ин-т языкознания. М.: Языки славянской культуры. 560 с.
- Лопатин В.В., 1970. Грамматика современного русского литературного языка. М. С. 37.
- Лопатин В.В., Милославский И.Г., Шелякин М.А., 1989. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология. М.: Русский язык. 261 с.
- Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 455 с.
- Наджип Э.Н., 1960. Современный уйгурский язык. Москва: Изд-во вост. лит. 133 с.
- Оралбай Н., 2002. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы. 190 б.
- Рамстедт Г.И., 1957. Введение в алтайское языкознание. Пер. с нем. М. 254 с.
- Севортян Э.В., 1962. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. М.: Наука. 643 с.
- Севортян Э.В., 1966. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. М.: Изд-во вост.лит. 437 с.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Издание 2-е исправленное и дополненное. Москва: «Наука». 301 с.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва: «Наука». 286 с.
- Стеблева И.В., 1984. Древняя тюркоязычная литература // История всемирной литературы. В 9 томах, т. 2. М.: Наука. С. 196-204.
- Улуханов И.С., 1980. Русская грамматика. Москва. С. 132-133.
- Улуханов И.С., 2012. Словообразование. Морфонология. Лексикология. Москва: Логос. 600 с.
- Хабичев М.А., 1971. Карачаево-балкарское именное словообразование: (Опыт сравнительно-исторического изучения). Черкесск: Ставроп. кн. изд-во, Карачаево-Черкес. отд-ние. 302 с.
- Шаймердинова Н.Г., Сандыбаева А.Т., 2016. Деривационные процессы в казахском языке сквозь призму словообразовательного гнезда // Язык и мировая культура: взгляд молодых исследователей. Том. Часть 1. 234 с.
- Шаймердинова Н.Г., 2022. Корневая морфема в древнетюркском языке. *Turkic Studies Journal*, 4(1). С. 95-108. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-95-108>
- Янценецкая М.Н., 1979. Семантические вопросы теории словообразования. Томск: Изд-во Томского ун-та. 242 с.
- Arlotto A. Thomas, 1970-1971. Old Turkic Oracle Books // *Monumenta Serica* XXIX. P. 685-696.
- Bozok E., 2022. Eski Türkçe Fal Metinlerinde Alkiş Ve Kargış Söylemleri. *Milli Folklor*, vol. 17, no. 133. P. 71-78.
- Clauson Sir G., 1961. Notes on Irk Bitig // *Ural-Altaiische Jahrbüher* XXXIII, 3-4. P. 218-225.
- Erdal M., 1977. Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar// *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara. S. 63-100.
- Erdal M., 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden Brill. 583 p.
- Ergin M., 2009. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak. 435 s. https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/hayyim_query.py?qs=ستان&searchhws=yes&matchtype=exact (дата обращения: 14.01.2024)

Orkun H.N., 1939. Irk Bitig // Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları, II. Ankara: TDK. S. 63-103.

Shaimerdinova N.G., 2022. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts // Turkic Studies Journal. Vol. 4. No3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Tekin T., 1993. Irk Bitig: (the book of omens). Wiesbaden: Harrassowitz. 135 p.

Thomsen V., 1912. Dr. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang // Journal of the Royal Asiatic Society. P. 181-227.

Reference

Aidarov G., 1986. Kone turki zhazba eskertkisherinin tili [The language of ancient Turkic written monuments]. Almaty: Mektep. 182 p. [in Kazakh].

Batmanov I.A., 1959. Yazyk Eniseiskih pamyatnikov drevnetyurkskoj pis'mennosti [Language of the Yenisei monuments of ancient Turkic writing]. Frunze, AN Kirgizskoj SSR. 218 p. [in Russian].

Vinokur G.O., 1959. Zametki po russkomu slovoobrazovaniyu [Notes on Russian word formation]. Izbrannye raboty po russkomu yazyku [Selected works on the Russian language]. Moscow. P. 419-442. [in Russian].

Ganiev F.A., 1982. Obrazovanie slozhnyh slov v tatarskom yazyke [Formation of compound words in the Tatar language]. Moscow: Nauka. 150 p. [in Russian].

Ganiev F.A., 1985. Konversiya v tatarskom yazyke [Conversion in Tatar language]. Kazan': Tatar. kn. izd-vo. 109 p. [in Russian].

Garipov T.M., 1959. Bashkirskoe imennoe slovoobrazovanie [Bashkir nominal word formation]. Ufa: BF AN SSSR. 223 p. [in Russian].

Garkavec A.N., 2022. Yrқ bitig. Drevnetyurkskaya runicheskaya kniga gadanij, X vek. Nabor, transkripciya, perevod, slovar' [Yrқ bitig. Ancient Turkic runic book of fortune telling, 10th century. Typing, transcription, translation, dictionary]. Almaty: Baur. 5 p. [in Russian].

Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic dictionary], 1969. Redaktery: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak [Editors: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak]. Leningrad: Izdatel'stvo «Nauka», Leningradskoe otdelenie. 715 p. [in Russian].

Ensegenuly T., 2012. Yrқ bitig: Turki runa zhazyumen қазға тусirilgen filosofiyalyq olender zhinagy [Yrқ bitig: A collection of philosophical poems written on paper with Turkic runic script]. Almaty: Toganaj T. [in Kazakh].

Esipova A.V., 2011. Tyurkskoe slovoobrazovanie kak yazykovaya sistema [Turkic word formation as a linguistic system]. Novosibirsk: Izd-vo Sibirskogo otd-niya Rossijskoj akad. nauk. 198 p. [in Russian].

Zhanalina L.K., 1993. Podgotovka uchitelya-bilingva v pedagogicheskom vuze [Training of a bilingual teacher at a pedagogical university]. Almaty: «Ana tili». 192 p. [in Russian].

Zhanalina L.K., 2011. Integrativnoe slovoobrazovanie [Integrative word formation]. Almaty: KazNPU im. Abaya. 492 p. [in Russian].

Zholdasbekov M., Karzhaubai S., 2006. Atlas Orhonskih pamyatnikov [Atlas of Orkhon monuments], per. s kaz. M. Zholdasbekova, K. Sartkozhauly, N. Shaimerdinovoi. Astana: Kultegin. 356 p. [in Russian].

Zhumabaeva A.A., 2021. Lingvokul'turologicheskaya kodifikaciya i interpretaciya pamyatnika «Yryk Bitig» [Gadatel'naya Kniga] [Linguocultural codification and interpretation of the monument «Yryk Bitig» Divinatory Book]. Almaty: KazNU im. al'-Farabi. [in Russian].

Zemskaya E.S., 1992. Slovoobrazovanie kak deyatel'nost' [Word formation as an activity]. Moscow: Nauka. 220 p. [in Russian].

Zemskaya E.S., 1989. Slovoobrazovanie [Word formation]. Sovremennyy russkij yazyk: Ucheb. dlya filol. spec. un-tov. 2-e izd., ispr. i dop. [Modern Russian language: Textbook. for philol. specialist. univ. 2nd ed., rev. and additional]. Moscow: Vyssh. shk. P. 240-244. [in Russian].

Kaidar A.T., 1969. Razvitie sovremennogo ujugurskogo literaturnogo yazyka [Development of the modern Uyghur literary language]. Vol.1. Iss. 1. Alma-Ata: Nauka. 359 p. [in Russian].

Kerimov A.K., 2009. Slovoobrazovatel'nye affiksy v yazyke pamyatnikov tyurkoyazychnoj literatury XIV veka [Word-forming affixes in the language of monuments of Turkic literature of the 14th century]. Almaty. 154 p. [in Russian].

Kononov A.N., 1980. Grammatika yazyka tyurkskih runicheskikh pis'mennykh pamyatnikov VII–IX vv [Grammar of the language of Turkic runic written monuments of 5–9 centuries]. Leningrad: Nauka. 255 p. [in Russian].

Kotvich V., 1962. Issledovanie po altajskim yazykam [Research on Altai languages]. Moscow: Izd-vo inostrannoj literatury. 371 p. [in Russian].

Kubryakova E.S., 2004. Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoj tochki zreniya. Rol' yazyka v poznanii mira. Ros. akademiya nauk. In-t yazykoznaniiya [Language and knowledge: Towards acquiring knowledge about language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in understanding the world. Ros. Academy of Sciences. Institute of Linguistics]. Moscow: Yazyki slavyanskoj kul'tury. 560 p. [in Russian].

Lopatin V.V., 1970. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Russian literary language]. Moscow. P. 37. [in Russian].

Lopatin V.V., Miloslavskij I.G., Shelyakin M.A., 1989. Sovremennyy russkij yazyk. Teoreticheskij kurs. Slovoobrazovanie. Morfologiya [Modern Russian language. Theoretical course. Word formation. Morphology]. Moscow: Russkij yazyk. 261 p. [in Russian].

Malov S.E., 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies]. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 455 p. [in Russian].

Nadzhip E.N., 1960. Sovremennyy ujugurskij yazyk [Modern Uyghur language]. Moscow: Izdvo vost. lit. 133 p. [in Russian].

Oralbay N., 2002. Qazaq tilinin sozzhasamy [Word formation of Kazakh language]. Almaty. 190 p. [in Kazakh].

Ramstedt G.I., 1957. Vvedenie v altajskoe yazykoznanie. Per. s nem [Introduction to Altai linguistics. Transl. from germ.]. Moscow. 254 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1962. Affiksy glagoloobrazovaniya v azerbajdzhanskom yazyke: Opyt sravnitel'nogo issledovaniya [Verb-forming affixes in the Azerbaijani language: Experience of comparative research]. Moscow: Nauka. 643 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1966. Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbajdzhanskom yazyke: Opyt sravnitel'nogo issledovaniya [Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language: Experience of comparative research]. Moscow: Izd-vo vost.lit. 437 p. [in Russian].

Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z., 1986. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Izdanie 2-e ispravlennoe i dopolnennoe [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. 2nd edition corrected and expanded]. Moscow: «Nauka». 301 p. [in Russian].

Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z., 1986. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Sintaksis [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Syntax]. Moscow: «Nauka». 286 p. [in Russian].

Stebleva I.V., 1984. Drevnyaya tyurkoyazychnaya literatura [Ancient Turkic literature]. Istoriya vseмирnoj literatury. V 9 tomah, t. 2. [History of world literature. In 9 volumes, vol. 2]. Moscow: Nauka. P. 196-204. [in Russian].

Uluhanov I.S., 1980. Russkaya grammatika [Russian grammar]. Moscow. P. 132-133. [in Russian].

Uluhanov I.S., 2012. Slovoobrazovanie. Morfonologiya. Leksikologiya [Word formation. Morphology. Lexicology]. Moscow: Logos. 600 p. [in Russian].

Habichev M.A., 1971. Karachaevo-balkarskoe imennoe slovoobrazovanie: (Opyt sravnitel'no-istoricheskogo izucheniya) [Karachay-Balkar nominal word formation: (Experience of comparative historical study)]. Cherkessk: Stavrop. kn. izd-vo, Karachaevo-Cherkes. otd-nie. 302 p. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., Sandybaeva A.T., 2016. Derivacionnyye processy v kazahskom yazyke skvoz' prizmu slovoobrazovatel'nogo gnezda [Derivational processes in the Kazakh language through the prism of word-formation nest]. Yazyk i mirovaya kul'tura: vzglyad molodyh issledovatelej [Language and world culture: the view of young researchers]. Vol. Part 1. 234 p. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2022. Kornevaya morfema v drevnetyurkskom yazyke [Root morpheme in ancient Turkic language]. Turkic Studies Journal, 4(1). P. 95–108. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-95-108> [in Russian].

Yanceneckaya M.N., 1979. Semanticheskie voprosy teorii slovoobrazovaniya [Semantic issues of the theory of word formation]. Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta. 242 p. [in Russian].

Arlotto A. Thomas, 1970-1971. Old Turkic Oracle Books. Monumenta Serica XXIX. P. 685-696.

Bozok E., 2022. Eski Türkçe Fal Metinlerinde Alkış Ve Kargış Söylemleri. Milli Folklor, vol. 17, no. 133. P. 71-78. [in Turkish].

Clauson Sir G., 1961. Notes on Irk Bitig. Ural-Altaiische Jahrbüher XXXIII, 3-4. P. 218-225.

Erdal M., 1977. Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar [New Notes on Irk Bitig]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [Turkish Language Research Yearbook Belleten]. Ankara. P. 63-100. [in Turkish].

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Leiden Brill. 583 p.

Ergin M., 2009. Türk Dil Bilgisi [Turkish Grammar]. İstanbul: Bayrak. 435 p. [in Turkish]. https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/hayyim_query.py?qs=ستان&searchhws=yes&matchtype=exact Accessed at: 14.01.2024)

Orkun H.N., 1939. Irk Bitig. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları [Ancient Turkish Inscriptions], II. Ankara: TDK. P. 63-103. [in Turkish].

Shaimerdinova N.G., 2022. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts // Turkic Studies Journal. Vol. 4. No3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Tekin T., 1993. Irk Bitig: (the book of omens). Wiesbaden: Harrassowitz. 135 p.

Thomsen V., 1912. Dr. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang. Journal of the Royal Asiatic Society. P. 181-227.

Н.Г. Шаймердинова^а

^аЛ.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nurila_1607@mail.ru)

*А.Е. Диханбаева^б

^бЛ.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: ayguldikhanbaeva@gmail.com

«Ырқ Бітіг» ескерткішіндегі аффиксті сөзжасамның семантикалық экспликациялары

Аннотация. Ерте орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілі графикалық, фонетикафонологиялық, лексикалық және морфологиялық салалар бойынша жеткілікті зерттелген. Дегенмен деривациялық ішкі жүйенің, әсіресе семантикалық аспектіде зерттелуі өте аз қамтылған. Ерте орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі деривациялық процестер сөзжасамдық мүмкіндіктердің кең ауқымын қалыптастырады, олардың қатарынан күрделі түбірлер, сөзжасамдық жұптар

және аффиксті сөзжасамдар айқын көрінеді. Мұның нақты дәлелі ретінде қағаз бетіне түскен бірегей руникалық жазба ескерткіш «Ырқ Бітігі» атауға болады. Мәтінге жүргізілген зерттеу барысында аффиксті сөзжасамда семантикалық қатынастар сөзжасамдық жұпта нақты көрініс табатыны айқындалды. Сөз жасауға қатысатын сөзжасамдық жұпта сөз тудырушы түбір және сөз тудырушы аффикс бекітіліп, нәтижесінде жаңа сөз пайда болады, аффикстің сөз тудырушы мағынасы қарастырылады. Ең маңыздысы – сөз тудырушы түбір мен сөз тудырушы сөз арасындағы семантикалық байланыстың анықталуы, бұл өз кезегінде тікелей, фразеологиялық байланысқан және семантикалық тұрғыда кеңейген уәждеме түрлерін ашып көрсетеді. Мақалада ескерткіштегі сөз тудырушы, өнімді және өнімсіз белгісі бойынша жіктелген аффикстер корпусы зерттелген, олардың сөз тудырушы мағыналары аффикстердің жүйелі қызметі мен кейбірінің тарихи мағыналарының сақталуы талданған. Сөзжасамдық жұптағы уәждемелік байланыстар әрқалай байқалады: оның ішінде тікелей уәждеме кең таралғаны болып танылады (көптеген өнімді және өнімсіз жұрнақтар үшін). *-lay/-läg/-laq/-läk* жұрнақтары арқылы есім сөздердің жасалуына фразеологиялық байланысқан уәждеме тән. *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq* және *-(a)q/-(ä)k/-iq/-ik/-uq/-iik* жұрнақтары арқылы есім сөздердің жасалуына уәждеменің үш түрі де тән екендігі анықталды.

Кілт сөздер: аффиксті сөзжасам, «Ырқ Бітігі» ескерткіші, сөзжасамдық жұп, семантикалық талдау, сөз тудырушы түбір, туынды түбір, сөзжасамдық аффикс, сөзжасамдық мағына, уәждеме түрлері.

N.G. Shaimerdinova^a

*^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurila_1607@mail.ru)*

*A.Ye. Dikhanbayeva^b

*^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com)*

*Corresponding author: ayguldikhanbaeva@gmail.com

Semantic explications of affixal word formation in the «Yrk Bitig» manuscript

Abstract. The derivational subsystem of Turkic written monuments of the early Middle Ages in the semantic aspect has been insufficiently studied. The texts of medieval manuscripts show a wide range of word-formation possibilities, including compound bases, paired and affixed word-formation. The ‘Yrk Bitig’ is the only runic monument written on paper. Research has revealed that semantic relations are evident in the word-formation pair in affixal word formation. In word building, it is important to consider both the producing base and the word-formation affix used, taking into account the meaning of the affix. It is important to define the semantic relations between the derived base and the derived word. These relations are revealed through different types of motivations: direct, phraseological and semantically extended. This article analyses the corpus of word-forming affixes of the manuscript, classifying them based on their productivity and non-productivity. It determines their unique word-formation meanings based on the system-forming function of the affixes and the preservation of some historical meanings. Direct motivation is common for both productive and non-productive affixes. However, the formation of names with the affix *-lay/-läg/-laq/-läk* is only phraseologically motivated. Names with the affixes *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq* and *-(a)q/-(ä)k/-iq/-ik/-uq/-iik* have all three types of motivation.

Keywords: affixal word formation, the «Yrk Bitig» manuscript, word-formation pair, semantic analysis, producing base, derivative base, word-forming affix, word-formation meaning, types of motivation.

Сведения об авторах:

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0001-6088-2867>
Scopus ID - 57192978581

Диханбаева Айгуль Ерболатқызы, докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0002-7091-6327>

Авторлар туралы мәлімет:

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0001-6088-2867>
Scopus ID - 57192978581

Диханбаева Айгуль Ерболатқызы, түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-7091-6327>

Information about authors:

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0001-6088-2867>
Scopus ID - 57192978581

Dikhanbayeva Aigul Yerbolatqyzy, Doctoral student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0002-7091-6327>

*Literature and Folklore/ Әдебиет және Фольклор/ Литература и Фольклор***Әбут-Түрк нефесі¹ немесе Түркістан Үні****У. Журакулов^a, *М.Оразбек^b**^a*Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан (E-mail: joraqionvizoq@gmail.com).*^b*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: makpal_zere@mail.ru). *Байланыс үшін автор: makpal_zere@mail.ru*

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Рауф Парфи шығармашылығы, түркі ақындары, шығармашылық үдеріс, Әлішер Науаи шығармашылығы, адал ақын, жалған ақын, поэзия.

Мақала өзбектің белгілі ақыны Рауф Парфи Өзтүрік поэзиясындағы тарихи тұлға мен тарихи тақырып мәселесін зерттеуге арналған. Зерттеу нысанына ақынның «Анамның тілі», «Әкемді еске алу», «Науаи», «Бір сөзім бар», «Ирак шөлі», «Көне түріктер», «Дилоромның көзі» сияқты өлеңдері алынды. Рауф Парфи поэзиясындағы тарихи оқиғалар мәдени, әдеби, тарихи дереккөздермен салыстырыла зерттелді. Түркі халықтары әдебиетінің тарихында Рауф Парфи тәрізді көреген ақынның адамзаттық ойларының Әзіреті Әлішер Науаи шығармаларымен үндестігі, олардың шығармаларынан мысал келтіре отырып, салыстыра талдау жасалады. Сондай-ақ мақалада Рауф Парфи мен Әлішер Науаи шығармаларындағы әлі зерттеле қоймаған жұмбақ, тылсым сырлардың мәні қасиетті Құран Кәрім сүрелеріндегі адал ақын мен жалған ақын турасындағы аяттарды талдау негізінде анықталды. Рауф Парфи өмір сүрген кезеңде Түркістандық ақындар ұстараның жүзінде, «айдаһардың аузында» тұрған заманда, яғни, ХХ ғасырда Совет Одағы құрамындағы түркі тілдес халықтардың тілі мен әдебиеті, түркілердің тарихы, түркі тілі туралы батыл жырлағанын ақынның өлеңдерінен мысал келтіре отырып талдап, зерттеген. ХХ ғасыр басындағы қуғын-сүргінге түскен Түркістан аймағы ақындарының тағдырын шығармаларына өзек еткен Рауф Парфидің поэзиясы түркі әдебиетінде ерекше орын алатынына жете мән берген. Рауф Парфидің шығармашылығы мен өлеңдеріндегі ақынның идеясы, авторлық позициясы, көркемдік-поэтикалық, тілдік-стильдік ерекшелігі жан-жақты талданды.

МРНТИ 17.01.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-135-146>

Received 09 November 2023. Revised 15 November 2023. Accepted 25 February 2024. Available online 31 March 2024.

Дәйексөз үшін: У. Журакулов, М.Оразбек Әбут-Түрк нефесі немесе Түркістан Үні // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – 135-146 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-135-146>

For citation: U. Zhurakulov, M. Orazbek Abut-Turk poems or the Voice of Turkestan // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 135-146. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-135-146>

¹ Нефес (түрік.nefes) – саздың сүйемелімен, белгілі бір әуенмен, көбіне алев-бекташи сопылық (тасаввуф) тариқаттарының діни рәсімі (ауян-І сем) кезінде айтылатын өлең түрі. Негізінен сопылықтағы болмыс бірлігі (вахдет-и вуджут), алев-бекташилік ұстанымдары сынды тақырыптарды қозғайды.

Кіріспе

XX ғасырда түркі әдебиетіне жаңалық болып келген ақындардың бірі – Рауф Парфи Өзтүрік. Ұлттың өткені мен бүгінін өлең тілінде өрнектеп, ел болашағын болжай білген ақын бүгінде лирикалық поэзия өкілдерінің алдыңғы қатарында тұр. Ашығын айтқанда, түркі әдебиеті мұндай бірегей ақындардан кенде емес. Түркі ақындарының көш басында тұрған Әзіреті Әмір Низамиддин Әлішер Науаи «Мухокамат ул-луғутайн» атты еңбегінде былай деп жазады: “Бұл қысқаша сөздің мәнісі мынау – Нұх (пайғамбар) топан бүлігінен азат болып, оның опатынан құтылғанында дүние жүзінде адамзат баласынан әсер, адам нәсілінен ұрпақ та қалмаған еді. Тарихшылар Әбут Түрк деп жазған Яфесі осы... Тарихшылардың бір ауыздан айтуларына қарағанда, Әбут Түрк деп аталған Яфес пайғамбарлық тәжімен биік әрі елшілік мансабымен бауырларынан жоғары тұрды. Үш тіл: түркі, парсы һәм үнді тілдері осы үшеуінің әулет-ұрпағының арасында тарады” (Алишер, 2000: 10).

Өкінішке қарай, Әзірет Науаидың бұл жазбаларына ғалымдардың бірнеше ғасыр бойы мән бермегені – тарихи шындық. Бұл еңбекте көпшілік түсіне бермейтін, әрі қабылдауы қиын бірінші факт – әлемдегі барлық тілдердің үш тілден ғана тарағанын дәлелдеуі. Екінші дерек, түрік тілінің Яфес Әбут Түрктен бастау алғандығы. Үшінші, ең құпия, беймәлім факт – Әзіреті Яфес Әбут Түрктің «басқа бауырларына қарағанда пайғамбарлық дәрежесіне ие болып, жоғары тұрғаны» туралы дерек.

Әлішер Науаи «Мухокамат ул-луғутайн» еңбегінде түркі тілінің көркемдік ерекшелігі мен поэтикалық қуатын парсы-тәжік тілімен салыстырып, түркі тілінің бай сөздік қорын анықтап берген болатын. Ақын Рауф Парфи – Өзтүрік Әлішер Науаидың Әбут Түрк туралы ойларын XX ғасырда жалғастырып дамытқан ақын. Ол өзінің “Ана тілім” өлеңінде:

Абут Түрк – тарихтан алынған даналық шығар,

Бірақ сен Тұрандасың.

Ақын, сен сөйлеуге асықпайсың,

Ұлы Әлішердің құтты тілінде (Парфи., 2023: URL), –

деп, Әбут Түрктің даналығын паш етіп, Әлішер Науаи шығармаларымен үндестігін байқатады. Яфес Әбут Түрк тілін Ұлы Әлішердің «құтты тілі» деп көрсетеді. Басқа шығармаларында да Түркістан ақындарының тағдыры туралы жырлағанда, тіл мәселесіне оралып отырады.

Рауф Парфи – қазіргі өзбек поэзиясындағы жаңа бағыттың негізін салушы ақын, аудармашы. Ақынның көзі тірісінде он бір жыр жинағы жарық көрген. Алғашқы жыр жинағы «Керуен жолы» деген атпен 1968 жылы шыққан. Ол Байронның «Манфред» поэмасын, Назым Хикметтің «Адамзат панорамасы» дастанын, А.Дюманың «Үш ноян» романын, А.Твардовскийдің «Жад хақысы» өлеңін, грузин ақыны, жазушы-драматург Карло Каладзенің «Ойлар», Қырым татарларының ақыны Энвер Селяметтің «Алтын балта» шығармаларын және Б.Брехт, И.Бехер, П.Неруда өлеңдерін өзбек тіліне аударған.

«Самарқан Хабаршысы» журналындағы «Оның поэзиясында халықтың жүрегі соғады» деп аталатын мақалада Рауф Парфи шығармашылығы туралы: «Рауф Парфи шығармашылығының негізгі тақырыбы – адам, ел, түркі әлемінің бірлігі. Ақын өз

мұратына адал ғұмыр кешті. Ол ХХ ғасырдағы адам қасіретін ана тілінде өрнектеуге бел буған қайсар ақын... Оның көркемдік ойлауы адамның ерік-жігері мен рухының бостандығы, қуғынсүргінге қарсылық, әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікке қарсы идеяларға толы болды» (В его поэзии билось сердце народа, 2023: URL), - деп жазды. Шынымен де ол өз шығармаларында жер бетіне тарыдай шашылған түркі халықтары мен олардың қуғын-сүргінге ұшыраған қасіреті туралы жырлап өтті. Аталған мақалада Өзбекстан журналистикасы мен саясатындағы көпқырлы тұлға, ақын, жазушы, публицист, 1990-1995 жылдардағы Парламенттің бірінші шақырылымының депутаты Кәрім Бахриев Рауф Парфи шығармашылығы туралы былай дейді: «Парфи өмір шындығынан гөрі, жүректің ақиқатына көбірек жүгінеді, ал өлең жазған кезде ол қандай да бір рухани биіктен жазды. Ол поэзияны өзбек халқының арманы, қайғысы, азабымен ғана емес, ой мәдениетімен де байытты. Оның поэзиясында өзбектің ұлттық рухы мен жүрегі соғып тұрады» (В его поэзии билось сердце народа, 2023: URL). Рауф Парфи – Жазушылар Одағы сыйлығының (1986), Махмұд Қашқари атындағы халықаралық сыйлықтың (1989), Түркияның Мемлекеттік әдеби сыйлығының (1996) иегері. Ақынға 1999 жылы Өзбекстанның халық ақыны атағы берілді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу мақалада Рауф Парфи өлеңдерінің мәнін түсіндіру үшін және Құран Кәрімнің 221, 223-224, 225-226, 227 сүрелерін герменевтикалық әдіс бойынша талдау барысында иманды өнер адамдары, адал ақын мен жалған ақын турасындағы сипаттамалары айқындалып, Рауф Парфидің “Шуара” сүресіндегі “игі істер жасайтын, тура жолмен жүретін, өздері істеген істері турасында айтатын, жалғандыққа бармайтын” ақын ретіндегі тұлғасы айқындалды. Сол арқылы ақынның түркілік көзқарасы мен танымы, адамзаттық ойлары талданды. Сондай-ақ Әлішер Науаи шығармалары мен Рауф Парфи шығармаларын мәденитарихи талдау, типологиялық салыстыру әдістері негізінде зерттелді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі халықтарының әдебиеттану ғылымында Әлішер Науаи шығармаларына назар аударған ғалымдар баршылық. Әсіресе өзбек ғалымдары жете зерттеді. Әлішер Науаидың «Мухокамат ул-луғутайн» еңбегін О.Усманов пен П.Шамсиев (Шамсиев П., Усманов О. 1940) қарастырғаны белгілі, кейіннен У.Санакулов (Санакулов У. 1971)¹ тілдік тұрғыдан зерттесе, М. Хамидова сыни мәтін мәселесі тұрғысынан қарастырды (Хамидова М. 1958). Қ. Эргашев (Алишер Навоий, 2000) пен Қ.Содиқов (Alisher Navoiy, 2012) еңбекті сөздік арқылы түсіндіру, интерпертациялау мәселесін зерделеді. Ал У. Журакулов Әлішер Науаи шығармаларын Шекспир шығармаларымен салыстырып, компаративистік талдау жасады (Жұракулов У., 2022). Қазақ әдебиетінде ғалым Т.Қыдыр түркі әдеби тілінің көркемдігін парсы тілімен салыстыру барысында Әлішер Науаидың өлшеусіз еңбегін жан-жақты талдап түсіндірді (Қыдыр Т.Е., 2021).

¹ Санакулов У., 1971. Исследование языка памятника XV века «Мухокамат ул-луғутайн» Алишера Навои: автореф. дисс ...канд. филол. наук. Ташкент, 18 с. 10. 4.

XX ғасырдағы түркі халықтар әдебиетінде өзбек ақыны Рауф Парфи шығармашылығының маңызы зор. Ол өз өлеңдерінде Түркістан ақындарының тағдырын жырлады (Рауф Парфи, 2013). Ол туралы У. Журакулов өз еңбектерінде ақын шығармаларын үнемі зерттеп келеді (Жұракулов У., 2015). Зерттеуші О. Алтынбек Рауф Парфи Өзтүрік шығармаларының көркемдік ерекшелігі мен поэтикасын зерттеді (Олтинбек О. 2023).

Талдау

XX ғасырда қуғын-сүргінді бастан кешірген Түркістан ақындарының қасіреті мен қоғамдағы әділетсіздік, елдің әлеуметтік тұрмысындағы қиыншылықты тайсалмай жырлаған ақын - Рауф Парфи. Елінің бүгіні мен болашағын жырлаған ақынды ұлт тілі алаңдатып келгені шындық. Жаһандану заманында елінің, ұлтының тұншыққан ішкі үнін тап басып таныған ақын өз өлеңдерінде ғайыптың ақиқатын жүрек тебіренерлік сөздермен жеткізді.

Құран Кәрімнің «Шуара» сүресінде мадақталған Рауф Парфи Өзтүрік сияқты «сөз аңғарына» сыймайтын абыройлы ақындар турасындағы асыл сөздерге ден қоюға тура келеді. Бұл сүре «Шуара» деп аталғанымен, мазмұны ақындар мен әдебиет туралы емес, онда адамзат тарихы қамтылған. Иман тарихы, Ислам тарихы және шынайы фактілер айтылады. Сүреде Хз. Мұхаммед (с.ғ.с.) Нұх, Ибраһим, Мұса, һуд, Салих, Лұт, Шұғайыш (ғ.с.) және олардың қауымы жайлы сөз қозғалады. Ондағы тарихи оқиғалар мазмұны жағынан бір-біріне жақын, тіпті өте ұқсас деуге болады. Тайпалардың барлығы дерлік өз пайғамбарларын мойындамаған, оларға қысым жасаған, айтқандарына құлақ аспай, керісінше жалған хабарды шындық деп қабылдап, басқаларды да соған сендірген. Ақындар туралы аяттар тарихтың шынайы деректерін дұрыс қабылдауға, түсінуге, жеткізуге үлесін қосады. Сүренің соңында Алланың аты аталады. Әрине, Құрандағы әрбір дыбыстың, әріптің, сөздің, сөйлемнің, аят пен сүренің біз білмейтін сансыз мағыналары мен хикметі бар. Міне, осындай хикметтердің бірі – ғасырдан ғасырға аттап, төл тарихқа қатысты илаһи нұсқаулықты өзгеріссіз жеткізудегі жауапкершіліктің болуы. Сүренің аты мен соңындағы жеті аят бұл жауапкершіліктің барша адамзатқа, әсіресе, Алла тағала атын атаған ақындарға қатысты екенін атап көрсетеді.

Бұл хикметті сезіну үшін аяттарды толық ұсынып көрелік: «221- Шайтандардың кімге түсетінін айтайын ба? 222-Олар күнәға, жалаға құмар адамдарға түседі». 223 – Олар (шайтандарға) құлақ асады және олардың көбі өтірікшілер». 224 – Ақындарға (келсек) оларға да жолынан адасқандар ереді.

225-226 – Олардың әр жерде (сөз аңғарларында) қаңғып жүргендерін және өздері істемейтін нәрселерді айтып жүргендерін көрмедің бе? Ұнамайтынын тастай салады, өзі істемегенді айтады. Көрмедің бе? (Ислам үстем болған кезде) (яғни ақындар) бұзылмаған еді. Залымдар да қай жаққа бет бұрғандарын көп кешікпей түсінеді». Арызқойлар: а) олар ең алдымен нәпсісіне қарай өлең оқиды (өздері жақсы көретін адамдар мен заттарды себепсіз мақтайды, ұнатпағандарын жамандайды); ә) өздері ұстанбайтын әрекеттерді қолдайды; б) ондай ақындар күнәһар жаулап алушылар; в) сондықтан да олардың жеткізушілері, уахилары, «жалған уахи» әкеліп, құлағына

үрлейтіндер – кәпір жындар; г) сол ақындар шайтандардың өтірікшілері көзге көрінбейтін дүниеден ұрлап әкелген жалған, негізсіз сөздерді «көркемдейді»; ғ) «адасқандардың» ізіне түседі, осылайша атақ-даңққа, өткінші дүниеге ғана жарасатын материалдық игіліктерге қол жеткізеді» деп, дүниеде атақ пен даңқ қуған жалған ақындардың болмысын анықтап береді. Ал, 227 – сүреде: «Бірақ иман келтіріп, ізгі іс істегендер, Алланы көп зікір еткендер, зұлымдық көргеннен кейін кек алғандар басқа. Ол зұлымдық қылғандар, жақында қалай айналдырылатындарын біледі. (Бұл мүмін ақындар: Ғабдолла Рауахаұлы, Хасан Сәбитұлы, Кәғап Зікірұлы, Кәғап Мәлікұлы. Б.М.Р.)» (Сүре 26 Шұғара, 2023). Адал ақындар (иманды өнер адамдары): а) адал ақындардың ең басты қасиеті – имандылық, Аллаға берілгендік; ә) игі істер жасайды, өздері істеген істерді айтады; б) үнемі зікір айтумен жүреді; в) ең бастысы, адал ақындар бұл дүниеде жапа шегіп, әлем алдында жеңілгенімен, Ислам жеңіске жеткенде немесе Қиямет күні – Алламен кездесетін күні жеңіске жетеді; г) жалған ақындар сияқты «арбаушылардың» жолымен емес, тура жолмен жүреді. Жоғарыдағы келтірілген аяттарды ескере отырып, түркі әдебиетінің тарихында да «адал ақын» мәртебесін алған тұлғалар аз емес. Санына жету қиын. Бірақ бұл ақындармен қатар, жалған ақындар да баршылық. Әсіресе кейінгі үш-төрт ғасырда материалды байлық басты орынға қойылып, «аузы қисық болса да, бай баласы сөйлейтін» заманда ақынның басына ауыр сынақтар келді. Өмір мен өлім арасында тар қапаста қамалған қаламгердің жағдайы тіпті қиынға соққаны белгілі. Оған ХХ ғасыр басындағы қуғын-сүргінге түскен Түркістан аймағы ақындарының тағдыры дәлел бола алады. Әлбетте, өмір сүрудің – өлу, өлудің – өмір сүру екенін түсінетін де ақындар бар. Рауф Парфи Өзтүрік – осы санаттағы ақындардың бірі және бірегейі. Өлеңге деген адалдығының арқасында «ғалымның хаты өлмейтінін» тағы бір рет дәлелдей білген қаламгер.

ХХ ғасырдағы түркі халықтарының қуғын-сүргінге ұшырауы, ұлт ақын-жазушылары мен ағартушы-оқымыстыларының жаппай қудаланауы ұлттың тілі мен тарихы, әдебиеті мен мәдениетінің, түркілік таным мен дәстүрге негізделген ислам дінінің жоққа шығуын ең қасіретті кезең деп айтуға болады. Түркі халықтарының жырлары мен дастандары, өлең өнері мәңгі екенін поэзиясына арқау еткен ақын өмірінің соңына дейін Түркістанды жырлап, бұл дүниемен қош айтысты. Ал ұшы-қиыры жоқ, аспанмен шектескен түркі «даласында» адаспау мүмкін емес-тін. Ол заманда Құранда айтылған имансыз жындар әкелген жалған «уахилерді» жеткізуші ақындар көптеп кездесетін. Материалдық дүниедегі ең қымбат және ең арзан нәрсе осы «уахи» еді.

Осылайша әдебиетті Жаратушының «есебін» ұмытқан, атақ-даңқ жолына түскен ақындар тобы жаулап алды. Олар тырнақша ішінде «уахи» алғандықтан ақиқатты ұмытып, жүрегіндегі ағартуға деген құштарлықты іске қосудың орнына тежеп, нағыз асыл тасты жасырып қалды. Соның салдарынан жүректі нәпсі биледі. Сол кезеңдегі өлең шумақтарынан бабалар сөзіне деген немқұрайлықты көріп, жүрегі қанға толды. Ал осы қанның қабығын («алақ») талқандау арқылы нағыз ақын дүниеге келді. Бұл – ашудан ақыл, зұлымдықтан жақсылық, сатқындықтан адалдық, жалғаннан ақиқат туғанындай ғасырлар заңы еді. Осылайша, жындардың жоспары орындалмай, ата-баба дұғасы қабыл болды. Ақыры Құдайдың жазғаны шындыққа айналды.

Рауф Парфи Өзтүрік түркістандық ақындар ұстараның жүзінде, «айдаһардың аузында» тұрған заманда, яғни, 1974 жылы түркілердің тарихы, түркі тілі, әдебиеті, мәдениеті туралы еш тартынбай, былай деп жырлайды:

Ана тілім, сен жанымның қанатысың,

Әбут Түрк нефесі, Алтай гүлі.

Қыратың ғұн дәуірінен аман қалды,

Құтты Енесайдың әдемі ертегісі... (Рауф Парфи, 2013).

Ең бастысы, бұл шумақта бірде-бір жалған жоқ. Расында да ана тілі – жанның қанаты. Ақын осы өлеңде ана тілінің маңызына зор мән береді. Себебі ХХ ғасырда орыс тілі негізгі тілге айналып, түркі халықтарының тілі шеттетіле бастағаны баршаға аян. Сондықтан ақын ана тілін тілге тиек етеді. Ана тілі Алланы тануға мүмкіндік береді. Ана тілі арқылы адам өзінің қандай асыл жаратылыс екенін түсінеді. Алла Тағала осы тілмен құлдарына шынайы ақиқатты үйретті. Адам баласы тілін ұмытса, басқа пайғамбарларды жіберген. Оларға ауызша жүгініп, оның бұйрықтарын адамзатқа ауызша жеткізуді бұйырды. Адамзат басқа ешқандай жолмен сөз арқылы жеткен биіктердің ешқайсына жеткен емес. Мұхаммед (с.ғ.с.) да Миғраж түнінде Алла Тағаламен сөз арқылы тілдесті. Демек, сөзге қатысты «жан қанаты» деген метафора дұрыс қолданылғаны даусыз. Екінші жолда ақын түрік тілін, Әбут Түрк нефесін, Алтай гүлін атап көрсетеді. Науаидың Әбут Түрк туралы айтқан сөздерін аудардық. Түркі тілінің осы қадірлі атаның нефесімен байланысты екенін білдік. Қалай болғанда да, көне Бабыл мен Алтай – Шумерлер елі, Білғамеш ұрпақтары, Алтай даласы гүлдің алғаш пайда болған жері болса керек. Мұндағы «ғұн» сөзінің символикалық мәні және бар, түркілердің арғы бабасы ғұн екенін меңзейді. Қыраттың аяғының ізі Шумер Білғамешінде де сақталған. Уақыт өте келе бұл ат Енесай (қазіргі Ресейде орналасқан Енисей) суларынан шөлін қандырды. Шаңынан тазарды. Енесайдың ертегісі Қырат пен оның балуаны туралы.

Орхон жағасында тасқа айналдың,

Аспанға қадалдың, Тұран болдың Сен.

Мәңгілік сапарға қашан дайындалдың?

Бұл азап пен күшке қашан кез болдың Сен?

Жарқыраған аспанда құзғындар ұшты,

Қас дұшпандардың жолы болды.

Жауларың сенің қаныңды ішті.

Бауырлардың дауысы әлемді жаңғыртты,

Анасың ғой. Кешірдің. Қаныңнан бас тарттың

Бірақ өтірікті кешірмедің... (Рауф Парфи, 2013).

Өлеңдегі «Орхон жағасында тасқа айналдың» деген жолдың тарихи дерекке негізделгені сөзсіз. Ұлы Түркі империясы – оның даңқты өткені мен тарих жолында қалдырған ізінің символы. Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты ерлері бар көне түркі мемлекетінің ұрпағы ретінде ақын өткен тарихқа көз жүгіртеді. Әлемді дүр сілкіндірген Ұлы Түркі мемлекетінің Орхон өзені жағасында тасқа айналу себебіне үңіледі. Көне түркілердің түсінігі бойынша «білге» сөзі тәңірлік нұр иесі деген мағынаны білдіреді.

Халыққа бас болып, жол көрсеткен жаужүрек көсемді «білге» атаған. Бұған дәлел ретінде Шумер эпосының кейіпкері Білғамешті атауға болады. Түркілер билігінің шарықтау шегіне жеткен кезеңдеріне қатысты ер түріктің билеушілерінің өтірік, жалған атақ пен байлыққа бола елін сатқанын еске салады. Осылайша көк Тәңірге деген сенімге селкеу түскен күннен бастап тақ, байлық пен бедел, ел бірлігі мен жаһандық атақ үшін ішкі тартыстар көбейе бастағанын өкінішпен жырлайды. Оны ақынның өлең жолдарындағы: “Тұранның ашық аспанын қара бұлт басты. Іштегі дұшпан сырттағы жаулармен бітімге келді. Аспандағы тырналардың тырауын құзғындардың «қарқылы» басты. Майдан далалары шейіттердің қанына боялды. Құзғындардың құдайы берді. Бірге туған бауырлар бір-біріне опасыздық жасады. Елдің ішіне сатқын кірді. Тұран ана тіпті сатқын баласын да кешірді. Оған «қазығына қайта айналып келуіне» тағы мүмкіндік берді. Ол тек өтірікшілер мен екіжүзділерді кешірген жоқ” деген ойларында терең мән-мағына жатыр. Мұндай шешімге келуіне «білгенің жолы» – илаһи ағарту себеп болды. Өйткені Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) «Өтірікші мүмін де, мұсылман да емес» деген хадисі бұл сөзді толық растайды.

Ақын жалған дүниенің қиянатын жақсы білді. Түркі халықтарына жасалған қастандықты бірде тұспалдап айтса, бірде ашық суреттеді. Әйтсе де, ол барлық өлеңдерінде дерлік бақытсыздықтың негізгі себебі адамның нәпсісі екенін айтудан бас тартпады. Оның әділдігін айғақтай отырып, Науаи жолына адал екенін ұдайы қайталайды:

Неге жүректе тас, көзде мұң,
Неге?!
Қорланған адамдардың айғайы?
Неге?
Неге өтіріктің өмірі ұзақ?
Неліктен иманын сатып өмір сүреді?
Неге әрбір құл өзінің құлдығын түсінбейді?
Қатыгездік қалай өмір сүреді, көбейе ме?!
Әділетсіз топтың өмірі осындай...
Бұл заңды сұрақтардың жауабы келесі жолдарда берілген:
Өздері үшін құдай ойлап тапты адамдар,
Олардың ішіндегі ең айлакері – шайтан... (Рауф Парфи, 2013)

Қоғамдағы әділетсіздіктің кесірінен жүректерде шер байланып, көзге мұң ұялағанын, қорланған адамдардың жан айқайын өзінің шерлі үнімен жырлайды. Адамдардың қорлануына жол берген әділетсіз топтың өмірінен түңіледі. Сол арқылы айналасындағы адам баласын адалдыққа, иманға шақырады.

Нәтижелер

XX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген өзбектің белгілі ақыны Рауф Парфи Өзтүріктің шығармасын талдау нәтижесінде оның поэзиясындағы ең басты ерекшелігі, замандастарына ұқсамайтын даралығы – ақынның түркілік танымы. Оның өлеңдерінің тақырыбы мен мазмұны, негізгі идеясы ғұн дәуірінен бері қарай түркілердің алтын

бесігі Алтай мен Әбут Түріктен келе жатқан ана тілінің тағдыры. Себебі ХХ ғасырда түркі халықтарының тілі жойылудың аз алдында тұрған еді. Ақын Әлішер Науаи шығармаларындағы Әзіреті Яфес Әбут Түрік пайғамбардан келе жатқан түркі тілінің тағдыры туралы ойларына жете мән береді. Сондай-ақ өз өлеңдерінде Әлішер Науаи идеясына адал ақын екенін дәлелдеді.

Сондықтан ХХ ғасырдағы өзбек әдебиеті тарихында Әзіреті Науаидың «Мухокамат уллұғатайн» атты еңбегінде «Әбут-Түрік» жайлы жазғанын Рауф Парфиден басқа ешкім атақтап айтып, жырға қоса алмады. «Әбут-Түріктің» тарихы, ол туралы деректер, ақынның намысы, мәртебесі мен қайғылы сәттері, ұлттық намыс сезімін жырлауына қарап, Рауф Парфидің Науаиға қаншалықты жақын екенін көре аламыз. Ашығын айтқанда, Рауф Парфи өмір сүрген заманда шындық күл астында қалып, нақты шындық (тарихи фактілер) жер астында көміліп, «түрік» сөзінің мағынасы ұмытылған болатын. Ол жайлы ел жадындағы ақпараттың бәрі өшірілгендей еді.

Рауф Парфи Өзтүрік өлеңдерінен күллі әлемге батырлығы мен ерлігі әйгілі болған түрік халқының құлдырауын ойлап, қайғырған ақынның өкінішті үні естіледі. Мұнымен қоса, бұл қайғылы құлдыраудың себебін сонау Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты ерлері бар көне түркі мемлекетінің өткен тарих іздерінен іздейді. Сондай-ақ ақынның өлеңдері өзі өмір сүрген заманның үні мен ақиқат шындығы деп батыл айтуға болады. Оны рухты ақынның махаббатқа, отбасына, өзіне (өмірбаянына), табиғатқа, қоғамдық өмірге арналған өлеңдерінен айқын аңғарамыз. «Әкемді еске алу», «Науаи», «Бүршік философиясы», «Сөзім бар», «Ана», «Гамлет», «Қош бол, Гүлсары», «Ирак шөлі», «Ана тілім», «Көне түркілер», «Дилоромның көзі», «Бір сәт» және басқа өлеңдердің мазмұнына үңілсек, ақын жүрегіндегі Түркістанды, елдің азабын, осындай ауыр азаптың себептерін көреміз. Ақын мұны ащы шындықпен өрілген поэтикалық тілде бейнелейді.

Ең өкініштісі, Рауф Парфи Өзтүрікті түсінбегендер көп болды. Ол өзінің ұлы бабасы Шах Машраб сияқты өмір сүрді. Өмір бойы жанына жұбаныш іздеді. Солайша, тағдыр жазған жолды соңына дейін жүріп өтті. Материалды әлемге мүмкіндігінше көзін жұмды. Әлемдегі адамшылық мәселесіне тереңнен қарай білді. Бүкіл әлемді уысында ұстап тұрған Түркістанның азабын да қоса тартты. Бұл қайғының ауыр болғаны сонша, оны жасыру мүмкін емес еді. Ақын көтере алмаған ұлттың мұңы тұла бойындағы әрбір тал шашынан көрінетін. Ақын өлеңдерінде ұлттың өткенінен бері қарай Рауф Парфи заманына дейінгі шаң мен күлге көмілген ақиқат жасырылған болатын. Сондықтан Рауф Парфи Шуара сүресіндегі бұл дүниеде жапа шегіп, әлем алдында жеңілгенімен, өлеңдерінде ақиқатты айтқан, елі мен жеріне, ұлтына адал ақындарға тән қасиетке ие деп батыл айтуға болады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Рауф Парфи Өзтүрік поэзиясының идеясы – түркі халықтарының және бүкіл адамзаттың бақытсыздығы, ХХ ғасырда тағдыры қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістандық ақындардың трагедиясы болды. Ұлт болашағы үшін күресіп, өлеңдерінде ащы шындықты жырлаған адал ақындарға үн қосты деп батыл айтуға болады. Осы пікірі мен поэтикалық тұжырымы үшін оған “Шуара” сүресі 227

аятындағы адал ақын мәртебесін беруге болады. Рауф Парфи Өзтүрік өмір бойы Түркістанның мұңын жүрегінде жырлап өтті. Бүкіл өлеңін тек қана Әбут-Түрк нефесінде жазып адам баласы жайлы ұлы ойларын ортаға салды. Түркі халықтарының құлдырауы мен бақытсыздыққа тап болуы олардың жалған сөйлеп, қиянат пен бұзақылыққа жол беруінен деп түсінді. Жаужүрек ғұндардың әділдігі мен өткірлігін сақтап қала алмағанына, әділетсіз адамдардың сыртқы дұшпандармен бірігіп, халықтың азып-тозуына себепкер болғанын күйіне жырлайды. Түркі халқының тілі мен мәдениетін жоқтаушы ақын күллі түркілерге ортақ Өзтүрік деген есімге ие болды.

Әдебиет

Алишер Навоий, 2000. Мухокамат ул-луғатайн. МАТ. 16 том. Тошкент: Фан. С. 10-11.

Алишер Навоий, 1967. Мухокаматул-луғатайн, Нашрга тайёрловчи. П. Шамсиев. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. Тошкент. Б. 105-132.

Alisher Navoiy, 2012. Tola asarlar toplami. O'n jildlik. Muhokamat ul-lug'atayn. 10 jild. (Nashrga tauyorlavchi Q.Ergashev). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, P. 506-533.

Алишер Навоий, 2017. Мухокамат-л-луғатайн. (Қ.Содиқов тахлили, табдили ва талқини остида). Тошкент: Akademnashr. 128 с.

Əliser Navaiy. 1940. Muhakamatl lug'atayn. Nasrga tajjarlavcilar A.Usman, PçSamsiyev. Toskent: Uz SSR goslitizdat. 125 p.

В его поэзии билось сердце народа, 2023. // Самаркандский Вестник [Электрон. ресурс] – URL: В его поэзии билось сердце народа - zarnews.uz (қаралды: 14.11.2023)

Жўракулов У., 2015. Назарий поэтика масалалари. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Б. 353.

Жўракулов У., 2022. Илми балоғатнинг маншаъи /“Шарку Ғарб Ренессанс адабиёти: Навоий ва Шекспир” мавзуидаги халқаро илмий-назарий конференция материаллари. Тошкент. 22июнь. С. 9-32.

Қыдыр Т.Е., 2021. Әлішер Науаидің «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» шығармасының түркітану саласындағы маңызы. // Turkic Studies Journal. Т. 3. №3. Б. 37-46.

Олтинбек О. 2023. Рауф Парфи ижодида Туркистон мавзуси /«SHARQ-U G'ARB: NAVOIY VA GYOTE» mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari, 2023-yil, 21-iyun. Toshkent: «Nurafshon business». С. 348-359.

Рауф Парфи, 2013. Туркистон руҳи. Сайланма: шеърлар, таржималар. / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Вафо Файзуллоҳ. Тошкент. “SHARQ” NMAKBТ. 320 с.

Рауф Прафи, 2023. Она тилим// [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.savoljavob.com/kk/> (қаралды: 14.11.2023)

Содиқов Қ., 2011. “Мухокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. Ўқув қўлланма. Тошкент. 2011. 95 б.

Сүре 26 Шұғара, 2023. // [Электрон. ресурс] – URL: <https://koran.kz/alty/26> (қаралды: 19.11.2023)

Хамидова М., 1958. «Мухокамату-л-луғатайн» нинг танқидий матнини яратиш йулида // Адабий мерос. №2(33). Б. 81-84.

Reference

- Alisher Navoiy, 2000. *Muḥokamat ul-lugatajn*. MAT. Vol.16. Tashkent: Fan. P. 10-11. [in Uzbek].
- Alisher Navoiy, 1967. *Muḥokamatul-luḡatajn*, Nashrga tayёрlovchi. P. Шамсиев. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. Тошкент. Б. 105-132. [in Uzbek].
- Alisher Navoiy., 2012. *Tola asarlar toplami*. Oʻn jildlik. *Muhokamat ul-lugʻatayn*. 10 jild. (Nashrga tayyorlavchi Q.Ergashev) [A collection of works of art. Ten volumes. The discussion is comprehensive. 10 volumes. (Preparer for the publication Q. Ergashev)]. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, P. 506-533. [in Uzbek].
- Alisher Navoiy, 2017. *Muhokamat-l-lugatajn*. (Қ, Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida) [Muhokamat-l-lugatajn. (under the analysis, translation and interpretation of Q. Sodikov)]. Tashkent: Akademnashr. 128 s. [in Uzbek].
- Alisher Navoiy, 1940. *Muhokamatul-lugʻatayn*. Nasrga tajjarlavchilar A. Usman, P. Samsiyev [Mukhamat dictionary. The authors of the prose are A. Usman, P. Samsiyev]. Taskent: Uz SSR goslitizdat. 125 p. [in Uzbek].
- V ego poezii bilos' serdce naroda, [The heart of the people beat in his poetry], 2023. *Samarkandskiy Vestnik* [Elektron. resurs] – URL: [V ego poezii bilos' serdce naroda - zarnews.uz](http://zarnews.uz) (Accessed: 14. 11. 2023). [in Russian].
- Zhʻyraqulov U., 2015. *Nazarij poetika masalalari* [Problems of theoretical poetics]. Tashkent: G. Gulom nomidagi nashriyot-matbaa izhodiy uyi. P. 353. [in Uzbek].
- Zhʻyraqulov U., 2022. *Ilmi balogatning manshaʼi*. “Sharq Garb Renessans adabiyoti: Navoiy va Shekspir” mavzuidagi halqaro ilmiy-nazarij konferenciya materiallari [The origin of scientific adulthood. Materials of the international scientific-theoretical conference on the topic «Literature of the Eastern and Western Renaissance: Navajo and Shakespeare»]. Tashkent, 22 June. P. 9-32. [in Uzbek].
- Qydyr T.E., 2021. Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lugatajn» shygarmasynyn tyrkitanu salasyndagy manyzy [The importance of Alisher Navoiy's work «Muhokamatul-lugatajn» in the field of Turkic studies]. *Turkic Studies Journal*. T.3. №3. P. 37-46. [in Kazakh].
- Oltinbek O., 2023. Rauf Parfi izhodida Turkiston mavzus [Rauf Parfi on the topic of Turkistan]. «SHARQ-U GʻARB: NAVOIY VA GYOTE» mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari, 21-iyun [Proceedings of the international scientific-theoretical conference «EAST-WEST: NAVOIY AND GOETHE», June 21]. Tashkent: «Nurafshon business». P. 348-359. [in Uzbek].
- Rauf Parfi, 2013. *Turkiston ruxi*. Sajlanma. sherlar, tarzhimalar [The spirit of Turkistan. lions, translations]. Nashrga tajyorlovchi va syzboshi muallifi Vafo Fajzulloq [The author of the foreword and preparation for the publication is Vafo Fajzullaq]. Tashkent: “SHARQ” NMAKBT. [in Uzbek].
- Rauf Parfi, 2023. *Ona tilim* [My mother tongue] [Elektron. resurs] –URL: <https://www.savoljavob.com/kk/> (Accessed: 14. 11. 2023). [in Uzbek].
- Sodikov Q., 2011. “Muḥokamatul-luḡatajn”ni ўқиб ўрганиш. Ўқув қўлланма. Тошкент. 2011. 95 b. [in Uzbek].
- Sure 26 Shugara [Surah 26 Shugara], 2023. [Elektron. resurs] URL: <https://koran.kz/alty/26> (Accessed: 19. 11. 2023). [in Uzbek].
- Hamidova M., 1958. «Muhokamatu-l-lugatajn» ning tanqidij matnini yaratish julida [In the process of creating a critical text of «Muhokamatu-l-lugatajn»]. *Adabij meros* [Literary heritage]. №2(33). P. 81-84. [in Uzbek].

U. Zhurakulov^a

*^aAlisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature,
Tashkent, Uzbekistan
(E-mail: joraquovuzoq@gmail.com)*

M. Orazbek^b

*^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: makpal_zere@mail.ru)
Corresponding author: makpal_zere@mail.ru

Abut-Turk poems or the Voice of Turkestan

Abstract. The article is devoted to the study of historical personality and historical theme in the poetry of the famous Uzbek poet Rauf Parfi Ozturk. The object of the research is such poems of the poet as «Mother's language», «Memory of my father», «Navoi», «Iraqi desert», «Ancient Turks». Historical events in the poetry of Rauf Parfi were studied in comparison with cultural, literary and historical sources. A comparative analysis of the poetry of Rauf Parfi and the works of the outstanding Turkic poet Alisher Navoi was carried out, in whose works the harmony of human values and ideas can be traced. The article also reveals the meaning of unexplored mystery and mystical secrets in the works of Rauf Parfi and Alisher Navoi, based on the analysis of ayah on the concepts of genuine author and pseudo-author in Surahs of the Holy Quran. It is emphasized that the poetry of Rauf Parfi, who glorified the fate of repressed poets of the Turkestan region, holds a special place in Turkic literature of the early XX century. The ideas, author's stance, as well as artistic-poetic and linguistic-stylistic characteristics of Rauf Parfi's works have been comprehensively analyzed.

Keyword: Rauf Parfi's creativity, Turkic poets, creative process, Alisher Navoi's creativity, genuine poet, pseudo-poet, poetry.

У. Журакулов^a,

*^aТашкентский государственный университет узбекского языка и литературы им.
Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
(E-mail: joraquovuzoq@gmail.com)*

*М. Оразбек^b

*^bЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: makpal_zere@mail.ru)
Автор для корреспонденции: makpal_zere@mail.ru

Стихи (нефес) Абул Турка, или Голос Туркестана

Аннотация. Статья посвящена изучению проблем исторической личности и исторической темы в поэзии известного узбекского поэта Рауфа Парфи Узтурка. Объектом исследования являются такие произведения поэта, как «Язык матери», «Память об отце», «Науаи», «Есть одно слово», «Иракская пустыня», «Древние тюрки», «Глаза Дилором». Исторические события, отраженные в поэзии Рауфа Парфи, исследовались в сравнении с культурными, литературными и историческими источниками. Проведен сравнительный анализ поэзии Рауфа Парфи

с произведениями выдающегося тюркского поэта Алишера Навои, в творчестве которых прослеживается созвучие человеческих ценностей и идей. На основе анализа аятов о честном поэте и лжепоэте раскрываются смыслы человеческих тайн и загадок, не исследованные ранее в произведениях Рауфа Парфи и Алишера Навои. Авторы статьи сделали анализ поэтического творчества талантливого поэта, жившего в трудное время для писателей Туркестана и смело писавшего о развитии языка, литературы и истории тюркоязычных народов, входивших в состав Советского Союза. Авторы статьи пишут, что поэзия Рауфа Парфи, воспевавшего в своих произведениях судьбу репрессированных поэтов Туркестанского региона, занимает особое место в тюркской литературе начала XX века. Следует также отметить, что в статье дан анализ основных идей поэта, его авторской позиции, художественно-поэтической и языково-стилевой особенностям поэзии Рауфа Парфи.

Ключевые слова: творчество Рауфа Парфи, тюркские поэты, творческий процесс, творчество Алишера Навои, истинный поэт, лжепоэт, поэзия.

Авторлар туралы мәлімет:

Узоқ Журакулов, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Яккасарай ауданы, Юсуф Хос Ходжиб, 103, Ташкент, Өзбекстан.

ORCID 0000-0003-4835-0694

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-0703-3142

Information about authors:

Uzok Zhurakulov, Doctor of Philology, Professor, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Yakkasaray district, 103 Yusuf Xos Khojib, Tashkent, Uzbekistan.

ORCID 0000-0003-4835-0694

Orazbek Maktagul Sotsialkyzy, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-0703-3142

Сведения об авторах:

Узоқ Журакулов, доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Яккасарайский район, Юсуфа Хос Ходжиба, 103, Ташкент, Узбекистан.

ORCID 0000-0003-4835-0694

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-0703-3142

Башкирский эпос «Урал-батыр»: основы национальной идеологии, духовно-нравственного кодекса общества

Р.А. Султангареева

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Уфа, Республика Башкортостан
(E-mail: sasania@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
миф, эпос, наследие
народа, духовно-
нравственные
ценности,
практика
пользования,
сказительство,
национальная
идеология,
духовность.

МРНТИ 17.71.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-147-168>

АННОТАЦИЯ

Эпос «Урал-батыр» исследуется в историко-социокультурном аспекте с проекцией на архетипические истоки, обозначаются его место, роль, значимость в системе нового понимания. Освещены мифозамыслы, сюжетные коды, содержащие ценностные мировоззренческие, мифопоэтические, философские положения в этико-нравственной, правовой, народоведческой направленности и реалиях современного мегаобщества. Принципиальные основы, первородные линии национальной идеологии, человеко-природообществоведения, также ценностные универсалии и учения, отраженные в эпосе, применимы в различных сферах современности.

Цель статьи – изучить эпос «Урал-батыр» с точки зрения значимых системных парадигм человеко-природо-обществоведения, актуальных в XXI веке.

Задачи: 1) вычленив и произвести комплексный анализ идейных, сюжетных эпизодов как кодов, отражающих принципы жизневедения, национальной идеологии, народоведения, также духовно-нравственные, этикетные ценности; 2) раскрыть социокультурный, этнопедагогический, образовательный, воспитательный потенциалы эпического текста.

В методологии используются выявление, систематизация, репрезентация текста в проекции эпической архаики на современность и научные обобщения.

В результате комплексного изучения эпос «Урал-батыр» раскрыт как носитель духовно-нравственных, мировоззренческих ценностей, система рецепций национальной идеологии Якшылык-Добродетели, которые остро актуальны в современности. В эпосе запечатлен лаконичный сплав генотипических качеств по духогенезу, матрице ментальных характеристик башкирского народа, обозначены опорные идеи по народоведению, также экологические, этико-правовые, мировоззренческие принципы линий развития этноса. Анализ смыслоносущих сюжетов эпоса «Урал-батыр» позволил обнаружить в нем реалии созидательного сознания.

Работа представляет интерес для научной и практикоориентированной деятельности широкого круга специалистов-гуманитариев, политологов, социологов, а также сказителей современности.

Received 02 February 2023. Revised 08 February 2023. Accepted 01 March 2024. Available online 31 March 2024.

Для цитирования: Р.А. Султангареева Башкирский эпос «Урал-батыр»: основы национальной идеологии, духовно-нравственного кодекса общества // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – С. 147-168. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-147-168>

For citation: R.A. Sultangareeva Bashkir Epic «UralBatyr»: foundations of national ideology and spiritualmoral principles // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 147-168. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-147-168>

Введение

В период острого духовного, мировоззренческого кризиса в обществе усилены поиски способов духовно-нравственного обновления общества. Обращение к фольклору, эпосу в качестве фонда знаний актуально в современной гуманитарной науке. Гарантийным инструментом передовых практик пользования является фонд творческого наследия предков, в частности эпос «Урал-батыр». Разумное обращение и активация духовных ценностей, запечатленных в народном творчестве, отвечают практикоориентированной и междисциплинарной науке современности, предоставляют модели практик по возрождению нравственных достояний, снятию напряженности, конфликтности в обществе. Повышение престижа ценности жанров фольклора в жизни мегаобщества XXI века – в целом назревшая проблема. Она актуализирует выработку методологий пользования достижениями фольклора, особенно эпоса в различных сферах современной жизни: образовании, правоведении, культуре, искусстве, медицине, в становлении и развитии сказительских практик.

Материалы и методы исследования

Фактологическую базу исследования составляют опубликованный текст эпоса «Уралбатыр» (Башкорт халык ижады, 1998) и уникальная версия, записанная автором по живому исполнению с напевами и жестовыми, акциональными составляющими от известной сказительницы А.М. Усмановой (1930-2015 гг.). Используются труды предшественников, российских и зарубежных исследователей. В статье использованы методы фольклористического, мифопоэтического, философского анализа.

Степень изученности темы

Эпос «Урал-батыр» – главное фольклорное произведение башкир, состоящее из 4576 поэтических и условно 19 прозаических строк, принадлежит к жанру *кобайыр*¹. Изучены его мифологические (Н.А. Киреев, А.И. Харисов, А.С. Мирбадалева, М.М. Сагитов, Р.Ф. Резяпов, Ф.А. Надршина), мифолингвистические (Г.Х. Бухарова), поэтико-стилевые (Г.В. Юлдыбаева, Г.Р. Хусаинова), архетипические (А.М. Сулейманов), археологические (В.Г. Котов), философские (Д.Ж. Валеев, З.Г. Аминев, З.Я. Рахматуллина), текстологические (Ш.Р. Шакурова) аспекты, также фольклорно-этнографические, мифоритуальные, исполнительские особенности по записям современных сказителей (Р.А. Султангареева).

Полный текст эпоса записан в 1910 г. в Баймакском районе РБ М. Бурангуловым от сээнов Г. Аргынбаева (1856-1921 гг., дер. Идрисово) и Х. Альмухаметова (1861-1923 гг., дер. Мало-Иткулово). Известно, что по причине жестоких гонений певцов-сказителей, запретов сказывания, эпос долгое время не был обнаружен в живом исполнении, а текст, оставаясь в тени научного внимания, вышел в свет только в 1968 г. и был «введен в научный оборот, что явилось большим событием» (Шакурова, 2007:

¹ Кобайыр – коба ‘-дух, душа, йыр ‘песня’ (песня о душе, для духа).

7). Известны публикации множества переизданий в республиканской печати (Башкорт халык ижады, 1972; Башкирское народное творчество, 1976; Башкорт халык ижады, 1998). Изданный в «Башкорт халык ижады» 1998 года вариант в статье указывается как Основной текст (ОТ). «Урал-батыр» увидел свет на башкирском, русском и английском языках (Башкирское народное творчество, 2010). Во Всероссийской научной печати эпос издан в 1977 г. (Башкирский народный эпос, 1977: 55-162; 265-373). В 2023 году опубликовано новое переиздание эпоса на русском и башкирском языках («Урал-батыр», 2023) в переводе А.Х. Хакимова.

Обнаружение в современности передачи архаического эпоса «Урал-батыр» по живому сказыванию А.М.Усмановой явило собой феномен исторической ценности и высокой значимости. Записанный в 2010 году аутентичный текст эпоса на башкирском и в переводе на русский язык опубликован в 2023 г. (Султангареева, 2023: 14-63). В книге представлены словесные тексты, видеозаписи сказителей эпосов («Урал-батыр», «Заятуляк и Хыухылу», «Кузыйкурпяс и Маянхылу») с сохранением речевых, диалектальных, исполнительских особенностей, также научно-теоретические исследования произведений, что обеспечило первую в отечественной аудиовизуальной фольклористике подобного рода работу.

В поисках ответов вызовам настоящего времени и для регуляции критических событий общество ныне все интенсивнее обращается к духовным ценностям, достояниям предков. Эпос в этой связи представляется как самый эффективный инструмент обретения жизнесмысловых знаний, объективно отражающих закономерности развития общества и движущих сил, также времени, места, роли традиционных ценностей народа. В этом контексте бытование традиций изустной преемственности, сказываний эпического текста представляют яркий знак прочности духовно-нравственного облика и исторической состоятельности этноса. Эпическое наследие как метафорический свод национальной идеологии с центровыми концептами *народ, природа, время, власть, сказитель-сэсэн* и вопросы их специфики соотношений, назидательно-функционально значимого отражения в эпосе еще не изучены. Также вопросы пользования эпическими мудростями в правовом, социокультурном, человековедческом, образовательном аспектах специально не освещались. В рамках настоящей статьи делается попытка системного исследования этих по сути масштабных вопросов как самостоятельных единиц и в их комплексной взаимосвязи, самоценности.

Анализ

Время создания архаичного, календарно-астрономического по природе своей эпоса «Урал-батыр» занимает более четырех-пяти тысячелетий, и он «был центральной реалией в духовных представлениях южно-уральского населения III–II тыс. до н.э. (Котов, 2009: 337), что подразумевает его еще более древнюю мифологическую основу и периоды сложения.

В эпосе повествуется события со времен первотворения мира после Туфана – Великого потопа до образования ландшафта Уральских гор. На этом фоне осознания и противостояния Злу (катастрофам) запечатлено многовековой протяженности

формирование спасительной человечество идеологии Якшылык-Добродетели и отражены мировоззренческие реалии высшего почитания родной земли-Ер-һыу. Такое парадигмальное решение вековечных истин мифопоэтическим языком сказительского гения обеспечило колоссальную древность и поразительную современность звучания эпоса. До сих пор в сознании башкир Уральские горы – это «тело и кровь Урала», а поэтические завещания Урал-батыра – это учения и «наставления жизни для каждого». В этом контексте особо информативно и аргументировано содержание имени Урала, вобравшего мифологему Человек-Земля, акцентируя архаические реалии культа родины. Превращение тела человека – Урал-батыра в священные горы Уралтау – метафорическое свидетельство глубоко архаичного в мировой эпике кода священности кровнородственной связи Земли и Человека, обозначившего сакральность назначения демиурга. Эпос изображает эту тему, начиная с описания изначальной суши (острова) в середине бесконечного моря до описания появления ландшафта Уральских гор:

Урал юлы – бейек тау,   Дорога Урала – горой высокой,
Урал гүре – данлы тау,   Могила Урала – славной горой –
Урал булып калган, ти!   Уралом зваться стала!

(Башкорт халык ижады, 1998: 122).

Глубоко информативно обобщена в эпосе идея живой сути Земли и созвучия имен (*Урал – Weralt*), вечно молодой Природы, рождающейся каждый год весной и умирающей зимой (Галлямов, 2007: 9). Сопоставимый с шумеро-аккадской, индоиранской, авестийской мифологией и библейскими сюжетами о Потопе и жизни после него эпос башкир «Уралбатыр» уникален и тем, что имеет ряд ярких совпадений с шумерским эпосом о Гильгамеше и именами людей, живших 4 тыс. лет тому назад (царь Шумера – Шульга, его сын Бор-Зен, наместник Зарикум и др.) (Галлямов, 2000: 145), восходит к эпохе верхнего палеолита (Котов, 2009: 338). До недавнего времени были известны семь записей сказочных, коротких эпических, легендарных версий (Suleimanov, 2013: 199). Показательна устойчивость традиций сказывания эпоса. Нами в 2010 г. обнаружена и совершена видеозапись эпоса в живом исполнении с собственно-напевами, стихотворными речитациями от А.М. Усмановой (1930-2015 гг.) в с. Акъяр Хайбуллинского района РБ. Уникальный аутентичный текст опубликован на башкирском языке (Солтангәрәева, 2012: 219-244) и комплексно изучена мифосемантика архаичных свидетельств, образных реалий, архетипических мотивов, образов, отсутствующих в ОТ - основном тексте (Sultangareeva, 2018: 125-138).

Древняя мифология не является результатом только человеческой фантазии и творчества. Этот протофеномен и есть «определенная система, поддерживающая социальный порядок и обеспечивающая продолжение человеческого рода», считают Дж.Фрезер, Б. Малиновский, Л. Леви-Брюль (Кудряшев, Потапова, 2012: 23). Мифологический эпос ярко отразил непримиримые противоречия и схватки сторон, добра и зла в лице братьев Урала и Шульгена и их сторон. Отражены идеи о смысле Жизни и коды ценностных учений, важных для сохранения целостности мира. Сакральный текст представляет собой свод кодекса чести, принципов жизненной идеологии, норм народовластия, важные не только для башкир, но и всех народов, потому как эпический кубаир в течение многих веков сотворчества сложили мудрые сэсэнэ, астрологи, провидцы, мыслители разных поколений, муллы.

Нравственные максимы эпоса обобщены в лаконичных фразах, содержащих постулаты учений о Добродетели (“*Якшылык булһын атығыз, Кеше булһын затығыз!*”), о сути и назначении настоящих мужчин, от батыров рождающихся (“*Ил батыры – батырзан, батыр Ирзэн тыуыр ул*”), о ценностных заповедях преемственности духовных традиций (“*Олоно оло итегез, Кәңәш алып йөрөгөз! Кесене кесе итегез, Кәңәш биреп йөрөгөз!*” – «Старших почитайте, советы получайте, Младших почитайте – советы им давайте!») и др. На этих поведенческих кодексах чести выросли отважные батыры, сәсэнә, ученые, сказители, поэты, политики, герои освободительных восстаний и войн – знаковые защитники справедливости.

Однако нарастающая ныне всеобщая агрессивность и человеконенавистничество, экологические кризисы оказались следствием отдаления народа от собственных духовнонравственных ценностей и забвения *аманатов* предков. Ценности Духа: *кешелеклелек* (человечность), *якшылык* (доброта), *намыс* (честь), *ырыс* (достоинство), обозначенные в эпосе, остро призваны ныне к применению в духовно оскудевшем обществе, где профанируются человековедческие ценности и традиции миропорядка.

Первый момент разрушения системы гармоничной жизнедеятельности и бытохозяйственного уклада общества связан с нарушением ритмов летоисчисления, неразумным переосмыслением законов Времени. Нарушив собственно-национальный счет Времени (календарь), а значит, изначальные нормы жизневедения, соответствующие законам Матери-природы, народы потеряли родные ритмы бытия. Это и исключило осознание ценностности этносом своего места и бытования в круговороте планетарной жизни. Время и ритмы жизни башкиры структурировали, как и весь тюрко-монгольский мир, по 12-летнему животному календарю (*мәсәл*), которому более 30 тысяч лет. По этому летоисчислению жили издревле тенгрианцы – народы Алтая, Сибири, Тибета, Китая, а также древние казахи, кыргызы (Мухамбетова, 2001: 14).

Поньне этот способ летоисчисления – 12 летний *мәсәл* (мусаль) – бытует и у башкир, когда знаковые характеристики каждого года связываются со своим покровителем – животным, птицей, драконом (Башкирское народное творчество, 2010: 191-200). Феномен устойчивости летоисчисления по 12-летнему мусалю (циклизации лет) восходит к неразрывности осознания своего Я с миром Природы, зверей, также изначальности астрологических знаний о языке небес и законам почитания духа Времени. Именно это обеспечивало самосохранение человека и выживание в мире. Эта обращенность к первородному мифологическому конструированию времени удивительно прочна в сознании народа и сохраняются в практике летоисчисления старшего поколения. Каждый год прогнозируют по характеру и повадкам его покровителя – животного Года (бык-корова, лошадь-конь, змея-дракон, собака-заяц и т. д.), чередующихся согласно гендерным парам (Башкирское народное творчество, 2010: 191-200). Таковы приметы: “*Барс йылы – барын сәс!*” («В год барса посеи все зерновые» – ориентирует, что год барса – особо благодатный и все посеянное даст хороший урожай). “*Куян йылы – кытлык йылы, алан-йолан карама*” («Год зайца – год неурядиц и лишений, не смотри туда-сюда» – предупреждает быть начеку, не расхолаживаться), “*Йылкы йылының башынан, йылан*

йылының койрогонан һаклан” («В год лошади берегись с самого начала его, а в год змеи берегись ее хвоста» – примечает на особо тревожные характеристики указанных лет)².

Животный мир становится «зеркалом» мира людей: соответственно, животные обретают свойства эталонных носителей тех или иных индивидуальных или социальных характеристик человека. По содержанию эти языковые знаки представляют собой реалии мира, переосмысленные с точки зрения их ценности, они стали носителями культурных идей (добрый – злой, хороший – плохой и т.д.). (Ойроткина, 2022: 35)

Животный календарь создан согласно тибетской проторелигии бон, суть и природа которой и вопросы происхождения – предмет множества взглядов, споров и концепций. В определённой интерпретации бон («ритуал», «речевые обращения») – структурированное учение с традициями высшего почитания Природы, зверей, небесных светил, земли, «включало и названия бонских служителей культа, была создана иранцами и в переводе с иранского означает «день», «сила», также известна была ещё до появления буддизма на Тибете (Кычанов, Мельниченко, 2005: 267). Эпос «Урал-батыр» – кодовый программный текст о Времени и человека в нем, о замысле и высоком предназначении личности человека. В эпосе «Урал-батыр» происхождение летоисчисления с животной символикой синхронизируется с уходом вод Туфан – Великого Потопа и появления суши.

Урал-батыр окропляет земли живой водой, что зарождает на ней новую жизнь. Космизация жизни напрямую связывается с символами обозначения Года и возникшим счетом времени: «Каждый месяц и день на Урал Животные шли и шли тогда. Время прихода птиц и животных Человеку знаком добрым стало. Для знаний о счете месяца – года Они названиями стали» (Башкорт халык ижады, 1998: 123).

Так, эпос «Урал-батыр» донес информацию о древнейших инструментах упорядочивания Времени, фаз Года, духов которого глубоко почитали люди. Соблюдение законов времени – залог управления своей судьбой и бытием. Рудиментарными свидетелями древнейшей религии бон у башкир являются космогонические верования, запечатленные в коротких присказках, мифах, приметах, до сих пор бытующих в памяти. Это мифы о состоянии, движении ‘Земли-планеты’: («Земля стоит на огромном быке, если бык потрясет рогами, случаются землетрясения!»)³. Земля “стоит” на быке, змее, рыбе, черепахе. («На четырех черепахах стоит земля. Она медленно поворачивается, вот и получаются так четыре сезона в году»)⁴. Знания о поведении животных формируют прогнозы по типам и способам бытия, планам проведения знаковых и важных событий Года.

По истечении долгих времен заселения земли, животные и птицы обретают значения культовых символов, ориентиров для традиций. Тотем, живой символ, передает движение времени, норм жизни народов. Знание о времени и его циклах дарует огромную энергию созидания и управления Временем. Мы подменили собственно-народные циклизации общепринятыми, искусственными, что привело к снижению престижа корневых достояний, своего родного языка, обрядов- йола и др. Современные

² ПМА: Записано от Г.Х.Мамлеевой, 1931 г.р. в дер. Тал-Кускарово Абзелиловского района РБ.

³ ПМА: записано в Кугарчинском (1992), Караидельском (2006) районах РБ.

⁴ ПМА: записано от Г. С. Хусаинова, 1931 г.р. в дер. Таллы Самарской области РФ.

этносы не узнают себя в родных когда-то мифах, народных танцах, песнях. Практики циклизации Времени необходимо изучить в комплексе и возродить в жизни.

Идеология о Добродетели проработана и декларирована в эпосе «Урал-батыр» как спасительный опыт противостояния злу на фоне многотысячелетней давности катастроф Туфана – Великого потопа. Динамика установления гармонии жизни через борьбу Урал-батыра с прообразами Смерти и поиском вечного источника Души схожа с сюжетами о Гильгамеше из древнего шумеро-вавилонского эпоса. Идеи бессмертия древние и разнообразные в эпических замыслах: Гильгамеш ищет бессмертие для себя, а Урал-батыр – для спасения человечества, Природы от Смерти. Отсюда Уральские горы, созданные из тела демиурга-Урала, учения Урал-батыра о служении добру, народу, родной земле представляются как вечно живые символы народной идеологии. Образ Урал-батыра до сих пор почитаем у башкир, как свои эпические у народов. Множество результативных свидетельств в культурном наследии алтайского народа оставлены эпическим Сартакпаем и народ «продолжает его воспринимать не только мифологическим персонажем, но и как реального человека, прославившего себя добрыми делами» (Садалова, Паштакова, 2022: 1402).

Национальная идеология в Этнопсихологическом словаре определяется как система взглядов, представлений, ценностей, основанных на принципах духовного единства, общности нации и приоритета ее интересов во всех сферах общественной жизни; как форма национального самосознания и одновременно процесс самопознания и развития национально-культурной самобытности (Этно-психологический словарь, 1999: URL).

Совершенная модель Национальной идеологии в ее самом общечеловеческом, прогрессивно-гуманистическом и влиятельном вне рамок Времени, Пространств значении и приемлемости в XXI веке представлен в эпосе «Урал-батыр». Глубоко мифосемантичен язык, образы, метафоричны сюжеты эпоса на предмет их открытия как инструментов по осознанию реалий мира, человековедения и спасительной линии развития этноса в глобализирующемся обществе.

Первая заповедь национальной идеологии, данной в начале эпоса, представлена на фоне конфликтных отношений Отца и Сына, случившихся по причине непослушания последнего. Нарушив запрет пить животную кровь, Шульген перешагнул веру в отца Янбирде, а значит, семейную идеологию, закон гармонии. *Тэртип, йола у башкир* – нравственный, этикетный абсолют – законнесущий столп общества, игнорирование которого равно выпадает против малого государства – семьи, кровного родового единения. Потому как всякая общность – родовая, семейная, общественная, коллективно-профессиональная имеет свою идеологию, служащую процветанию, развитию, созиданию.

Старший брат Урала нарушил запрет, стал носителем Зла. Его поступки, включая предательство брата, войны, проступки по зависти привели к утрате своего духовного стержня. Эпос отобразил истоки пробуждения основного в человеческом нраве Зла, суть которого – стремление подчинить всех своим эгоистичным амбициям, выпадать созидательным коллективистским действиям. Эпические уроки важно расшифровать и актуализировать в современности для вовлечения молодых в мир ценностей предков.

Природопоклонство – идейное мировоззренческое составляющее эпоса. Благородный человек уважает и бережет живую природу, контролируя себя, неустанно борется с инстинктами наживы во имя вечности жизненной гармонии. В «Урал-батыре» информативен эпизод с пойманной на охоте священной лебедью, которая заговаривает человеческим языком (природа) и предупреждает, что не для пищи плоть ее создана (давая пронизательным людям шанс принять чудо), обещает открыть тайну Родника души-бессмертия, ставя условие не губить ее. «*Мине бүлеп ашап та, Сәйнәп мине йотоп та, барыбер аш булмамын. Аш булып мин һеңмәмен*» (Башкорт халык ижады, 1998: 39) – («Если и разделите и съедите меня – не буду я едой вам. Едою не стану ведь вам»). Кодовый замысел эпизода содержит идею покровительства Природы только тем, кто ее оберегает, а разрушающих лишает защиты. Шульген, не заслуживающий помощи природы-Матери, становится олицетворением зла, которое может быть прекращено лишь по совершении добрых деяний и искренних покаяний.

Йәнең һыктапағарһын,	Душа в плаче обелится пусть,
Йөрәгендәге кара кан	Черная кровь сердца
Кибеп, кабат тазарһын,	Высохнет и очистится пусть,
Усал йөрәген ағарһын!	Сердце злобное очистится пусть!

(Башкорт халык ижады, 1998: 111).

Урал служит людям, в то время как Шульген поражен гордыней и целью разрушения природы: это идея дуальности, согласно которой динамика взаимоисключающих сил творит жизнь. Урал-батыр великодушен, стремится спасти брата, прощая его и давая шанс очистить совесть от зла – что актуально и в наше время: «*Коль обуздаешь злость, И выберешь человечность, Ожидая от тебя добродетель*» (Башкорт халык ижады, 1998: 113). Нравоучительный акт Урал совершает во имя высокой правоченности (хак) отца и матери, тем самым узаконивая традиции, нормы почитания родителей.

Сегодня общественная мысль живет в убеждении, что человек – высшая ценность, господин в этом мире, а Природа лишь бездушная среда его обитания, способ безудержного потребления и наживы. Однако Мир, со всеми на нем сегодня бедами огня, воды, пожаров, катаклизмов мстит нам, лишая своего покровительства. Природа – высшая ценность, а человек лишь частица ее, обязанная жить по законам Матери-Природы. В эпизоде кәңәш (совета) человека (Янбирды, Урала, Шульгена) с животным миром представлен архетип естественного эколога и природопоклонника, осознающего себя частью Природы, а не потребителем. Мысль башкирского эпоса «Урал-батыр» глубоко гуманна и прорицательна тем, что для решения вопроса, как поймать и уничтожить саму Смерть, люди собирают всех лесных жителей на совет, чтобы познать Истину. Во всех тюрко-монгольских эпосах герои спрашивают совета у аксакалов, мудрецов, батыров-друзей или своих спутников – коней. Совет лесных обитателей и человека в «Урал-батыре» как эпизод – показатель особой архаичности эпоса и действует как первородная модель, гарант гармонии взаимоотношений разных сфер – природы и человека. В этом споре только мудрый долгожитель Ворон-Козгон открывает истину: «Жизнь без Смерти, Смерть без Жизни не существуют, и только законы Природы-матери, которые нельзя нарушать, удерживают все в балансе и равновесии». «*Если стаи пернатых – всю водную гладь покроют, реки течь перестанут,*

решив, что такие порядки, Родники бить перестанут – Что же нам тогда делать, Где еду добывать? Откуда воду пить будем?».

Замысел обязательности следовать законам жизни Природы, а не господства над ней продолжается в эпизоде, когда Урал обрызгивает назначенной себе живой водой весь иссохшийся мир, от чего процветает, зеленеет Природа. Яркий миг оживания Природы, в котором Человек принимает участие, передан в гимнического содержания благопожелания (алғыш), и потому стих звучит как непререкаемый закон, жизнеутверждающее заклинание:

«Тау буйзары йәшәрһән, Мәңге үлмәс тәс алһын!.. Балкып торган Ер булһын!» (БХЭ «Урал батыр», 2023: 242) /« Пусть зеленеют долины гор/ Пусть обретут вечный цвет!... И сияющей станет землей» (БНЭ «Урал-батыр», 2023: 115) *Здесь перевод автора.

Благопожелание звучит, как магическое заклинание, посвященное обережению природы и завещание демиурга Урала, обязывающее служить и быть единым с Природой, страной, творцом, а не потребителем, если человек заботится о своей безопасности.

Урал-батыр – прообраз человека не прошлого, а будущего, потому до сих пор в генной памяти живет как идеал оплота справедливости и отваги. Он – проводник национальной природоведческой идеи, согласно которой Человек есть и ученик, и дитя, и слуга Природы. Такое понимание нужно быть системно, целенаправленно нужно внедрять в сознание человеческого сообщества, молодого поколения, начиная с детсадов. Великой цивилизацией рожденное Слово эпоса имеет потенциал служить по-новому во имя спасения и будущности настоящей цивилизации.

Власть, притесняющая человека и вверенного ему народа – не имеет будущего и не является инструментом прогресса, а является Злом, которого со временем априори сокрушают законы справедливости и народ. Эта истина в эпосе передана много раз, но выразительнее всего – в эпизоде Победы Урал-батыра над Катиллом – царем зла и тирании. Его не спасают ни верный всемогущий Бык, ни четыре огромных силача, ни многочисленные продажные стражники-рабы. В единоборстве склоняет перед Урал-батыром голову Бык, в разные стороны летят палачи – непобедимые воины Катилла. На мифопоэтическом языке передана идея об условии одерживания Победы героя-одиночки в неравной схватке. Несметную исполинскую силу во имя победы над противостояниями посылает своему Батыру только защищаемый им, потому верный народ! Так, даже одинокому Борцу в стане врагов сопутствует удача, если его чистое, бесстрашное сердце заполнено любовью к народу, а он бескорыстно, самозабвенно служит вверенной ему стране и родной земле обитания с их ценностями.

В башкирском эпосе дух Земли открыто не вступает с героем в диалог. Однако сила замысла эпоса в том, что священность Земли родной и кровная верность ей Человека – это главная идея, цементирующая, обеспечивающая феноменальность произведения как национального. В якутском олонхо «функциональные характеристики духа-хозяйки земли включают в себя различные коммуникативные цели. Дух-хозяйка земли кормит своим молоком героев-одиночек с детства, а перед отправкой в богатырский поход – и богатырей, которые имеют родителей. В текстах присутствует доброта духа-хозяйки земли, благосклонность к людям, забота, мудрые советы и готовность помогать всем. Например, Аан Алахчын Хотун обещает помочь Эр Соготоху, призывая его нарожать детей и стать родоначальником людей (Сатанар, 2023: 72).

Эпос запечатлел поиски разных форм государственности на фоне передвижений Урала по разным странам. Он обнаруживает идеальную форму власти и государственности, основами которой являются высшие принципы человеколюбия, нравственности, добродетели и демократизма. Урал вначале попадает в страну Кахкахи, злого царя, захватившего мирные земли народов и установившего варварские порядки. Помощниками его являются змеи, непобедимые слуги-батыры и драконы. Батыры этой земли годами ведут борьбу против Кахкахи-тирана. Урал помогает победить им и устанавливает правителя на этой земле, выбрав лучшего из представителей данного рода (налицо элементы прав демократизма).

«Демократический режим – это правление народа, избранное народом и для народа (амер. президент Авраам Линкольн). Чертами этого режима являются: наличие широкого диапазона гарантированных прав и свобод граждан; свободная деятельность правящей и оппозиционных политических партий; наличие общегосударственного представительного органа» (Основы права, 2007: 23). Данное определение характерно современному праву. Однако примечательно, что в эпосе отражены все характеристики демократического режима. На всех территориях, где одерживает победу (над Катилом, над царем змей) Урал устанавливает демократические правила управления обществом, выбирая главами лучших, достойных из сородичей народа:

<i>Урал фарман биргән, ти</i>	<i>Приказал Урал, говорят:</i>
<i>Илдең барын йыяйык!</i>	<i>Соберем народ всей страны,</i>
<i>Күп йыл буйы һуғышкан</i>	<i>Был муж по имени Алғыр</i>
<i>Алғыр тигән ир булған,</i>	<i>Он против змей поднялся</i>
<i>Шуны башлык кылған, ти.</i>	<i>Его избрали главой, говорят</i>

(БХЭ «Урал батыр», 2023: 57) (БНЭ «Урал-батыр», 2023: 176)

Действа Урал-батыра созвучны с теорией Платона о государственности, когда «все должны повиноваться лучшим людям. Гражданам этого государства должен быть внушен миф о том, что все они братья (Чанышев, 1981: 271; Лурье, 1993: URL). Эта идея братства людей, обществом которых должны править лучшие, гораздо ранее была провозглашена в эпосе «Урал-батыр» *«улар унда бары ла бер тугандай йәшәй, ти»* (Башкорт халык ижады, 1998, с. 76). Идеи о стране царства справедливости, добра и гармонии, власти мудрых, честных героев – сквозные в эпосах народов («Джангар», «Манас», «Ньюргун боотр», «Маадай Кара» и др.). В «Урал-батыре» они занимают центральное место и отражают сложившиеся представления народа об идеальных правителях. О них повествует Старец, которого Азраил – ангел смерти жестоко наказал бессмертием за то, что тот испил из родника вечной Души. Он мечтал, что родится батыр, уничтоживший змей и драконов, “и плачущие кровавыми слезами люди мои улыбнутся”. *“Ерзә байман корор, тил”- /”Что на земле добрую страну построят”**; *”Шуны көтөп яттым мин!”/ “Вот это время и ждал я!* (Башкорт халык ижады, 1998: 114) **Перевод автора.*

Яркая метафора о справедливой власти, правящей Добром, вложена в уста много веков повидавшего Старца как реалии знаний и опыт цивилизаций.

Следующая форма власти представлена царством зла, куда попадает Урал-батыр: это владения многоголовых змей Азраки под подчинением тирана Кахкахи. Однако именно в этом царстве находится Вечный родник жизни – Йәншишмә, в поисках

которого действует Урал-батыр. Священная стихия (огонь, вода лекарство, жизненная сила) во владении злых сил это закон противостояния Зла и Добра, первопричина борьбы сторон в фольклоре. В этой иерархической связи передана идея *империи*, т.е. власти над многими одной сильной, подавляющей всех страхом страной.

По мнению исследователей, змеборческий мотив связан с представлением о змее как первобытном недифференцированном хаосе. Прозорливо мнение ученых о том, что «мотив змеборства, как правило, возникает вместе с государственностью (Садалова, Паштакова, 2022: 1405).

Хитрый Азрака придумывает уловку для уничтожения силы и могущества Урала – решает поставить его правителем какой-нибудь страны, а потом его уничтожить «*Берэй шлға баш кылып, Ул егетте арбаһак, – Без Уралды еңербез*» («Если поставим его главою какой-то страны – Мы его и победим!»). В данном случае проецируются черты государственности как Империя (лат. *imperium* – власть), которая устраивает внешние политические экспансии, а затем колонии и над ними политический, социальный контроль. Так, идеальной формой государственности Урал-батыр объявляет общество, где правят добро, дружба и солидарность людей, отвечающих даже на зло добром.

Душа считается категорией религиозно-нравственной, философско-этической, но поскольку она невидима – нематериальной и не существующей. Политологи, экономисты, социологи, историки убеждены, что поведение можно предсказать методами численного анализа, предугадывания. Однако как измерить и различить радость, достоинство или алчность, лицемерие, измену, зависть или Веру, *Намыс* – Честь – человека? В эпосе Дающий Душу – Отец Урала Янбирде и мать, властительница, смотрительница Души Янбика – даруют жизнь – Душу двум сыновьям. Однако они, даже единокровные, служат разным целям – один становится носителем Добра, другой – Зла. Мораль эпического замысла в том, что Душа, духовность воспитываются самим человеком в процессе выбора – стать ему завистником или Талантом, слугой Зла или Добра, потребителем или Батыром. Злостный, раб своего эго, становится борцом против собственных сородичей (о таких говорят «*үзеңдеке үзең яу булып*»), лукаво выдавая себя за патриота – правдолюба (ныне). Истинный раб Чести (Намыс), победив эго, служит народу, так обеспечивая бессмертие имени. Завещание Урал-батыра о человечности в человеке – это не только мудрый стих высокого слога, а это есть вековая программа для становления Человеком, наказ духовного отца башкир Урал-батыра народам:

Кеше булһын затығыз,	Род ваш пусть человеческим будет,
Якшылык булһын атығыз,	Добродетель вашим именем будет,
Яманға юл куймағыз,	Злу вы хода не давайте,
Якшынан баш тартмағыз!	От добродетели не отрекайтесь!

(Башкорт халык ижады, 1998: 121)

Стихи эпоса, ставшие классическим отражением национальной идеологии творения Добра, лаконично раскрывают энергетику разума, вложенную в эти простые строки, замысел и эмоциональный посыл, причину сложения и тайну многовекового служения народу эпоса. Это могучая сакральная и жизнесмысловая сила способна питать народотворца, если он не прерывает ее активацию, т.е. его сказывание и передачу. Дело не в уровне и состоянии памяти, мудрости сээнов или обережении кубайра. Истина в том,

что Эпос живет благодаря мощному потенциалу в нем животворной энергии разума и божественного смысла, потому является вечным учебником души и Духа. «Не каждый и не всегда сможет ощутить существование этой энергетике. Но народы, имеющие эпос, без всяких результатов научных экспериментов и исследований прекрасно понимали, что эпос обладает энергоинформационным полем, также они знали, что эпос обладает определенной энергетикой, которая влияет на окружающий мир», – справедливо и пронизательно утверждает Т.А. Бакчиев, выдающийся ученый исследователь и манасчи (Бакчиев, 2023: 16). В нашем многолетнем опыте сочинительской и сказительской практики, а также коллективного слушания эпоса свидетельств энергетического и обновляющего сознание, дух и чувства влияния эпоса было немало (тема особого исследования). В этом контексте акцентируем на необходимость системного исследования проблемы души, духа (энергоинформационной составляющей) самого эпоса и пользования ею в современности. Народ-творец сам всегда будет вооружен величайшим инструментом обучения и совершенствования Духа, если будет держаться Традиций эпоса и ценностей по процветанию души на пути творения добра. Актуально ввести программное обучение эпосу со школьного возраста. Власти и правителям резонно знать родные эпосы, т.к. вооруженные творением добродетели, а значит, мощной созидательной энергией, они обеспечат вековую благостную жизнь своим государствам. Народ-Халык в эпосе «Урал-батыр» – могучий живой организм, духовный центр, на трансляции его эмоционально-психологического облика, настроений отражаются характеристики всей динамики и хода событий, границы гуманизма или антигуманизма, Зла и Добра. Художественный образ народа в эпосе не имеет национального облика, ярких описаний характера и т.д., но он постоянно действует как обобщенный образ высшего закона, пронзительное око истины. Народ представляется как могучее единство, коллективная сила, направленная на установление добра.

Первый раз Халык (Народ) под этим названием появляется в эпосе как обреченная на лицемерие человеческих жертвоприношений, избиения и пытки («Барыһы ла шәп-шәрә бер төркөм халык йыйылған») (Башкорт халык ижады, 1998: 44) огромная площадь голых, построенных рядами людей. Народ унижен и повержен в отчаяние и страх перед царем-тираном Катиллом («Ужарынан халыктың башын ергә эйзерең Катил батша килгән, ти») (Башкорт халык ижады, 1998: 46), это толпа, покорно ожидающая своей смерти (Башкорт халык ижады, 1998: 48). Эпическая картина о народной толпе сильна и эффектна контрастами: спаситель-Батыр появляется именно в момент угнетения народа и отправления языческих первобытных жертвоприношений воде (девушек), огню (егетов) во имя довольства Тенгри божества. В эпическом тексте проводится идея о том, что волевые, пассионарные качества Батыра рождаются в Урале при виде народного горя и сострадания, вследствие чего герой осознает свой долг защищать слабого. Предстает истинный Мужчина и Человек чести, свободный от страха во имя безопасности других людей:

Халык илашып торғанын,
Күз алдында күргәндә,
Халыктың канлы үлеме
Халыкка кулын һалғанда –

Когда народа плачущего,
Своими глазами я увидел,
Когда кровавая смерть
Руку на народ положила –

Батыр карап торормо?!
(Башкорт халык ижады, 1998: 49)

Станет ли Батыр на то смотреть?!

Однако народ – не безликакая масса людей. Он сплочен в единстве помыслов, имеет свой центр – мудрых аксакалов, дающих совет Батыру уметь строить отношения даже с врагом. Они женят его на дочери царя Катила (Башкорт халык ижады, 1998: 53), а после победы над Белым змеем – на красавице Гулистан, дочери отважного Алгыр батыра (Башкорт халык ижады, 1998: 63). Аксакал рода настоятельно советует жениться Уралу на проявившей любовь к батыру дочери поверженного царя Катила. Урал внемлет (во всех случаях женитьбы) советам старцев и женится на дочерях царя или батыра. Однако прямые, с точки зрения современной этики, интерпретации обрядово-мифологически означенных или брачных эпизодов литературным прочтением как «проявление благородства, внемля совету аксакала» (Надршина, 2009: 344) не объясняют сути и замысла поступка героя. Вынужденная женитьба героя на дочери Катила, второй раз на Гулистан – это отражение реалий архаичных обычаев усиления Рода заполучением производительной плоти (*енес, түл көсө*), мужского богатырского семени (*түл алыу*) Батыра. Фактически брачные союзы Урала на дочерях знатных по статусу лиц имели значение укрепления государственных, общеродовых сил и устоев. Традиции заполучения мужской плоти имели место в архаичной культуре многих народов, редуцированы в *формы угощения женой*.

После победы над царем Катилом Урала возносят в статус Батыра, вследствие чего он обретает власть и право повелевать народу, вернуться всем на родные земли (Башкорт халык ижады, 1998: 53). Свет счастья на лице народа дает радость даже старцу, мученически влекущему жалкую жизнь («Халыктың көләс йөззәрен күз алдында күрзем мин»), ибо он утратил радость, испив из Родника души, когда Всевышний обрек его на самое страшное наказание – бессмертие. Стержневую идею эпоса об осознании главного смысла жизни дает Старец, постигший великое назначение человека и таинство бессмертия. Истина эта состоит в служении другим, справедливости, а не в продлении собственной жизни для себя.

Пронзительность мысли эпоса в том, что образ Халык-Народа дается в динамике его становления, развития и усиления в духовном единстве вокруг понятий Намыс (Честь) и Хак (Справедливость). В финале эпоса Халык – уже могучее единение со своим жизненным мировоззрением – Якшылык, с духовным центром силы, мудрости – Батыром и собственным священным местом обитания – Родной землей! Только такое триединство делает нерушимым государство Народа и его самоидентичность, высокую самооценку, укрепляет осознание им своего исторического назначения и миссии. Эта мудрость ныне, в XXI веке, заметно повержена, профанирована, потому как обезличиваются народы и обесценивается их планетарная значимость, продаются земли предков, безмерность потребления ради обогащения нещадно губит Природу. Открытие границ чужим странам, народам без должных обязательств перед принимающей стороной, без выработки принципов самосохранения, прогноза ассимиляций, смены ориентиров культур, приоритетов обычаев, языка, экономических интересов и т.д. создали уязвимость морально-нравственного уклада, строя, сломали собственно-национальные нормы и правила жизни России, также проживающих в ней народов.

Пожертвование себе назначенной живой водой ради жизни Природы и других действует как модель чистоты сознания и гарант установления Добра как абсолютной данности, не подлежащей подмене. Урал-батыр оживляет Природу, став тем самым бессмертным и обеспечив счастье многих (Башкорт халык ижады, 1998: 116-117), он обретает высшие знания, духовные откровения посвященного мудреца и провозглашает закон – учение о благородном Человеке как условии и перспективе цивилизации “*Кеше булһын затығыз*” Из рода Человека будьте” (Башкорт халык ижады, 1998: 121).

Непререкаемые уроки природо-народоведения, заложенные в эпосе еще в глубине веков, остро актуальны и применимы в XXI веке. Переданы поколениям законы, кодексы чести и достоинства, которыми должен жить человек, заслуживающий страну, «раю подобную землю», родной Язык. Эпос выводит истину о том, что народ может быть ведомым только доблестным Батыром – лидером, берущим на себя ответственность за будущность страны. Ответственность за происходящее – качество сильных избранников, когда они ставят интересы страны выше собственной безопасности и вершат спасительные деяния. От всех эпических героев Урал отличается тем, что первым взял, жертвуя собой, ответственность за процветание Природы и Земли. Простые, но нерушимые вековечные эти идеи – реалии донесены на метафорическом языке эпоса: «*Ата-бабаларыбыз, ырыузар йәшәгән, без йәшәнек, беззән һуң да йәшәр быуындар ошо ерзәрзә, тип, дан йырлай ти, халык!*» («Предки наши здесь жили, мы прожили здесь, а после нас будут жить наши поколения, так поют об этом народы!»). Так закончила свое сказывание эпоса А.М. Усманова. Она передала из уст в уста столетиями переданную (не из книги!) жившую версию кубаира, исполнив его, как велит сказительская традиция, с песнопениями, напевами, комментариями сэсэн, стихотворными строками. Таковое исполнение эпоса «Урал-батыр» было уникальным, исторически важным явлением, т.к. считалось утерянным навечно в современности (Солтангәрәева, 2012: 244). В заключительном высказывании А.М. Усмановой содержится непоколебимая вера и никаким страхом не вытравливаемая самоотверженная любовь народа к своей родной земле обетования. Ибо Земля для башкира – живая суть, фетиракш, священное тело и плоть Урал-батыра. Центральная идея “Я и священная земля неразделимы” обеспечивает могущество и глубокою древность башкирского Эпоса. Несокрушимость воли в многовековой неустанной защите родины, родной земли и священных гор, безоглядная жертвенность, бесстрашие народа во имя целостности родной земли восходят к генному фетишированию восприятия земли, как живого тела Урал-батыра. Боль за каждую пядь проданной земли и генное неприятие за небрежность, враждебность наступания на это «тело Урала» тех, кто не дорожит этой землей и оскверняет ее – расшатывает ныне стержень народного духа, вводит тревогу в генетическую Память, уклад и принципы жизни народа. Отсюда возникла зияющая трещина противоречий в современности: из-за неумелых решений по землепользованию, неумных потребительских вызовов игнорируются вековечные нравственные принципы по обережению родных земель, священности отчизнолюбия и высшего почитания родной земли народом. Эти противоречия рождают общественные негодования. Гармоничное улаживание острой проблемы, снятие конфликтности должны решаться только при чутком отношении к чувствам башкира, предки которого пролили несметную кровь за священную живую землю, берегли ценою жизни. Это чувство и есть матрица, основа высокой

патриотичности аборигенов, искони проживающих на своих землях обетования. Эпос является сводом приоритетных идей и законов, метафорично переданных в каждом стихе, замысле эпизодов и которые следует ныне использовать как инструменты гармонизации жизни общества.

Притеснение народа во имя удовлетворения собственных желаний и амбиций – зло, подлежащее искоренению. Урал-батыр укрощает гнев, гордыню, коварство, обличает ложь представителей темного мира и устанавливает гармонию, потому остается вечно в душе и памяти народа. Принцип и модель глобального очищения сознания, души представлен в завещании Старца, который, испив из Живого Родника, познал ошибку рабства перед собственным эго (Башкорт халык ижады, 1998: 118):

Үлемгә буй бирмәскә,	Желая противиться Смерти,
Уны йола итмәскә	Не признавая йола – закон жизни –
Йәншишмәнән эсмәгез	Не пейте воду из Родника жизни
Мындай хурлык күрмәгез!	На позор себя не обрекайте!

Старец запрещает пить воду Бессмертия, а Урал-батыр запрещает пить озерную воду, полную змей ползучих. «Озерная вода» в эпосе – метафора людской зависти, тщедушия, агрессии, грязных помыслов, гордыня, которых личность должна избегать во имя принятия и утверждения высокого права «Кеше хақы» – ценность человека в праве, Человека, назначение которого только в творении Добра.

Эпос живет и влияет благотворно на общество, когда он исполняется, активизируются его живительные идеи в творчестве сказителей-сэсэнов. Этот вид культуры и искусства остро нуждается в программном возрождении и развитии. Привлечение к традиционной культуре, к знаниям народного творчества является ныне важнейшей стратегией воспитания в ориентирах на духовно-нравственные ценности предков. Это осознается самим народом.

Сказитель – не только художественная личность и мастер-словесник, но и идеолог, духовный наставник, поводырь по пути Истины. Эпические сказители были проводниками государственной политики и обществоведения. Жырау, сэсэн, например, могли также, не утруждаясь, отметить недостатки правителей, были их советниками, наряду с этим «во время театра военных действий находились впереди войск и своим поэтическим словом вдохновляли воинов, даже руководили ими. Соппаслы Сыпыра жырау был советником правителя, а Казтуган жырау (16 век) и Доспамбет жырау (15 век) были военачальниками (Бахадырова, 2022: 126). Башкирские сэсэнны всегда сопровождали советы (кәңәш) аксакалов, были центральными лицами на йыйын (народные собрания) и т.д. (Бахадырова, 2022: 124-132).

В Республике Башкортостан назрела острая задача открытия специальной кафедры мастерства профессиональной импровизации и сказительства, ибо сэсэнны, уралсы, рассказчики, *һүз оҫтаһы* и др. по сути были народными профессионалами, мастерами изустного сочинения и исполнения и носителями народной идеологии Добра. Ныне изустные традиции зачастую заменяются письменным творчеством и литературными практиками энтузиастов, любителей, чтецов с листа. Мастер-сэсэн-импровизатор должен разучивать, исполнять фондовый репертуар башкирского народного творчества и на этой основе уметь сочинять кубайры, достойно продолжать жизнь эпических мудростей. Отрадно, что прорабатываются импровизаторские принципы, активизируется

деятельность Школ сэсэнов в районах, вузах РБ под руководством РЦНТ МК РБ, а также при участии научно-методической помощи НИ Центра Башкирского фольклора БГПУ им. М.Акмиллы. Раскрытие специфики творческой лаборатории, принципов, методов работы этих школ – тема специального изучения. Мы заостряем проблему школ сказительства как самой эффективной в своем роде стратегии во имя гармоничного развития общества, возрождения народных моральных ценностей, укрепления духовно-нравственных устоев народов в современности. Нужны четкие руководства и принципы во имя воспроизводства близкого к аутентичному (собственнонациональному) вида традиционной культуры – башкирского сказительского стиля на основе творческой школы сэсэнов XX-XXI в.в. (А.М. Усманова, З.Р. Тугашева, Х.Р. Абубакирова, Г.Х. Мамлеева, С.М. Ильясов, М.М. Мирхайдаров и др.). Остро актуально также возрождение формы эпосотворчества, как башкирский уралсы, которое давно угасло, но при профессиональном, методически выверенном подходе обнаруживаются возможности реконструкции. Главным в этом процессе является государственная поддержка подвижничества и энтузиазма самих творцов-сказителей, заметно активных ныне. Таким образом, эпос и сказительство – две незыблемых составляющих, вобравших масштабные положения народоведения, национальной идеологии, права, принципы духовно-нравственного кодекса, а также модели воспроизводства и активации традиционных ценностей – сказительские практики.

Полученные результаты

На основе комплексного анализа мифоэпоса «Урал-батыр» с точки зрения социокультурного, фольклористического, антропологического, этико-нравственного подходов выявлены первородные истоки формирования и становления башкирской национальной идеологии, главными составляющими которой являются правовые, экологические, государствообразующие человеко-народо-природоведческие замыслы. Впервые освещены содержательные, смысловые основы и архетипы таких категорий, как «народный календарь», «народ и народоведение», «власть и эпические отражения ее форм», «дух и личность», «родная земля – батыр-народ», установлены ценности этих учений и универсалий, актуальных для применения в духовном подвижничестве современного общества. Парадигмальные коды эпоса составляют строительные структурно-композиционные, идейно-сюжетные, архетипические и др. пласты, на которые сказители вносили каждый век свои творческие решения и образы. Исследования поступков и деяний основных героев-братьев, также трансцендентальных, энергоинформационных потенциалов протофеномена Эпоса предоставляют систему понимания человеческой природы, Сказителя, также данные по духогенезу, национальной идеологии, этноментальности, ценностным характеристикам этногенетической памяти этноса, силы родного языка, акта сказывания эпоса в современности и др. Предлагается изучение в перспективе трансцендентальность феномена Эпос, сказителя и его чувственного мира изнутри.

В эпосе программированы идеи безопасности государств, гармонизации отношений Человек-Природа-Народ и спасения цивилизации на основе законов Якшылык-Добродетели.

Заключение

Прочтение эпоса с новой социокультурной, антропологической, этико-правовой точек зрения качественно расширяет знания о реалиях, идеалах и культурных кодах предков для обретения необходимо важных механизмов по регуляции общественных, межнациональных, межкультурных отношений. Эпос – главный духовный код этнической идентификации.

Идеология Якшылык-Добродетели не имеет национальности, потому жизненно важна, ценна и нужна всему человечеству. Позиционирование и масштабирование идей, достояний эпоса призваны стать основой в современной правовой, духовной культуре, конституции, стать кодексом чести народов, проживающих как в Башкортостане, так и для всех народов, у кого есть эпические творения. Коренные страны и народы имеют самый высокий уровень жизнестойкости и действенности на все времена, потому как они строились на цивилизации Великого Слова, Эпоса, которым нет условностей, границ от архаично-мифологического прошлого до современности. Слово эпоса «Урал-батыр» и овладение этими знаниями является проверенным в веках многоуровневым инструментом воспитания духа, укрепления нравственных начал, любви к родным землям. Открытие творческих дарований, регулирования экологических проблем, остро стоящих перед всеми культурами. Расширение практик, традиций сказывания эпоса способствует активации могучей энергоинформационной силы народного произведения во имя спасения человечества.

Народы, имеющие и сохраняющие живые эпосы, известны своей высокой исторической репутацией, устойчивостью выпадам глобализации (Кыргызстан, Якут-Саха, Алтай, Казахстан, Калмыкия, Башкортостан, Узбекистан и др.). Практики сказительства призваны оживить энергию Якшылык-Добродетели во имя спасения цивилизации, потому актуальны. Принципы народо-человеко-природоведения получили отображение в эпосе в масштабном общечеловеческом и сугубо национальном звучаниях. Таковое неразрывное единство общего и личностного, народного и общечеловеческого, глубоко древнего и современного делает Эпос каждого народа, башкир, в частности, стратегически действенным инструментом XXI века для системного воспитания нравственности, обучения молодого поколения в духе отчизнолюбия. Ныне человеческое общество нуждается в высоком качестве Духа и героических поступках гуманных и отважных лидеров. В статье обозначены пути и линии развития народа, Души человека, его нравственного выбора и место, роль Батыра в макрокосме.

Науке важно открыть ценностные качества собственно-национальных достояний (они в эпосах!), тем самым пути передового мировоззрения, пересмотреть поступки, нормы госуправления, землеводопользования с призм мудрых заповедей, переданных предками через эпос. Назидания эпического Слова сложены не для хранения в архивах и художественных задач, они – система знаний по генеалогии человечества и передачи поколениям, созданные во имя жизни рода человеческого. Мир человека неразрывен в закономерностях связей Космос- Вселенная-Природа. В жанрах народного творчества в целом изначально заложены непререкаемые законы, сотворенные высокими интеллектуалами, посвященными в благородные знания и сокровенные тайны-

Сказителями, что обязывает нас каждый раз по-новому расшифровывать эпические, фольклорные тексты.

Литература

- Бакчиев Т.А., 2022. Предисловие. Сказители народов Евразии //Под общ. ред. Т.А. Бакчиева. Бишкек. Издательство «Турар», 372 с. Серия (EPIC).
- Бахадырова С., 2022. Образец древней цивилизации. Каракалпакские сказители // Сказители народов Евразии. Бишкек. С. 124-132.
- Башкирский народный эпос, 1977. Под ред. А. Петросяна; сост.: А. Мирбадалева, М. Сагитов и А. Харисов. М.: Наука.
- Башкирский народный эпос, 2003. «Урал-батыр» / предисл., коммент. Ф.А. Надршиной. Уфа, 465 с.
- Башкирский народный эпос. Урал-батыр, 2023. Перевод с башкирского А.Х. Хакимова. Уфа: Китап. 256. с (Башкорт халык эпосы. Урал батыр, 2023. Тәржемә Ә.Х. Хакимовтыкы. Өфө: Китап. 256.).
- Башкирское народное творчество, 2010. XII том. Обрядовый фольклор Сост-ли, вступ.ст., комментарии, глоссарий Р.А. Султангареевой и А.М. Сулейманова. Уфа: Китап. 592 с.
- Башкирское народное творчество, 1976. Эпос. Т.1 / предисл М.М. Сагитова, пер. Г.Г. Шафикова. Уфа: Башкнигоиздат.
- Башкорт халык ижады, 1972. Эпос. Т. 1. Өфө. (Башкирское народное творчество, 1972. Эпос. Т. 1 / под ред. А. Харисова и Б. Бикбая. Уфа.
- Башкорт халык ижады, 1998. Эпос. Т.3 / төз, башһүз, коммент. авт-ры Ә.М. Сөләймәнов Р.Ф. Рәжәпов. Өфө. 445. (Башкирское народное творчество, 1998. Эпос. Т.3 / сост., авт. вступ. ст. и науч. коммент. А.М. Сулейманова и Р.Ф. Рязанова. Уфа.
- Галлямов С.А., 2000. «Урал-батыр» и шумерский эпос о Гильгамеше // Башкирский фольклор. Т. 4. Уфа. С. 122-153.
- Галлямов С.А., 2007. Башкортская философия. Эстетика. Т.4. Уфа, 341.
- Котов В.Г., 2009. Башкирский героический эпос «Урал-батыр» // История башкирского народа в 7 томах. Т.1. М.: Наука. 335-338.
- Кудряшев А.Ф., 2012. Потапова С.В. Онтология и миф в генезисе философии. Уфа: РИЦ БашГУ. 130 с.
- Кычанов Е.И., Мельниченко Б.Н., 2005. История Тибета с древнейших времён до наших дней. М.: Восточная литература. 351 с.
- Лурье С.Я., 1993. История Греции / Сост., авт. вступ. статьи Э.Д. Фролов. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та. 680 с. [Электронный ресурс] – URL: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lurie/91.htm> (дата обращения: 17.12.2023).
- Мухамбетова А.И., 2001. Тенгрианский календарь и время в казахской культуре // Евразия. № 2. 2001. 12-22.
- Надршина Ф.А., 2009. Башкирский героический эпос «Урал-батыр» как исторический источник // История башкирского народа в семи томах. Т.1. М: Наука, 385-339.
- Ойноктинова Н.Р. Зооморфный код в мифоритуальной традиции алтайцев // Языки и фольклор коренных народов Сибири. 2022. № 2 (вып. 44). С. 33-42. DOI 10.25205/2312-6337-2022-2-33-42.
- Основы права, 2007. Авт-сост.: Л.Т. Разумова, К.П. Цыганкова. Гомель: Учреждение образования «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации». 172 с.

Сагитов С.Т., 2022. Управление сферой культуры: социологический анализ. М.: Наука. 223 с.
Садалова Т.М., Паштакова Т.Н., 2022. Образ культурного героя Сартакпая в алтайском фольклоре // *Oriental Studies*. 2022. Т. 15. № 6. С. 1401–1409. DOI: 10.22162/2619-0990-2022-64-6-1401-1409.

Сатанар М.Т. Образ духа-хозяйки земли в эпосе олонхо. Часть 1: Статические и динамические характеристики // *Языки и фольклор коренных народов Сибири*. 2023. № 3 (вып. 47). С. 67–77. DOI 10.25205/2312-6337-2023-3-67-77.

Солтангәрәева Р.Ә., 2012. Башкорт сәсэн мәктәбе. Өфө. 289. (Султангареева Р.А. 2012. Башкирская школа сказительства. Уфа. 289.

Султангареева Р.А., 2023. Башкирский народный эпос в XXI веке. Бытование и исполнительские традиции (кубаиры, исследования и видеоматериалы). Изд. 2-е. доп. Уфа: «Самрау». 234 с.

Чанышев А.Н., 1981. Курс лекций по древней философии: учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. М.: Высш. школа. 374 с.

Шакурова Ш.Р., 2007. Башкирский народный эпос «Урал-батыр». Архивный первоисточник и его текстологический анализ. Уфа: Гилем. 386 с.

Этнопсихологический словарь, 1999. М.: МПСИ. В.Г. Крысько. [Электронный ресурс] – URL: [https:// ethnopsychology.academic.ru/229/национальная_идеология](https://ethnopsychology.academic.ru/229/национальная_идеология) (дата обращения: 19.01.2024).

Suleimanov A.M., 2013. Bashkir kubayirs and their variants // *Materials for the Dossier to include Bashkir kobayirs of the Ural-batyr cycle into the Lists of Intangible Cultural Heritage*. Ufa: Research Institute for History, Language and Literature, Ufa branch, Russian Academy of Sciences, 199-206.

Sultangareeva R.A., 2018. Bashkir Epic «Ural-Batyr»: Traditions of Its Modern Recitation and New Projections of Its Archaic Character // *Modern journal of language teaching methods*. Т. 8. №2. 127-138.

Reference

Bakchiev T.A. 2022. Predislovie. Skaziteli narodov Evrazii [Preface. Storytellers of Eurasian Nations] // *Pod obshh. red. T.A. Bakchieva. B.: Izdatel'stvo «Turar», Bishkek, 372. Seriya (EPIC)*.

Baxady`rova S., 2022. Obrazecz drevnej civilizacii. Karakalpakskie skaziteli [Sample of an ancient civilization. Karakalpak storytellers] // *Skaziteli narodov Evrazii. Bishkek, 124-132*.

Bashkirskij narodny`j e`pos [Bashkir national epic], 1977. pod red. A. Petrosyana; sost.: A. Mirbadaleva, M. Sagitov i A. Xarisov. M.: Nauka.

Bashkirskij narodny`j e`pos. Ural-baty`r [Bashkir national epic. Ural Batyr], 2023. Perevod s bashkirskogo A.X. Xakimova. Ufa: Kitap. 256.

Bashkirskij narodny`j e`pos [Bashkir national epic], 2003. «Ural-baty`r» / predisl., komment. F.A. Nadrshinoj. Ufa, 465.

Bashkirskoe narodnoe tvorcestvo [Bashkir folk art], 2010. XII tom. Obryadovy`j fol`klor Sost.-li, vstup.st., kommentarii, glossarij R.A. Sultangareevoj i A.M. Sulejmanova. Ufa: Kitap. 592.

Bashkirskoe narodnoe tvorcestvo [Bashkir folk art], 1976. E`pos. T.1 / predisl M.M. Sagitova, per. G.G. Shafikova. Ufa: Bashknigoizdat.

Bashkort xaly`k izhady` [Bashkir folk art], 1972. E`pos. T. 1. Өфө. (Bashkirskoe narodnoe tvorcestvo, 1972. E`pos. T. 1 / pod red. A. Xarisova i B. Bikbaya. Ufa.

Bashkort xaly`k izhady` [Bashkir folk art], 1998. E`pos. T.3 / tɵz, bashhy`z, komment. avt-ry` Ə.M. Sɵlɵjmɵnov R.F. Rəzhəpov. Өфө. 445. (Bashkirskoe narodnoe tvorcestvo, 1998. E`pos. T.3 / sost, avt. vstup. st. i nauch. komment. A.M. Sulejmanova i R.F. Ryazapova. Ufa.

Gallyamov S.A., 2000. «Ural-baty`r» i shumerskij e`pos o Gil`gameshe [«Ural-Batyr» and the Sumerian epic of Gilgamesh] // Bashkirskij fol`klor. T. 4. Ufa. 122-153.

Gallyamov S.A., 2007. Bashkordskaya filosofiya. E`stetika [Bashkir philosophy. Aesthetics]. T.4. Ufa, 341.

Kotov V.G., 2009. Bashkirskij geroicheskiy e`pos «Ural-baty`r» [Bashkir heroic epic «Ural Batyr»]// Istoriya bashkirskogo naroda v 7 tomax. T.1. M.: Nauka. 335-338.

Kudryashev A.F., 2012. Potapova S.V. Ontologiya i mif v genezise filosofii. [Ontology and Myth in the Genesis of Philosophy]. Ufa: RICz BashGU. 130.

Ky`chanov E.I., Mel`nichenko B.N., 2005. Istoriya Tibeta s drevnejshix vremyon do nashix dnei [The history of Tibet from ancient times to the present day]. M.: Vostochnaya literatura. 351.

Lur`e S.Ya., 1993. Istoriya Grecii [The History of Greece] / Sost., avt. vstup. stat`i E`.D. Frolov. – SPb.: Izdatel`stvo S.-Peterburgskogo un-ta. 680 s. [E`lektronny`j resurs] – URL: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lurie/91.htm> (data obrashheniya: 17.12.2023).

Muxambetova A.I., 2001. Tengrianskiy kalendar` i vremya v kazaxskoj kul`ture [The Tengrian calendar and time in Kazakh culture] // Evraziya. № 2. 2001. 12-22.

Nadrshina F.A., 2009. Bashkirskij geroicheskiy e`pos «Ural-baty`r» kak istoricheskiy istochnik [Bashkir heroic epic «Ural-Batyr» as a historical source] // Istoriya bashkirskogo naroda v semi tomax. T.1. M: Nauka, S. 385–339.

Ojnotkinova N. R. Zoomorfny`j kod v miforitual`noj tradicii altajcev [Zoomorphic code in the mythological tradition of the Altaians] // Yazy`ki i fol`klor korenny`x narodov Sibiri. 2022. № 2 (vy`p. 44). S. 33–42. DOI 10.25205/2312-6337-2022-2-33-42.

Osnovy` prava [Fundamentals of law], 2007. Avt-sost.: L.T. Razumova, K.P. Cygankova. Gomel`: uchrezhdenie obrazovaniya «Belorusskiy torgovo-e`konomicheskiy universitet potrebitel`skoj kooperacii». 172 s.

Sagitov S.T., 2022. Upravlenie sferoj kul`tury`: sociologicheskij analiz [Cultural sphere management: sociological analysis]. M.:Nauka. 223 s.

Sadalova T. M., Pashtakova T. N. Obraz kul`turnogo geroya Sartakpaya v altajskom fol`klore [The image of the cultural hero Sartakpai in Altai folklore],// Oriental Studies. 2022. T. 15. № 6. S. 1401–1409. DOI: 10.22162/2619- 0990-2022-64-6-1401-1409.

Satanar M.T. Obraz duxa-xozyajki zemli v e`pose olonxo [The image of the spirit-mistress of the earth in the Olonkho epic]. Chast` 1: Sticheskie i dinamicheskie xarakteristiki // Yazy`ki i fol`klor korenny`x narodov Sibiri. 2023. № 3 (vy`p. 47). S. 67-77. DOI 10.25205/2312- 6337-2023-3-67-77.

Soltangæræeva R.Æ., 2012. Bashkort säsæn mäktäbe [Bashkir Sesen School]. Øfö. 289. (Sultangareeva R.A. 2012. Bashkirskaya shkola skazitel`stva. Ufa. 289 s.

Sultangareeva R.A., 2023. Bashkirskij narodny`j e`pos v XXI veke. By`tovanie i ispolnitel`skie tradicii [Bashkir folk epic in the XXI century. Existence and performing traditions] (kubairy`, issledovaniya i videomaterialy`). Izd.2-e. dop. Ufa: «Samrau». 234 s.

Chany`shev A.N., 1981. Kurs lekcij po drevnej filosofii [A course of lectures on ancient philosophy]: Ucheb. posobie dlya filos. fak. i otdelenij un-tov. M.: Vy`ssh, shkola. 374 s.

Shakurova Sh.R., 2007. Bashkirskij narodny`j e`pos «Ural-baty`r» [Bashkir folk epic «Ural Batyr»]. Arxivny`j pervoistochnik i ego tekstologicheskij analiz. Ufa: Gilem. 386 s.

E`tnopsixologicheskij slovar` [Ethnopsychological dictionary], 1999. M.: MPSI. V.G. Kry`s`ko. [E`lektronny`j resurs] URL: [https://ethnopsychology.academic.ru/229/nacional`naya\\_ideologiya](https://ethnopsychology.academic.ru/229/nacional`naya_ideologiya) (data obrashheniya: 19.01.2024).

Suleimanov A.M., 2013. Bashkir kubayirs and their variants //Materials for the Dossier to include Bashkir kobayirs of the Ural-batyr cycle into the Lists of Intangible Cultural Heritage. Ufa: Research Institute for History, Language and Literature, Ufa branch, Russian Academy of Sciences, S. 199-206.

Sultangareeva R.A., 2018. Bashkir Epic «Ural-Batyr»: Traditions of Its Modern Recitation and New Projections of Its Archaic Character // Modern journal of language teaching methods. T. 8. №2. S. 127-138.

Р.А. Султангареева

М.Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогика университеті,

Уфа, Башқұртстан Республикасы

(E-mail: sasaniam@mail.ru)

Башқұрттың «Орал батыр» эпосы: ұлттық идеология мен рухани-адамгершілік қағидаттар негіздері

Аннотация. «Орал батыр» эпосы архетиптік бастауларға сүйенген тарихи-элеуметтік, мәдени тұрғыдан зерттеледі, оның жаңаша пайым жүйесіндегі орны, рөлі, мән-маңызы айқындалады. Қазіргі заманғы мегақоғамның этикалық-адамгершілік, құқықтық, халықтанушылық бағдарындағы және болмыс-бітіміндегі дүниетанымдық құндылықтарды, мифтік-поэтикалық, философиялық ережелерді қамтитын мифтік арқаулар, сюжеттік кодтар көрсетіледі. Эпоста бейнеленген ұлттық идеологияның, адамды, табиғатты және қоғамды танудың түпкі негіздері, бастапқы желілері, сондай-ақ жалпыға тән құндылықтар мен ілімдер бүгінгі заманның түрлі саласында пайдалануға жарамды.

Мақаланың мақсаты – «Орал батыр» эпосын адамды, табиғатты, қоғамды танудың XXI ғасырда өзекті болып отырған айырықша жүйелі парадигмалары тұрғысынан зерттеу.

Міндеттер: 1) идеялық, сюжеттік көріністерді өмірді танудың, ұлттық идеологияның, халықтанудың, кодтары, сондай-ақ рухани-адамгершілік, этикеттік құндылықтар ретінде бөліп алып, кешенді талдау жасау; 2) эпикалық мәтіннің элеуметтік-мәдени, этнопедагогикалық, білім берушілік, тәрбиелік әлеуетін ашып беру.

Әдіснамада эпикалық ескілікті қазіргі заманға көшіру арқылы мәтінді айқындау, жүйелеу, жаңғырта ұсыну және ғылыми жинақтау қолданылады.

Кешенді зерттеу нәтижесінде «Орал батыр» эпосы рухани-адамгершілік, дүниетанымдық құндылықтардың тасымалшысы, қазіргі заманда өте өзекті мәнге ие Жақсылық-Ізгілік ұлттық идеологиясын қабылдау жүйесі ретінде ашып көрсетілген. Эпоста башқұрт халқының рухани генезисі, менталдық сипаттар матрицасы бойынша генотиптік қасиеттерінің жинақы қорытпасы бедерленген, халықтанудың ұстын идеялары, сондай-ақ этностың даму арнасындағы экологиялық, этикалық-құқықтық, дүниетанымдық қағидаттар белгіленген. «Орал батыр» эпосының мән-мағына арқалаған сюжеттерін талдау одан жасампаз сана бітімдерін табуға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: миф, эпос, халық мұрасы, рухани-адамгершілік құндылықтар, қолданыс тәжірибесі, жыршылық, ұлттық идеология, руханият.

R.A. Sultangareeva

*M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University, Ufa, Republic of Bashkortostan
(E-mail: sasaniam@mail.ru)*

Bashkir Epic «Ural-Batyr»: foundations of national ideology and spiritual-moral principles

Abstract. The historical and socio-cultural significance of the epic ‘Ural-Batyr’ is analysed from an archetypal perspective. The text explores the mythological ideas, narrative codes, and philosophical approaches that underpin the ethical-moral, legal, and ethnographic orientations of the epic. Additionally, the text highlights the relevance of these themes to contemporary society. The article aims to study the epic ‘Ural-Batyr’ from the standpoint of significant systemic paradigms of human-nature-social studies relevant in the 21st century. The objectives are: 1) to dissect and comprehensively analyze conceptual and narrative episodes as codes reflecting principles of life, national ideology, ethnography, as well as spiritual-moral and ethical values; 2) to reveal the socio-cultural, ethnopedagogical, educational, and upbringing potentials of the epic text. The methodology involves identifying, systematizing, and representing the text projecting the epic archaism onto modernity and scientific generalizations. The comprehensive study reveals that the epic ‘Ural-Batyr’ represents a system of spiritual-moral and worldview values. These values embody the receptions of the national ideology Yakshylyk-Virtues, which are highly relevant in contemporary society.

Keywords: myth, epic, national heritage, spiritual and moral values, practice of use, storytelling, national ideology, spirituality.

Сведения об авторе:

Султангареева Розалия Асфандияровна, доктор филологических наук, руководитель НИЦ Башкирского фольклора, БГПУ им М. Акмуллы, ул. Октябрьской Революции, 8, Уфа, Республика Башкортостан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9728-0023>

Автор туралы мәлімет:

Султангареева Розалия Асфандияровна, филология ғылымдарының докторы, Башқұрт фольклорын зерттеу орталығының меңгерушісі, М.Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогика университеті, Октябрь Революции көшесі, 8, Уфа, Башқұртстан, Ресей Федерациясы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9728-0023>

Information about author:

Sultangareeva Rozaliya Asfandiayrovna, Doctor of Philology, Head of the Bashkir Folklore Research Center of the M. Akmulla BSPU, 8 October Revolution Str., Ufa, Republic of Bashkortostan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9728-0023>

Древнетюркские мотивы в поэзии Бахытжана Канапьянова: семиотический аспект¹

З.К. Темиргазина

Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар,

Республика Казахстан

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
древнетюркские
символы,
Бахытжан
Канапьянов,
оказиональные
символы,
транскультурные
словесные образы,
семиотика,
тюркский эль, саки

МРНТИ 17.07.41

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-169-180>

АННОТАЦИЯ

Древнетюркская культура, мифология, языческие и религиозные воззрения всегда оказывали значительное влияние на казахскую литературу XX – начала XXI веков, что было обусловлено желанием писателей сохранить духовные исторические корни. В поэзии казахского русскоязычного поэта Бахытжана Канапьянова древнетюркские мотивы выражаются на разных семиотических уровнях художественно-эстетической системы, прежде всего в тематике произведений, в сюжетах, в системе персонажей, в поэтике. В его художественной картине мира отражены мифологемы, фольклорные и языческие образы древних тюрков, выполняющие эстетические функции в соответствии с замыслом автора. Они лежат в основе создания художественно-образительных средств: транскультурных метафор, эпитетов, сравнений, которые выступают как своеобразные поэтические знаки. Поэт использует древнетюркские символы в первоначальном архаическом смысле либо преобразует их (например, Мировое дерево Ак Терек). Кроме этого, он создает в древнетюркском контексте собственные окказиональные символы (белый платок; тропа). Поэтика Канапьянова насыщена архаичной номадической семиотикой: символами, обычаями, традициями, ритуалами (тамга, ритуал захоронения воина и т.п.). В систему образов автор вводит сакральные языческие, мифологические персонажи: Тенгри, шырақшы, Темир-баба, Шакпак-ата. В воплощении древнетюркских мотивов и образов значительное место занимают исторические факты, события: тюркский эль, древнетюркские племена (саки, печенеги, куманы, половцы), взаимоотношения Великой степи с восточнославянскими племенами. Археологические раскопки, открывшие захоронения воинов-тюрков, способствовали созданию автором прекрасных образов женщин-кочевниц.

Received 03 December 2023. Revised 16 December 2023. Accepted 24 February 2024. Available online 31 March 2024.

Для цитирования: З.К. Темиргазина Древнетюркские мотивы в поэзии Бахытжана Канапьянова: семиотический аспект // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – С. 169-180. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-169-180>

For citation: Z. Temirgazina Ancient Turkic motifs in the poetry of Bakhytzhan Kanapyanov: semiotic aspect // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 169-180. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-169-180>

¹ Исследование финансируется Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан, грант ИРН №АР23487222 «Транскультурная русскоязычная литература Казахстана как часть мирового литературного мейнстрима».

Введение

В статье исследуется семиотический аспект древнетюркских образов и мотивов в поэзии казахского русскоязычного поэта Бахытжана Мусахановича Канапьянова. Говоря о древнетюркских мотивах и образах, мы имеем в виду традиции, обычаи, древнетюркскую мифологию, фольклор, историю, которые тем или иным образом использованы в поэтическом наследии Канапьянова. Поэт относится к поколению поэтов и писателей переломной эпохи, которые сформировались при Советском Союзе, пережили его распад и продолжили творить уже в эпоху независимого Казахстана, в постколониальный период.

Несомненно, что многие писатели и деятели культуры этого поколения – поколения семидесятников – испытывали душевный разлом и чувство вины, в значительной степени утратив связи с родной культурой и языком. Это явилось результатом колониальной политики Российской империи и СССР: тотальной русификации, внедрения культуры «старшего брата» в национальные культуры, нивелирования их самобытности. Отсюда столь трепетное внимание к истории и культуре своего народа, к их древнетюркским истокам в творчестве писателей этого поколения и, в частности, в поэзии Бахытжана Канапьянова.

Несомненно, что древнетюркская культура была разветвленной многослойной семиотической системой, в которой природа, артефакты, обычаи, ритуалы, языческие и религиозные верования, мифы, фольклор, литература были отражением архаического мировоззрения и мировосприятия народа, сложившихся на протяжении многих тысячелетий (Каиржанов и др., 2023: 16-17). Известный теоретик художественной семиотики Ю.М. Лотман утверждает, что поэтические символы имеют разную природу и источники: «Алфавит символов того или иного поэта далеко не всегда индивидуален: он может черпать свою символику из арсенала эпохи, культурного направления, социального круга. Символ связан с памятью культуры, и целый ряд символических образов пронизывает по вертикали всю историю человечества или большие ее ареальные пласты. Индивидуальность художника проявляется не только в создании новых окказиональных символов (в символическом прочтении несимволического), но и в актуализации весьма архаических образов символического характера» (Лотман, 1999: 123).

Материал и методы исследования

В качестве основного в статье используется структурно-семиотический метод. Он восходит к идеям Ю.М. Лотмана (1999), Б.А. Успенского (1994) о семиотике художественного текста как комплексе разного рода семиотических подсистем, выполняющих художественно-эстетическую задачу и объединенную идейным замыслом автора. Структурно-семиотический метод входит в группу формальных методов литературоведения. Он предполагает внимание исследователя, во-первых, к языку художественного произведения как структуре и, во-вторых, к знаковой

стороне, к семиотическим кодам в тексте, которые могут иметь общечеловеческий и индивидуально-авторский характер.

Материалом исследования выступают поэтические произведения Бахытжана Канапьянова, опубликованные в 2-х томах в 2011 году (Канапьянов, 2011а; 2022б). Далее в тексте стихотворения будут цитироваться по этому изданию.

Степень изученности темы

Поэзия Канапьянова была объектом изучения в разных аспектах. В.В. Бадиков рассматривал ее во взаимосвязи с историко-литературным контекстом (Бадиков, 2002). Система основных мотивов в поэзии Бахытжана Мусахановича проанализирована в работе К.Р. Нұрғали, М.Д. Амангелді (Нұрғали, Амангелді, 2022). Как явление художественного билингвизма, специфической национальной картины мира поэзия Канапьянова рассмотрена К.Б. Уразаевой, Ш.К. Жаркынбековой (Уразаева, Жаркынбекова, 2018). В отдельных статьях исследовались традиции Абая в его лирике (Карабатырова, 2015), анализировались пушкинские реминисценции (Шабарова, 2020), авторские повествовательные стратегии в поэтическом нарративе Канапьянова (Бактыбаева, 2021).

Однако древнетюркские мотивы и образы в произведениях поэта не становились предметом специального изучения, тем более в семиотическом плане.

Анализ

Покаяние за духовную оторванность от культурных корней, от родного языка, от аула, где похоронены его отец и предки, относится к главным эмоциональным мотивам поэзии Канапьянова. К.Р. Нұрғали, М.Д. Амангелді отмечают этот душевный разлад в творчестве казахских писателей 70-х годов XX века: «Уход от традиционных ценностей кочевья, разлука с аульным бытом, отрыв от корней, трагедия болезненной духовной раздвоенности в полной мере отразились в современной казахской литературе» (Нұрғали, Амангелді, 2022: 115). Ощущение своей вины постоянно преследует поэта. Отсюда его пристальное внимание к истории и древней культуре своего народа. В стихотворении «Из единого тюркского эля» 2006 года он воспевае тысячелетнюю историю тюрков, их роль в мировой цивилизации, восхищается своими предками:

*Из единого тюркского корня
Отчеканен наш образ в веках.
Нашей памяти чуткие кони
Проступают сквозь эпос в стихах.
Горстью проса я звезды посеял,
Птичий путь воссиял над копьем.
Из единого тюркского эля
Нам Вселенная вышла шатром* (Канапьянов, 2011б: 294).

Прекрасны поэтические образы, созданные транскультурным мировоззрением поэта: *нашей памяти чуткие кони; горстью проса я звезды посеял; птичий путь воссиял над копьем; Вселенная вышла шатром.*

В произведении «Вдоль горной речки на коне» лирический герой хочет вернуть «в себя» утраченное пратюркское слово, чтобы прочесть и понять древние наскальные письмена тюрков; он пытается восстановить духовные связи с тенгрианской культурой. Проводником лирического героя в архаическую эпоху от саков до венгров является конь:

*Вдоль горной речки на коне,
Под равномерный шаг гнедого
Я возвращал в себя – извне –
Пратюркскую основу слова.
Выносят камни письма
Тюрки, Тибета, Чагатая...
Крылом вычерчивал орел
Бессмертную поэму Тенгри.
А конь меня все дальше вел
От саков до ушедших венгров... (Канапьянов, 2011б: 283).*

Символом непрерывности исторической связи времен и поколений от древности до настоящего времени выступает тропа, которая ведет человека в пространство коллективной памяти: *Не обрывается тропа / Доисторического тюрка* (Канапьянов, 2011б: 283). Возвращение «пратюркской основы слова» показано в стихотворении «Знаки», в котором лирический герой описывает рунические знаки, отчеканенные на камне:

*На этом камне, где к утру роса,
Я познавал рунические знаки:
Вот вертикаль, виктория с конца –
Четвертый век – когда исчезли саки.
Сменял пергамент кожный пергамин,
А следом эра рисовой бумаги,
Но камень вечен, знаками храним,
Что высекли первопреходцы-маги (Канапьянов, 2011б: 284).*

Лирический герой по-своему, с поэтической точки зрения, расшифровывает и интерпретирует рунические знаки. В произведении использована антитеза, противопоставляющая вечность каменных надписей преходящему характеру надписей на пергаменте и рисовой бумаге. Прикосновение к древнетюркской письменности равносильно для лирического героя постижению Бога: *Я постигал руническую суть, / И в этом видел я веленье Бога* (Канапьянов, 2011б: 284).

Значительное место в воплощении тюркских мотивов в художественной картине мира Канапьянова занимают древнетюркские сакральные материальные объекты. Посещение культово-мемориального комплекса Шакпак-ата в Мангыстау, восходящего к XII веку, имеющего восьмивековую историю, произвело глубокое впечатление на поэта. Сакральный комплекс представляет собой вырубленную в скальном мысе мечеть, рядом с которой расположился некрополь. Это место почитается тюрками как святое:

*Хранитель духа – Шыракши.
В лампаде ток святого взгляда.*

*Не от него ли свет души,
Свет ритуального обряда?..*

Шакпак-ата, тобой храним (Канапьянов, 2011б: 268-269).

Лирический герой обращается к шырақшы – хранителю мечети Шакпак-ата, тцецу Корана, называя его хранителем духа. Р. Гарипова пишет: «В исламской традиции в казахской степи широко распространен институт хранителя мавзолеев/святыни (шырақшы). Часто это связано с суфийскими святынями и мазарами, и функции шырақшы обычно выполняют мужчины» (Гарипова, 2020: 43). Заметим, что поэт пишет это слово с большой буквы, тем самым возвышая роль хранителя и возводя его название в ранг имени собственного. Кроме святого Шакпак-ата, лирический герой вспоминает и другого тюркского святого – Темир-баба, способного, согласно легенде, ходить по воде:

Легендами дышало море.

Темир-баба – здесь был святой.

И тучи,

Где-то с небосвода,

Путь продолжали чередой –

Его хождение по водам (Канапьянов, 2011б: 268-269).

Творческую энергию поэта и желание обратиться к коллективной культурной памяти пробудили археологические раскопки его друга-историка: *Мой друг по духу археолог / Раскопками заколдовал* (Канапьянов, 2011б: 80). В поэме «Кочевница» (1983) поэт рассказывает о судьбах двух женщин в архаические времена: о тюркской девушке-воине и о женщине-матери, о захоронениях которых ему поведал друг-археолог. Рассказ об археологических находках навеял поэту размышления о судьбах этих тюркских женщин, которых, несомненно, можно отнести к незаурядным личностям своего времени: одна была воином, другая – женой знатного воина-героя, погибшего в битве.

Соответственно, поэма имеет двухчастную композицию, объединенную общей идеей – воспеванием подвигов женщин-кочевниц. Первая часть поэмы посвящена девушке-воину. Лирический герой называет ее «*владычица былых племен, / Ушедших, / Как песок сквозь пальцы*». Он выражает ей восхищение: «*Историей твоей пленен, / И в ней тавром твоим клеймен*» (Канапьянов, 2011б: 81). В метафоре *тавром твоим клеймен*¹ подчеркивается преклонение лирического героя перед храбростью девушки-воина. Он рисует образ воина-половчанки в бою, сравнивает ее с греческими амазонками:

Увижу я со стороны –

На помощь скачет половчанка!

И там,

Где ныне древний путь,

Все тянет тетиву к заплечью,

Стрелой предвосхищает встречу (Канапьянов, 2011б: 81).

Древняя воительница погибла в бою от вражеской стрелы, вошедшей в межреберье:

Стрелу,

Лежавшую с тех пор,

Раб из межребрия не вынул.

¹ Древние тюрки обычно клеймили своим тавром рабов, скот.

*Вообразив твои черты,
Твой голый череп поцелую.
И – взвоют надо мной кусты,
Споют
степную*

аллилуйю (Канапьянов, 2011б: 81).

Поэт использует ряд перифраз для описания девушки *владычица былых племен* – половчанка – *степная дочь*, они передают его трепетное отношение к древней истории своей страны, преклонение перед тюркскими женщинами, которые наравне с мужчинами сражались за свободу и независимость.

Вторая часть поэмы «Кочевница» рассказывает о том, что в захоронении знатного тюрка был обнаружен скелет женщины. Согласно древним обычаям, когда погибал знатный воин, с ним хоронили его оружие, скакуна, домашних животных, иногда рабов, жен и детей (Бубенок, 2014; см. также: Садыков, 2017):

*Там, рядом с тем, кто был убит на поле брани,
Рабыня гордая лежит – во имя дани.
Акын о доле ее пел: “За господином –
Завещан предками удел – идти ей с сыном”.
Вчера общины был совет: “Коль умер воин,
Кто с ним делил постель и хлеб, там быть достоин”.*

И рядом с воином жена живой ложится (Канапьянов, 2011б: 82).

Поэт говорит о жестокости и трагичности архаического кочевого закона и прокликает старейшин:

*Она в сей час обречена переселиться
В загробный мир, в подземный склеп живой рабою...
Старейшина, чтоб ты ослеп, будь проклят мною!* (Канапьянов, 2011б: 82).

Важной художественной деталью выступает белый треугольный платок, брошенный на лицо женщины: “... самым тяжелым и вместе с тем выразительным зрелищем был шелковый треугольный платок, закрывавший ее лицо. Глаза вышли из орбит и отпечатались на этом шелковом платке, которым была покрыта ее голова при захоронении” (Канапьянов, 2011б: 82). Белый платок становится символом материнской жертвы, принесенной во имя жизни сына:

*Она набросила платок – во имя сына...
Хоронят мать, а где сынок? – Никто не знает.
Она набросила платок – сын убегает.
Средь ночи с евнухом она сопровождала.
Была для сына суждена – ее могила...* (Канапьянов, 2011б: 82).

Природа сочувствует материнской жертвенности: *И – тайну матери для нас хранит долина*. В ее платок – символ материнской любви – впечатаны «века иные»: *Впечатаны в ее платок века иные... / Но – сохранил для нас восток глаза живые* (Канапьянов, 2011: Т. 2: 83).

В поэме представлены образы двух тюркских женщин-кочевниц, разных по своему социальному, профессиональному, семейному статусу, но равных по силе духа

и характера. Они совершили подвиг: одна – воинский, заслужив за это почетное захоронение, которого удостоивается лишь сильный и могучий воин; вторая – материнский, спасая жизнь своему сыну, но при этом выполняя свой долг жены воина. Канапьянов воссоздает своим художественным воображением образы, характеры, сюжеты о жизни и смерти двух женщин, интерпретирует их жизненные судьбы со своей точки зрения – современного наследника тюркских традиций.

В цикле «Золотое кольцо» поэт рассказывает о своем путешествии по российским городам, входящим в так называемое Золотое кольцо России. Рассказывая об истории восточных славян, он напоминает о той значительной роли, которую сыграли в ней племена древних тюрков: половцы, печенеги. В отличие от предыдущих произведений, здесь речь идет о реальных исторических, а не вымышленных, созданных поэтическим воображением событиях и фактах. Поэт напоминает о нашествии на Киевскую Русь «Потрясателя Вселенной – Чингисхана», когда на поклон в Великую степь приходили «князья из княжеств» (Канапьянов, 2011а: 58). Для мирного совместного сосуществования практиковались браки между правителями тюркских и восточнославянских народов:

Ведь

Брали в жены русые князья

Благородных

чернооких

половчанок,

Ведь

Уходили в Степь

их сыновья... (Канапьянов, 2011а: 58).

Главная идея цикла, по замыслу поэта, заключается в том, что люди должны забыть о том, что «дурманило умы / И что людские души отравляло...» и ответить «На исторический вопрос – / Кто мы?» (Канапьянов, 2011а: 62).

Важное место в поэтической картине мира Канапьянова занимают древнетюркские космогонические мифы об устройстве мира, в частности, миф о Мировом дереве (Бисембаев, 2007: 16–17). Э.Р. Когай пишет об этом: «Дерево играло важную роль в картине мира тюркских народов, об этом свидетельствуют фольклор и мифология. Будучи архаическим фондом культуры, они сохранили древние знания. «Осколки» этих древних знаний, унаследованные потомками, нашли отражение в современном языке, в искусстве. Яркое тому подтверждение – творчество Б. Канапьянова» (Когай, 2020: 210). Так, в стихотворении «Ак Терек» говорится: *Серебристый тополь – Ак Терек. / Дерево священное в ущелье* (Канапьянов, 2011б: 279). Поэт рассказывает о трепетном отношении тюрков к серебристому тополю – древнему символу вертикального мироустройства. Они почитают священное дерево, и оно защищает их от бед:

И его не пилят на дрова,

Бревна не готовят на зимовку...

Серебристый тополь Ак Терек,

Чтит обычай предков человек.

И не раз он отведет беду... (Канапьянов, 2011б: 279).

Есть в поэтическом багаже Канапьянова и жанр шуточного подражания-имитации приглашения девушки на свидание в сакском племени:

*“Когда солнце начнет скрываться за гору,
когда лягут от елей на длину копы тени
и, как черные перья, падут на тропу,
тогда приходи к дереву,
там
ствол выщерблен молнией.
Я ждать тебя буду,
моя белая горлинка”.*
Может, так назначали встречу влюбленные
в племени саков в былом (Канапьянов, 2011а: 13).

Лирический герой-юноша образно описывает время и место свидания, используя метафоры, сравнения, олицетворения транскультурного типа: *лягут тени на длину копы; падут, как черные перья, на тропу*. Он нежно обращается к любимой «моя белая горлинка». Поэт мастерски воспроизводит образное мышление древних тюрков, обусловленное спецификой конкретных реалий их быта, образом жизни и мышления.

Полученные результаты

Исследование показало, что древнетюркские мотивы находят свое выражение на разных уровнях художественно-эстетической системы Бахытжана Канапьянова. Они прослеживаются в тематике произведений, в сюжетах, в системе персонажей. Мифы, фольклорные и языческие образы и персонажи отражаются в его художественной картине мира, преобразованные в соответствии с эстетическим замыслом автора (Қосанов и др., 2023). Но что важнее всего, они формируют словесную ткань его поэзии, выполняют функции художественно-изобразительных средств, участвуют в создании транскультурных метафор, сравнений, эпитетов, выступая в роли поэтических знаков. Семиотика древнетюркских символов используется в первоначальном архаическом смысле либо его семантика преобразуется автором (например, Ак Терек). Кроме того, автор создает в древнетюркском контексте собственные окказиональные символы (белый платок как символ материнской любви; тропа как символ исторической связи прошлого и настоящего).

Поэтические тексты Канапьянова насыщены архаичной номадической семиотикой – знаками кочевой культуры: тамга, Ак Терек; обычаями и традициями: ритуал захоронения, камлание баксы, клеймение рабов и скота; сакральными, языческими, мифологическими персонажами: Тенгри, Шакпак-ата, шыракшы, Темир-баба и т.д. Большую роль в создании древнетюркского компонента в произведениях играют исторические факты, события: Тюркский эль, татаро-монгольское иго, отношения между Великой Степью и восточными славянами; археологические раскопки на территории Казахстана; наименования древних тюркских племен: саков, половцев, печенегов, куманов, скифов.

Выводы

Таким образом, мы можем говорить о том, что в основе функционирования древнетюркских мотивов и образов в поэзии Бахытжана Канапьянова лежит глубокая укорененность концептуальной картины мира кочевников в художественном сознании

автора, духовная связь с древнетюркской культурой. Поэт считает своей миссией хранить память о предках – саках, скифах, половцах, печенегах, о своеобразии кочевой культуры, о древнетюркской рунической письменности, потому что без этого жизнь современных наследников древних номадов лишена корней, обеднена, они духовно незащищены и уязвимы:

Проходит все,

Бессмертна только память.

Земные и великие дела

Воплощены

В стихах,

в легендах,

в камне.

И к предкам память сквозь судьбу вела.

Она хранит, хранит нас от лишений (Канапьянов, 2011а: 251).

Литература

Бадиков В.В., 2002. Линия судьбы: Творчество Бахытжана Канапьянова в историко-литературном контексте эпохи. Алматы: Жибек Жолы. 136 с.

Бактыбаева А.Т., 2021. Авторская повествовательная стратегия с элементами комизма в структуре концептуальной картины мира прозы Б. Канапьянова // Гуманитарный вектор. 16 (4). С. 69-77.

Бисенбаев А.К., 2007. Мифы древних тюрков. Алматы. 136 с.

Бубенок О.Б., 2014. Новации и традиции в погребально-поминальной обрядности древних тюрков Центральной Азии // Народы и религии Евразии, 7. С.77-89.

Гарипова Р., 2020. Аккульская мечеть в постсоветском Казахстане: музейный артефакт или священное место? // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение, 2(131). С.36–48. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-131-2-36-48>

Каиржанов А.К., Туксайтова Р.О., Кукунова Г.А., 2023. Мировоззренческие парадигмы культуры древних тюрков и восточных славян // Язык и литература: теория и практика. №4. С.15-35. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-4-15-35>

Канапьянов Б., 2011а. Избранное. В 2 т. Т. 1. Алматы: Издательский дом “Жибек жолы”. 480 с.

Канапьянов Б., 2011б. Избранное. В 2 т. Т. 2. Алматы: Издательский дом “Жибек жолы”. 536 с.

Карабатырова А.К., 2015. О духовно-нравственном воспитании в современном обществе, семье и школе (традиции Абая в творчестве Бахытжана Канапьянова) // Педагогическая наука и практика, 3(9). С. 56-59.

Когай Э.Р., 2020. Священная ось мира: к пониманию концепта «дерево (терек)» // Литература Центральной Азии: Архетипы. Мифологемы. Концепты. Алматы: Қазақ университеті. С.199-211.

Қосанов С., Кәкенова Ә., Әділханова Ж., 2023. Жазба ақындар шығармашылығындағы шығыс стилі //TurkicStudiesJournal, 5(2). С.167-184. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>

Лотман Ю.М., 1999. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: Языки русской культуры. 464 с.

Нұрғали Қ.Р., Амангелді М.Д., 2022. Система мотивов в лирике Б. Канапьянова // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология», 2(106). С. 109-116. <https://doi.org/10.31489/2020Ph2/109-116>

Садыков Т.Р., 2017. Тюркское погребение с конями в урочище Бай-Булуи в Центральной Туве // Теория и практика археологических исследований, 2. С.47-59.

Уразаева К.Б., Жаркынбекова Ш.К., 2018. Билингвизм и жанровый синтез лирики Бахытжана Канапьянова // Полилингвильность и транскультурные практики, 15 (4). С. 605-617.

Успенский Б.А., 1994. Семиотика истории. Семиотика культуры // Избранные статьи: в Т. 2. Москва: Гнозис.

Шабарова Г.К., 2020. Пушкинские реминисценции в ориентальной лирике Б. Канапьянова // Мир науки, культуры, образования, 1(80). С. 396-399.

Reference

Badikov V.V., 2002. Liniya sud'by: Tvorchestvo Bakhytzhana Kanapyanova v istoriko-literaturnom kontekste epokhi [Line of fate: The work of Bakhytzhana Kanapyanov in the historical and literary context of the era]. Almaty: Zhibek Zholy. 136 p. [in Russian].

Baktybayeva A.T., 2021. Avtorskaya povestvovatel'naya strategiya s elementami komizma v structure kontseptual'noy kartiny mira prozy B. Kanapyanova [The author's narrative strategy with comic elements in the structure of the conceptual picture of the world of B. Kanapyanov's prose]. Gumanitarnyy vector [Humanitarian vector], 16 (4). P. 69-77. [in Russian].

Bisenbayev A.K., 2007. Mify drevnikh tyurkov [Myths of the ancient Turks]. Almaty. 136 p. [in Russian].

Bubenok O.B., 2014. Novatsii i traditsii v pogrebal'no-pominal'noy obryadnosti drevnikh tyurkov Tsentral'noy Azii [Innovations and traditions in the funeral and memorial rites of the ancient Turks of Central Asia]. Narody i religii Yevrazii [Peoples and religions of Eurasia], 7. P.77-89. [in Russian].

Garipova R., 2020. Akkul'skaya mechet' v postsovetskom Kazakhstane: muzeynyy artefakt ili svyashchennoye mesto? [Akkul mosque in post-Soviet Kazakhstan: museum artifact or sacred place?]. Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskiye nauki. Filosofiya. Religiovedeniye [Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Series Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies], 2(131). P.36-48. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-131-2-36-48> [in Russian].

Kairzhanov A.K., Tuksaitova R.O., Kukenova G.A., 2023. Mirovozzrencheskiye paradigmy kul'tury drevnikh tyurkov I vostochnykh slavyan [Worldview paradigms of the culture of the ancient Turks and Eastern Slavs]. Yazyk i literatura: teoriya I praktika [Language and literature: theory and practice], 4. P.15–35. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-4-15-35> [in Russian].

Kanapyanov B., 2011a. Izbrannoye. V 2 t. T. 1. [Favorites. In 2 volumes. Vol.1]. Almaty: Izdatel'skiy dom "Zhibek zholy". 480 p. [in Russian].

Kanapyanov B., 2011b. Izbrannoye. V 2 t. T. 2. [Favorites. In 2 volumes. Vol.2]. Almaty: Izdatel'skiy dom "Zhibek zholy". 536 p. [in Russian].

Karabatyrova A.K., 2015. O dukhovno-nravstvennom vospitanii v sovremennom obshchestve, sem'ye I shkole (traditsii Abaya v tvorchestve Bakhytzhana Kanapyanova) [On spiritual and moral education in modern society, family and school (the traditions of Abai in the works of Bakhytzhana Kanapyanov)]. Pedagogicheskaya nauka I praktika [Pedagogical science and practice], 3 (9). P. 56-59. [in Russian].

Kogay E.R., 2020. Svyashchennaya os' mira: k ponimaniyu kontsepta «derevo (terek)» [The sacred axis of the world: to understanding the concept of "tree (terek)". In: Literatura Tsentral'noy Azii: Arkhetipy. Mifologemy. Kontsepty [Literature of Central Asia: Archetypes. Mythologems. Concepts]. Almaty: Kazak universiteti. P. 199-211. [in Russian].

Kosanov S., Kakenova A., Adilkhanova Zh., 2023. Jazba akyndar shygarmashylygynday shygys stili [Oriental style in the works of Kazakh poets]. Turkic Studies Journal, 5(2). P.167-184. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>[in Kazakh].

Lotman Yu.M., 1999. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya [Inside thinking worlds. Man – text – semiosphere – history]. Moscow: Yazyki russkoy kul'tury. 464 p. [in Russian].

Nürgali K.R., Amangeldi M.D., 2022. Sistema motivov v lirike B. Kanapyanova [The system of motives in the lyrics of B. Kanapyanov]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Filologiya» [Bulletin of Karaganda University. Series «Philology»], 2(106). P. 109-116. <https://doi.org/10.31489/2020Ph2/109-116> [in Russian].

Sadykov T.R., 2017. Tyurkskoye pogrebeniye s konyami v urochishche Bay-Bulun v Tsentral'noy Tuve [Turkic burial with horses in the Bai-Bulun tract in Central Tuva]. Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of archaeological research], 2. P.47-59. [in Russian].

Shabarova G.K., 2020. Pushkinskiye reministsentsii v oriyaental'noy lirike B. Kanap'yanova [Pushkin reminiscences in the oriental lyrics of B. Kanapyanova]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya [World of science, culture, education], 1 (80). P. 396-399. [in Russian].

Urazayeva K.B., Zharkynbekova Sh.K., 2018. Bilingvizm I zhanrovyy sintez liriki Bakhytzhana Kanapyanova [Bilingualism and genre synthesis of Bakhytzhan Kanapyanov's lyrics]. Polilingvial'nost' I transkul'turnyye praktiki [Multilingualism and transcultural practices], 15(4). P. 605-617. [in Russian].

Uspenskiy B.A., 1994. Semiotika istorii. Semiotika kul'tury [Semiotics of history. Semiotics of culture]. In: Izbrannyye stat'i: v 2 t. [Selected articles: in 2 volumes]. Moscow: Gnozis. [in Russian].

З.К. Темиргазина

Әлкей Марғұлан атындағы РМУ, Павлодар, Қазақстан Республикасы

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

Бақытжан Қанапьянов поэзиясындағы көне түркі мотивтері: семиотикалық аспект

Аннотация. Қазақтың орыстілді ақыны Бақытжан Қанапьяновтың поэзиясында көне түркі мотивтері көркемдік-эстетикалық жүйенің әртүрлі семиотикалық деңгейінде көрініс тапқан. Ең алдымен осы мотивтер шығармалардың тақырыптары, сюжеттері, кейіпкерлер жүйесі мен поэтикасында көрінеді. Ақынның дүние көркем суреті ниетіне сәйкес эстетикалық қызмет атқаратын мифологемалар, фольклорлық және пұтқа табынушылық образдар бейнеленеді. Ақын ежелгі түркі рәміздерін бастапқы архаикалық мағынада қолданады немесе оларды өзгертеді (мысалы, әлемдік Ақ Терек ағашы). Сонымен қатар, ол ежелгі түркі контекстінде өзінің окказиялық рәміздерін жасайды. Олар Қанапьянов поэзиясының көркемдік-бейнелік құралдар жасауының негізінде жатады: бұл – төл поэтикалық белгілер ретінде әрекет ететін трансмәдени метафоралар, эпитеттер, салыстырулар. Ақын көне түркі таңбаларының семиотикасын архаикалық көшпелі мағынада қолданады немесе оларды түрлендіру арқылы көне түркі контекстінде өзіндік окказионалды белгілерді (ақ орамал, соқпақ) жасайды. Қанапьяновтың поэтикасы архаикалық көшпелі семиотикамен қаныққан: символдар, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, рәсімдер (таңба, жауынгер жерлеу рәсімі және т.б.); киелі пұтқа табынушы, мифологиялық кейіпкерлер (Тәңір, шырақшы, Темір баба, Шақпақ ата). Көне түркі мотивтерін көрсетуде ежелгі түркі тайпаларының (сақтар, қыпшақтар т.б.) өміріндегі тарихи деректер мен оқиғалардың маңызы зор. Сонымен қатар, Ұлы даланың шығыс славян тайпаларымен қарым-қатынасы маңызды рөл атқарады. Түркі жауынгерлері жерленген қорғандарды ашқан археологиялық қазба жұмыстары автордың көшпенді әйелдердің әдемі бейнелерін жасауына ықпал етеді.

Кілт сөздер: көне түркі таңбалары, Бақытжан Қанапьянов, окказионалды белгілер, трансмәдени вербалды бейнелер, семиотика, Түркі елі, сақтар.

Z. Temirgazina

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

Ancient Turkic motifs in the poetry of Bakhytzhan Kanapyanov: semiotic aspect

Abstract. In the poetry of the Kazakh Russian-speaking poet Bakhytzhan Kanapyanov, ancient Turkic motifs are expressed at different semiotic levels of the artistic and aesthetic system primarily in the themes of works, plots, poetics and the system of characters. The artistic picture of the world reflects mythologies, folklore and pagan images performing aesthetic functions in accordance with the author's intention. B. Kanapyanov creates such basis for the artistic and visual means as transcultural metaphors, epithets, comparisons, which act as original poetic signs. The poet uses ancient Turkic symbols in the original archaic sense, or transforms them (for example, the World Tree Ak Terek). Therefore, the poet creates his own occasional symbols in the ancient Turkic context (a white scarf; a path). Kanapyanov's poetics is saturated with archaic nomadic semiotics: symbols, customs, traditions, rituals (tamga, ritual burial of a warrior, etc.). The author introduces sacred pagan, mythological characters: Tengri, shyraکشy, Temir-baba, Shakpak-ata, et al. In the embodiment of ancient Turkic motifs and images, significant emphasis is placed on historical facts and events, for example, Turkic El, ancient Turkic tribes, the relationships between the Great Steppe and East Slavic tribes.

Keywords: ancient Turkic symbols, Bakhytzhan Kanapyanov, occasional symbols, transcultural verbal images, semiotics, Turkic El, the Sakas.

Сведения об авторе:

Теміргазина Зифа, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Автор туралы мәлімет:

Теміргазина Зифа, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Information about author:

Temirgazina Zifa, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

REWIEW /СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Хоомей как голос природы тувинцев: возможна ли гармония пения и культурной политики?

Ж.К. Туймебаев^a, *М.А. Бурибаева^b

^aКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: turkology.ri@gmail.com)

^bКызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Республика Казахстан
(E-mail: mainura_b@mail.ru).

Автор для корреспонденции: mainura_b@mail.ru

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-181-193>

Received 15 November 2023. Revised 20 November 2023. Accepted 02 March 2024. Available online 31 March 2024.

Бадырғы М.М., 2023. Тувинский хөөмей как объект культурной политики: исследование / М.М. Бадырғы; науч. ред. Е.К. Карелина. Киров: ООО “Кировская областная типография”. 232 с., ил.

Для цитирования: Ж.К. Туймебаев, М.А. Бурибаева Хоомей как голос природы тувинцев: возможна ли гармония пения и культурной политики? // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 1. – С. 179-191. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-181-193>

For citation: Z.K. Tuimebayev, M.A. Buribayeva Khoomei as the voice of nature of the Tuvans: Is harmony between singing and cultural policy possible? // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 179-191. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-181-193>

Как известно, горловое пение присуще культурам многих тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских народов (тувинцы, алтайцы, башкиры, хакасы, якуты, казахи, киргизы, монголы, буряты, калмыки, эвенки, эвены). Однако сохранность и изученность этого уникального наследия имеет разную степень. Именно поэтому проведенное Бадырғы Марьяттой Маадыр-ооловной исследование в монографии «Тувинский хөөмей как объект культурной политики: исследование» (Бадырғы, 2023) актуально и требует комплексного анализа.

Этническое самосознание и любовь к своему народу, отношение к земле и жизни начинается с колыбельной песни, сказок, пословиц и поговорок, эпических произведений, и, конечно, с музыки и песни. В книге М.М. Бадырғы анализирует феномен своего народа – *тувинский хөөмей* как способ сохранения и взаимодействия традиции с современным миром, в котором утрачиваются многие маркеры этничности, наблюдается снижение витальности родного языка.

Цель монографии состоит в установлении природы *хөөмей* и доказательства тезиса о *хөөмей* как уникальной этнической культуре, которую важно сохранить и которая, несмотря на глобализационные процессы, стирание этнических границ и утрату различных маркеров своей родной материнской культуры, необходима тувинскому народу.

Уже в названии монографии автор актуализирует проблему сохранения и передачи следующему поколению горлового пения – *хөөмей*, позволяющего охарактеризовать этническую самобытность тувинцев, что, в свою очередь, способствует поискам своего личного этнического «я», самоидентичности, связывающей тувинцев с родной землей и родными корнями.

Предложенная автором книги тема недостаточна освещена в литературе, и она требует дальнейшего изучения, популяризации и расширения диапазона исследований. Автор детально сообщает о природе *хөөмей* с тем, чтобы читатель понял, насколько важно горловое пение для тувинской культуры. В работе приводится подробный список исследования *хөөмей* с опорой на множество различных аспектов, поэтому при желании читатели смогут расширять и углублять знания о двухголосом горловом пении, а это – грандиозная задача, с которой автор прекрасно справился.

Значимость исследования М.М. Бадырғы состоит не только в теоретических постулатах, но и в том, что автор приводит внушительную статистику отношения самих тувинцев к горловому пению, опросы и анкеты позволяют увидеть латентное желание и вместе с тем страхи каждого человека возвращаться к своим истокам. В этой связи имеют особую важность рассуждения автора о том, как влияет глобализация на распространение и сохранение этнической идентичности.

Тувинский хөөмей как объект культурной политики. В рецензируемой монографии приведены выдержки из огромного количества источников по теме, на каждый тезис даны ссылки и цитаты на труды большого количества ученых – научное исследование можно также рассматривать как библиографический справочник исследований *хөөмей*. Подобный скрупулезный подход к исследованию впечатляет. Важно отметить, что исследование выполнено на хорошем языковом уровне: языковое описание *хөөмей*, его стилей и субстилей, в том числе редких приемов тувинского горлового пения, особого песенного зачина *хөрөктээр*, доступно и понятно широкому кругу читателей.

Структура монографии состоит из эссе «От автора», введения, трех глав, заключения, библиографического списка (492 источника) и 7 приложений. По своему стилю монография представляет собой научно-популярное издание, которое читается с интересом, легко, а искренность автора и его любовь к своему народу пронизывает всю работу.

В качестве основополагающего понятия автор в первой главе монографии представил понятие «этническая культура» и дает следующие определения:

– «этническую культуру образует народ, объединенный этническим самосознанием» (Бадырғы, 2023: 24);

– «этническая культура охватывает в основном область материальной сферы (быт, обычаи, единство одежды, народных промыслов и т.д.). Характерными свойствами этнической культуры являются преемственность, консерватизм, ориентация на стабильность и укорененность» (Бадырғы, 2023: 27).

Размышления о том, как разные ученые трактуют понятие «этническая культура» у автора перешли в рассуждения о традиционной и национальной культуре. Автор приходит к выводу, что национальная культура охватывает также инновационные формы культуры, являясь, по сути, надэтническим, искусственно созданным явлением. Интересными представляются рассуждения автора о роли глобализации в формировании этнической культуры. Необходимо отдельно подчеркнуть, что в работе автор скрупулезно подбирает литературу под каждый высказанный тезис, предоставляя читателю право самостоятельно разобраться в данном вопросе. Постепенно развивая свои суждения от частного к общему, М.М. Бадырғы доказывает, что «успешное развитие государства невозможно без учета этнокультурных особенностей каждого этноса, обеспечения культурного многообразия и регулирования вопросов межэтнического взаимодействия» (Бадырғы, 2023: 29).

Важным для исследователя было посвятить читателя в проблемы глобализации и американизации общественного сознания и связать этот феномен с необходимостью культурной самоидентификации индивидуума, так как «отождествление личности со своей этнокультурной идентичностью помогает человеку ориентироваться в общественно-культурном пространстве» (Бадырғы, 2023: 31).

С большой ответственностью перед читателями автор рассказывает об исследователях тувинского этноса, культуры, о том, что несмотря на советизацию (позже глобализацию) многие традиции тувинцев сохранились, и более того, горловое пение (хөөмей) в наши дни становится символом тувинских мигрантов, что подтверждает важность горлового пения в культурной самоидентификации тувинского этноса (Ламажаа, 2021: 121).

Этнологи выделяют несколько типов культурной самоидентификации, в зависимости от того, насколько индивид принимает собственную этничность, от игнорирования до полного погружения в нее, они представлены в градации: нормальная, этноцентрическая, этнодоминирующая, этнический фанатизм, этническая индифферентность, этнонигилизм (космополитизм), амбивалентная идентичность (Садохин, 2000: 153-155). Согласно М.М. Бадырғы, тувинцы тяготеют к этноцентрической идентичности. Объяснения автора интересны и наталкивают на перспективы данного направления в контексте выявления параллелей в других тюркских языках, в частности, в казахском языке.

Впечатляет стройность и аргументированность этой логической цепочки, которая приводит нас к следующему: характерные черты этноцентризма – замкнутость, пассеизм, самодостаточность – создают в этносе застой, отсутствие самопроявления и самореализации, что мешает ему формироваться как равноправному участнику культурного диалога в рамках российской культуры и, предположительно, в рамках мировой культуры также. Автор монографии видит путь развития этноса как внутри самого себя, так и в рамках национальной культуры – в поддержании и грамотном проведении культурной политики в регионе, направленной как на расширение тувинской этнокультуры за своеобразные «этнорамки», то есть распространение и рекламу таких элементов тувинской культуры, как тувинское горловое пение. В то же время необходимо глубокое исследование собственных традиций, а также этнокультурной политики, приоритетной задачей которой является разрушение негативных стереотипов и повышение уровня толерантности по отношению к этническим группам на территории государства.

Автор описывает историю, когда внесенный ею в электронный реестр нематериального культурного наследия народов России объект «Тувинское горловое пение *хөөмей*» был неожиданно и по непонятным причинам утерян, а этномузыковеды, внесшие в параллельно существующий на портале открытых данных Министерства культуры Российской Федерации семь образцов тувинского горлового пения, не могут добиться для этих образцов песенной культуры тувинцев статуса объекта нематериального культурного наследия. Все это – примеры того, что изменения в рамках культурной политики есть, но они проводятся не до конца, возможно, с меньшим, чем хотелось бы, усердием, за которое так ратует М.М. Бадырты.

Автором раскрываются три модели культурной стратегии – *ассимиляция*, *мультикультурализм*, *интеграция*, а также приводятся доводы в пользу всех трех, но самой оптимальной, по мнению исследователей, является интеграция. В монографии представлены весомые аргументы, доказывающие, что в составе многонационального государства этническая замкнутость, уединенность, плохая восприимчивость к нововведениям и пр. (94,9% работников госучреждений отрасли «Культура» составляют тувинцы) влияет на то, что тувинцы не воспринимают себя как часть общероссийской культуры, что существенно влияет как на экономику региона, так и на общее культурное развитие. Именно на воссоздание баланса в регионе должна быть направлена культурная политика.

Собственно, *хөөмей* рассматривается во второй главе монографии, и автор предпринимает попытку раскрыть вопросы типологизации *хөөмей*, кратко описывает стили и подстили пения, характеризует локальные школы горлового пения в Туве, а также дает характеристику вариантов *хөөмей*, связанных с гендерным, возрастным и количественными аспектами. Такая информация, по нашему субъективному мнению, важна и нужна не только специалистам в области культурной политики и преподавателям, как заявлено в описании монографии, но и различным слоям населения, людям, которые хотели бы изучить теорию *хөөмей* самостоятельно. В книге приведены песенные поэтические тексты, на которые являются отличительными словесными зачинами (*хөрөктөп ырлаар*) известных мастеров *хөөмей*, и это тоже говорит в пользу того, что

данная монография, вполне может быть издана в качестве вспомогательного материала для всех желающих ближе познакомиться с тувинским горловым пением.

Как отмечает автор, *хөөмей* имеет два значения: тувинское горловое сольное двухголосное пение и один из стилей этого пения, значимый и древний. Продолжая тему *хөөмей* во второй главе, автор приводит сведения о самых известных исполнителях *хөөмей* – *хөөмейжи*, предоставляет читателю информацию о том, каким образом стили и подстили исполнялись, какие исполнительские приемы использовались и как они звучат. М.М. Бадырғы объясняет актуальность этого материала для работников культуры тем, что они могут иметь теоретическую и практическую значимость при создании различных формулировок для нормативных правовых актов и культуротворческих законопроект.

М.М. Бадырғы в процессе исследования затронула важную тему влияния языковых диалектов на методы исполнения стилей *хөөмей*. Из исследования ясно, что существуют несколько школ тувинского горлового пения, и ученики этих школ поют по-разному, потому что владеют разными способами дыхания в процессе пения. Стандартизация тувинского горлового пения ставит под угрозу существование подобных школ; автор приводит список локальных школ и кратко описывает каждую – это актуальная информация для управленцев из муниципальных органов исполнительной власти сферы культуры.

Хөөмей – искусство сольного двухголосия. Он воспринимается как бренд, обладающий культурно-экономическим потенциалом, и как экзотический вид вокального искусства в мировой музыке. Автор книги ставит перед собой задачу не только сохранить культурное наследие, но и осуществить охрану здоровья *хөөмейжи*, поддержать их титанический труд, связанный с горловым пением.

Конечно, как и всякие малоисследованные явления, в сфере *хөөмей* наблюдаются определенные противоречия, которые могут быть устранены, если появятся комплексные исследования (возможно, специальный научно-исследовательский и просветительский проекты, в составе которых будут лингвисты, этнологи, философы, медицинские работники, государственные служащие). Ведь основная проблема исследования состоит в необходимости научного обоснования проводимой государственной культурной политики в сфере развития *хөөмей*. На этом делает акцент автор рецензируемой книги, она указывает на важные и перспективные направления в сфере изучения *хөөмей*, например, подчеркивает, что не все аудиозаписи горлового пения тувинцев в фондах ТНИИЯЛИ (ТИГПИ) оцифрованы: их необходимо транслировать и ввести в научный оборот. Ведь только в таком случае наблюдается пробуждение интереса к истокам своей культуры, осознания этнической идентичности и взаимосвязи внешней среды с внутренним миром человека.

Автор монографии поставила перед собой ряд задач – от изучения концептуальных подходов к исследованиям этнической культуры в аспекте культурной политики до анализа форм бытования *хөөмей* и формулировки авторской точки зрения на происхождение *хөөмей* в культуре тувинцев. Кроме того, проводится анализ процессов в сфере культурной политики по отношению к *хөөмей*, предлагаются суждения по оценке его современного состояния и намечены перспективы дальнейшего развития этого вида искусства, находящегося на грани исчезновения.

Отмечая тот факт, что *хөөмей* до недавнего времени публично исполнялся в основном только мужчинами, М.М. Бадырғы приводит и примеры женского *хөөмей*, что делается впервые. Автором описаны проблемы детского исполнения горлового пения, где признается, что современными детьми *хөөмей* воспринимается не как фольклор и часть культуры (дети поют, не зная тувинского языка), а как профессиональное искусство (если принимать участие в конкурсах и их выигрывать, можно этим зарабатывать деньги, это бизнес). *Хөөмей* воспринимается как бренд, обладающий культурно-экономическим потенциалом, и как экзотический вид вокального искусства в мировой музыке.

Одним из перспективных направлений в изучении тувинского горлового двухголосного пения, по мнению автора, является изучение функций *хөөмей* как функций искусства – в монографии дана развернутая таблица функций *хөөмей*, информация из которой может стать толчком для разнообразных новых исследований тувинского горлового пения. Также представлена малоизученной областью социология *хөөмей*.

Весьма интересным аспектом исследования стало выдвижение автором гипотезы о том, что *хөөмей* произошел из сферы личностного невербального и, возможно, доречевого этапа человеческого общения – на основе того, что *хөөмейжи* самые интимные чувства (например, любовь к женщине или ребенку) выражали посредством фарингализованных звуков, когда ласкают без слов, издавая звуки $a^h-a^h-a^h-a^h$ как выражение глубокой привязанности.

Проведение комплексного исследования собственно *хөөмей* как объекта культурной политики позволило автору описать историю предпринятых Правительством Тувы мер в отношении сохранения и фиксации *хөөмей* как объекта культурного наследия тувинцев, начиная с 1897-1899 гг. до наших дней, от аутентичного исполнения до профессионального подхода, от индивидуального исполнения до создания ансамблей и творческих коллективов, от разрозненных исследований *хөөмей*, отдельных записей – до создания международного научного центра «*хөөмей*» (МНЦ «ХӨӨМЕЙ»), проведения мероприятий республиканского и международного масштабов, посвященных *хөөмей*, до появления и утверждения профессии артиста горлового пения (*хөөмейжи*), и медицинских исследований, согласно которым трудовой стаж *хөөмейжи*, в связи с отрицательным влиянием горлового пения на здоровье, должен составлять 15 лет (в итоге по закону постановили выход на пенсию – по истечении 25 лет мужчинам и 20 лет женщинам), до становления системы государственной поддержки искусства горлового пения *хөөмей*.

Важной частью научного исследования стало проведение анкетирования, а также анализ процессов в сфере культурной политики по отношению к *хөөмей*, оценка его современного состояния и перспектив развития. Это отдельный раздел, где показаны результаты большого труда – ученые провели опрос среди тувинцев «О тенденциях и проблемах развития *хөөмей* в условиях современной культурной политики Республики Тыва», «О региональной и культурной политике Тувы», «О состоянии *хөөмей* в ансамблевом исполнении» – и скрупулезно проанализировали полученные данные.

Из выводов, которые делает автор, представляется самым важным тезис о том, что искусство тувинского горлового пения больше получает негосударственную поддержку,

нежели на федеральном уровне – и в этом удивительна схожесть ситуации с женским хөөмей: в результате опросов было установлено, что женщин-хөөмейжи преподаватели отказываются обучать, сказывается гендерное табуирование этого вида искусства, но при этом запрет касается только женщин-тувинок, иностранкам преподаватели не отказывают в обучении.

Предложенная характеристика содержательной части рецензируемой монографии позволяет выявить и сфокусировать те проблемные аспекты, которые актуальны для современного этномузыковедения, в частности, дискуссионного вопроса: *глобализационные процессы vs. этническая культура*. Два этих процесса тесно связаны. С одной стороны, речь идет о таком уникальном феномене, как тувинский хөөмей, через который другие народы могут узнать о нем (здесь актуализируются проблемы антропологических сопоставительных исследований). С другой стороны, финансовый аспект заставляет исполнителей хөөмей мигрировать в большие города, таким образом утрачивается связь с диалектами родного языка, молодое поколение хөөмейжи уже не знают не только диалекты, они плохо знают свой родной язык. Различные школы хөөмейжи могут со временем просто потерять своих наставников и традиции.

Автором монографии поставлена важная проблема, однако решение представлено, на наш взгляд, лишь частично. Ведь речь идет о возможной утрате огромного пласта культуры тувинского горлового пения, того его пласта, который существовал и сохранялся сам в себе именно благодаря своей закрытости от остального мира. Школы тувинского горлового пения, как указал автор в монографии, – это то наследие, над сохранением которого нужно много работать, не отвлекаясь на распространение хөөмейя вовне, то есть работать над внутренним ресурсом, не растрачивая его на внешнее. Необходимо искать баланс между сохранением тувинской культуры, языка и диалектов и популяризацией хөөмея в мире. Однако автор не раскрывает, каким образом можно найти этот баланс.

В книге поднимается проблема, касающаяся здоровья и социальной защищенности хөөмейжи, однако предлагаемые рекомендации делаются с опорой на деятельность руководства и политической воли. Возможно, следовало бы лучше раскрыть данный аспект и предложить также другие альтернативные пути сохранения культурного музыкального наследия, разработать манифест, создать ассоциацию с вовлечением других тюркских народов, чтобы увеличить контент заинтересованных в сохранении этнической культуры лиц. В современном мире, где глобализация (с массовой поп-культурой) и этномузыкальная культура разных народов представляют собой единый процесс, становится все более очевидным привлечение сторонников сохранения этнокультурной идентичности не только внутри своего этноса, но и со стороны.

М.М. Бадырғы неоднократно подчеркивает, что тувинское горловое пение причиняет вред исполнителям, то есть по состоянию здоровья они не могут постоянно и долго заниматься двухголосым горловым пением. Проблема поставлена, но каким образом с научной точки зрения можно ее решить, кого можно привлечь, кроме представителей своего народа, можно ли выйти за пределы своего ландшафта, думаем, это возможно при интеграции усилий специалистов в области этномузыковедения, а значит при создании новых структур общественными усилиями. В этом определенный недостаток

монографии, где в большей степени наблюдается описательное исследование – интересное, актуальное, имеющее рекомендации. Вместе с тем не раскрывающее оппозицию *глобализационные процессы vs. этническая культура*, самоидентификация.

В монографии затронута тема связи разновидностей языка (диалекта), на котором говорит *хөөмейжи*, и его манерой исполнения, то есть духовный облик человека, его уровень культуры взаимосвязан с языком. Значительное место в монографии занимают вопросы, связанные с научным обоснованием проводимой государством культурной политики, и приводится мониторинг электронных ресурсов, который подтвердил, что конкретно эта тема изучена мало и проблема начала фактически изучаться после публикации Е.К. Карелиной «Проблемные аспекты культурной политики в современной Туве» (Karelina, 2018). Здесь мы наблюдаем отсутствие диалога на основе каких-либо декларативных регулирований между институтами *хөөмей*, субъектами *хөөмей* и тем более государственных регулирующих учреждений. Для государства *хөөмей* – это возможность развития этнической привлекательности региона, помощь туризму, но он несет в себе гораздо больше: это и экология культуры, и сохранение духовных ценностей, и гарантия, что глобальные процессы в образовании, науке, политике не повлияют на аутентичность, самобытность народа, проживающего на территории Республики Тыва и за ее пределами. А знание своих корней, своего народа, его культурного богатства и разнообразия положительно влияет на моральный облик, культуру всех наций, позволяя создавать единый культурный код, который понятен на территории Евразии. Вместе с тем, важно было бы расширить часть, связанную с культурной политикой, акцентировав внимание не только на том, что *хөөмей* – это культурное явление, но прежде всего определить, как, зачем и для чего проводить культурную политику не только в одной стране и одном социуме, но выйти за пределы национальной культуры, сравнить положение этномузыковедения в других странах. Такое построение работы, в которой в рамках небольшого раздела присутствовали бы факты сравнения, позволит ответить на указанные в качестве замечания вопросы исследования. Однако, уверены, что дальнейшее доскональное изучение темы позволит расширить и углубить изучаемый аспект, а также создать полноценный словарь по этномузыковедению. Тем более, что в рецензируемой монографии М.М. Бадырды создала в каком-то смысле энциклопедию *хөөмей* для работников культуры: в монографии есть авторская систематика стилей тувинского горлового пения; даны и конкретизированы многие термины, например, *хөрөктээр* (термин З.К. Кыргыз) как обозначение зачина в рамках двухчастной структуры горлового пения; *кежеге* (мужские косы как атрибут внешности *хөөмейжи*), *хевирлер*, *канзып*, *сыгыт*, *каргыраа* и пр.; представлена классификация локальных певческих школ *хөөмей* с характеристиками; показаны инновационные разновидности *хөөмея* – *детский хөөмей* (чаш *хөөмей*), *женский хөөмей* (*херээжен улустун хөөмейи*), *хөөмей* в ансамблевом исполнении (*хөйнүн хөөмейи*); приведена подробная таблица функционала тувинского *хөөмей* и интересная гипотеза автора о происхождении двухголосового горлового пения в культуре тувинцев. Подобная детализация и узкопрофильность свидетельствует о богатстве исследовательского материала. Такие исследования сегодня особенно необходимы, поскольку позволяют грамотного выстроить парадигмы сохранения аутентичности этнического искусства, а

также языка, его форм, диалектов и пр. Формирование терминологического аппарата и научное обоснование важности сохранения родного языка этноса наряду с владением языком международного общения, принятого в стране, помогает гармоничному развитию культуры, без перекосов в ту или иную сторону.

Важным является вопрос, связанный с адресантом монографии: кому она предназначена, будет ли востребована? Как отмечено в аннотации книги, «она предназначена для управленцев сферы культуры, руководителей творческих коллективов», и это, на наш взгляд, очень важный авторский посыл, поскольку именно им предстоит сделать многое для сохранения этого этнокультурного феномена тувинцев. Не сомневаемся в том, что монография будет интересна всем читателям, которые занимаются проблемами языка, этноса, культуры, а сама методика исследования может быть экстраполирована для осмысления опытов и практик горлового пения, имеющих в культурах разных народов. Рецензируемая монография может послужить источником для преподавателей различных учебных дисциплин, о которых также говорит и сам автор: «Культура Тувы», «История тувинской культуры», «Музыкальная культура Тувы», а также для различных курсов краеведческой направленности. Монография будет полезна не только специалистам в области тувинского горлового пения: преподавателям *хөөмөй* и студентам, но и ученым как материал для сравнительного анализа.

В заключение отметим, что нам, как ученым из Казахстана, где проживает более ста этносов и этнических групп, понятны и близки проблемы этнической и языковой культуры тувинцев, их обеспокоенность и желание сохранить уникальный культурный феномен. Республика Казахстан сегодня представляет собой многоязычную, мультикультурную, полиэтничную, поликонфессиональную страну с доминированием двух коммуникативно мощных языков – казахского как государственного и как языка титульной нации и русского языка, официально используемого в делопроизводстве.

Миссия созданной в Казахстане Ассамблеи народа Казахстана как консолидирующего и консультативно-совещательного органа, возглавляемого Президентом Республики Казахстан, состоит в формировании казахстанской модели межэтнического согласия и направлена на сохранение этнокультурного наследия. Именно поэтому рецензируемая монография столь важна и для прочтения представителями Ассамблеи народа Казахстана, поскольку предложенное комплексное исследование уникального феномена тувинского народа необходимо для грамотного выстраивания мер по сохранению аутентичности этнического искусства, а также языка, его форм, диалектов и пр.

Согласно социолингвистическому справочнику «Языки Казахстана», динамика численности тувинской диаспоры Казахстана за 30 последних лет выглядит не столь оптимистично в количественном плане, однако наблюдается высокая степень этноязыковой самоидентификации (Сулейменова, 2020: 155-156). Названные справочники и деятельность Ассамблеи народа Казахстана свидетельствуют о правомерности предложенного автором рецензируемой книги тезиса о важности сохранения уникального культурного наследия тувинцев, а также казахского и других тюркских народов.

Исследование М.М. Бадырғы имеет большое теоретическое и практическое значение не только в области изучения *хөөмөй*, но и плане развития этнической и языковой

культуры. Оно полезно не только узким специалистам, но и студентам, ищущим темы для научных работ, ведь М.М. Бадыргы наметила ряд нераскрытых и неизученных тем и вопросов, что даст толчок для дальнейших исследований этнической культуры тувинцев, хөөмей и всех тюркских народов, а также всех, проживающих в разных странах представителей этнических групп.

Автору книги удалось «пробудить в народе интерес к истокам своей культуры, как инструменту формирования духовно-нравственных ценностей, осознание этнической идентичности и взаимосвязи внешней среды с внутренним мироощущением» (Бадыргы, 2023). Именно эта мысль проходит по всему тексту книги, а сам автор – не только большой ученый, но и большой патриот, любящий свой народ и культуру, профессионал в этномузыковедении, поклонница тувинского горлового пения и тувинской культуры в целом.

Литература

Бадыргы М.М., 2023. Тувинский хөөмей как объект культурной политики: исследование / М.М. Бадыргы; науч. ред. Е.К. Карелина. Киров: ООО “Кировская областная типография”. 232 с., ил.

Ламажаа Ч.К., 2021. Очерки современной тувинской культуры; Тув. гос. ун-т; Тув.ин-т гуманит. и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва. СПб.:Нестор-история. 192 с.

Садохин А.П., 2000. Этнология: учебник / А. П. Садохин, Т. Г.Грушевицкая. М.: Высш. Шк.: Academia. 302 с.

Сулейменова Э.Д., 2020. Языки Казахстана: социолингвистический справочник / Э. Сулейменова, Н. Шаймерденова, Д. Аканова. Отв. ред. Э. Сулейменова. Алматы: Издательство ТОО «Издательство Золотая книга», 2-е изд., дополненное и переработанное. 212 с.

Karelina E., 2018. The Problematic Aspects of Cultural Policy in Modern Tuva / Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 2 (11). P. 218-226. DOI: 10.17516/1997-1370-0217

Reference

Aksyumov B.V., 2018. Formirovanie Rossijskoj civilizacionnoj identichnosti v kontekste etnokul'turnogo mnogoobraziya [Formation of Russian civilizational identity in the context of ethnocultural diversity]. Nauchnaya mysl' Kavkaza [Scientific thought of the Caucasus]. № 4. P. 22-27. [in Russian].

Badyrgy M.M., 2023. Tuvinskij hөөmej kak ob»ekt kul'turnoj politiki: issledovanie [Tuva khomey as an object of cultural policy: research]. M.M. Badyrgy; nauch. red. E.K. Karelina. Kirov: ООО “Kirovskaya oblastnaya tipografiya”. 232 p., il. [in Russian].

Lamazhaa Ch.K., 2021. Oчерki sovremennoj tuvinskoj kul'tury; Tuv. gos. un-t; Tuv.in-t гуманит. i prikladnyh social'no-ekonomicheskikh issledovanij pri Pravitel'stve Respubliki Tyva [Essays on modern Tuva culture; Tuv. state University; Tuv.in-t humanizes. and applied socio-economic research under the Government of the Republic of Tyva]. SPb.:Nestor-istoriya. 192 p. [in Russian].

Sadokhin A.P., 2000. Etnologiya: uchebnik [Ethnology: textbook]. A. P. Sadokhin, T. G.Grushevickaya. Moscow: Vyssh. Shk.: Academia. 302 p. [in Russian].

Sulejmenova E.D., 2020. Yazyki Kazahstana: sociolingvistichekij spravochnik [Languages of Kazakhstan: a sociolinguistic reference book]. E. Sulejmenova, N. Shaimerdenova, D. Akanova. Otv. red. E. Suleimenova [E. Suleimenova, N. Shaimerdenova, D. Akanova. Rep. ed. E. Suleimenova]. Almaty: Izdatel'stvo TOO «Izdatel'stvo Zolotaya kniga», 2-e izd., dopolnennoe i pererabotannoe. 212 p. [in Russian].

Karelina E., 2018. The Problematic Aspects of Cultural Policy in Modern Tuva. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 2 (11). P. 218-226. DOI: 10.17516/1997-1370-0217

Ж.Қ. Түймебаев^а

*^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Респубикасы
(E-mail: turkology.ri@gmail.com)*

*М.Ә. Бөрібаева^б

*^бҚорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан Респубикасы
(E-mail: mainura_b@mail.ru).*

Байланыс үшін автор: mainura_b@mail.ru

**Хөмей – тывалар табиғатының дауысы:
ән-жыр мен мәдени саясат үндесуі мүмкін бе?**

Рецензияның қысқаша мазмұны. Бұл рецензияда тыва халқының ауызша музыкалық дәстүрінде көрініс тапқан айрықша шығармашылық мұра қарастырылады. Онда рецензияланып отырған монографияның құрылымы туралы мәлімет беріліп, талданатын мәселелердің өзектілігі айқындалған және жойылып бара жатқан өнер түріне қатысты өзіндік көзқарас ұсынылған. Рецензияланатын кітапқа байланысты авторлық пікір тыва көмей жыры мен оны орындаушылардың өнерін жан-жақты талдау негізінде ашып көрсетіледі. Автордың алдына қойған мақсаттарды табысты игергендігі, бұл саладағы проблемаларды ой елегінен өткізгендігі және оларды шешу жолдарын ұсынғандығы атап өтіледі. Монография авторы зерделеген ауқымы мол дереккөздер мен зерттеу материалдары (492 бірлік) хөмеологияның әртүрлі аспектілері мен типологиясын айқындауға мүмкіндік берген. Жаһандану мен цифрландыру ғасырында бұл ерекше құбылыс өзіне арнайы көзқарасты және мұқият күтімді қажет етеді.

Рецензент кітап авторының этникалық мәдениетті түсіну үшін ауызша шығармашылықтың қызықты әрі мәнді қырына назар аударғандығына мән береді. Тывалар арасында жүргізілген, қауымдастық ішіндегі әртүрлі пікірлер мен көзқарастар туралы мағлұмат ұсынатын анкеталық сауалнама нәтижелерінің сипаттамасы келтіріледі. Бұл шолу көмей жырының орындаушылары – хөмейшілер мәртебесінің тарихы мен бүгінгі жай-күйін, оларға тән мағыналық сипаттарды және қазіргі тывалардың этникалық сана-сезімін нақтылауға жәрдемін тигізеді.

Zh.K. Tuimebayev^a

^a*Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: turkology.ri@gmail.com)*

*M.A. Buribayeva^b

^b*Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mainura_b@mail.ru).*

Corresponding for author: mainura_b@mail.ru

**Khoomei as the voice of nature of the Tuvans:
Is harmony between singing and cultural policy possible?**

Summary of the review. This review addresses the issue of studying the distinctive creative heritage of the Tuvan people, as expressed in their oral musical tradition. It provides information on the structure of the reviewed monograph, evaluates the relevance of the problems, and offers its own insights into this endangered art form. The author's perspective is highlighted through a comprehensive analysis of Tuvan throat singing and its performers. At the same time, it should be noted that the author of the book has successfully addressed the tasks at hand, comprehended existing problems in this field, and proposed solutions.

The author of the monograph identified the typology and characterisation of various aspects of Khөөmeology through an extensive study of 492 sources and research materials. In the era of globalisation and digitalisation, this unique phenomena requires special attention and careful preservation.

The reviewer notes that the book's author pays attention to the interesting and important aspects of ethnic culture related to oral art. Additionally, the author describes the results of a questionnaire survey of Tuvans, which provides different approaches and views of Tuvans. The book also describes the history and current state of khөөmezhi and characterises the semantic nuances that are manifested in the performers of throat singing - khөөmezhi, and the ethnic identity of modern Tuvans.

Сведения об авторах:

Түймебаев Жансеит Кансеитұлы, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-5495-1686

ScopusID: 58785893400

Бурибаева Майнура Абильтаевна, кандидат филологических наук, проректор по научной работе и международным связям, Кызылординский университет имени Коркыт ата, пр. Айтеке би, 29а, Кызылорда, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-2739-090

ScopusID: 57215580091

Авторлар туралы мәлімет:

Түймебаев Жансеит Қансеитұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-5495-1686

Scopus ID: 58785893400

Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Әйтеке би даңғылы, 29а, Қызылорда, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-2739-090

Scopus ID: 57215580091

Information about authors:

Tuimebayev Zhansait Kanseituly, Doctor of Philological Sciences, Professor, Al Farabi Kazakh National University, 71 Al Farabi Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-5495-1686

Scopus ID: 58785893400

Buribayeva Mainura Abiltayevna, Candidate of Philological Sciences, Vice-Rector for Research and International Relations, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bi Str., Kyzylorda, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-2739-090

Scopus ID: 57215580091

ARTICLE FORMATTING REQUIREMENTS

Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: English, Kazakh, Russian.

3. The volume of the article – 20-40 thousand characters (with spaces), without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, in italics.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- The abstracts volume in all three languages, as well as the summary in a review article, should range from 175 to 200 words. Keywords (7-10 words) in the language of the article.
- Text of article .....
- The literature (in the language of the article) and the Reference section should include transliteration and translation of the literature into English.
- In the Reference section, all designations should be in Latin script, without mixing with Cyrillic script.
- The literature should also include publications on the topic of the article over the last three years.
- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the Editorial Board of the journal).
- Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (Russian, Kazakh, English): Full name, academic degree, academic title, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables.

Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; fontTimes New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);
2. If two or more authors:
  - a) (Samashev et al., 2022: 45) or
  - b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);
3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

- 1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. The requirements apply to review articles and book reviews.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

*Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,
Novosibirsk, Russian Federation*

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A. Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

*M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,
Saha, Russian Federation^d*

(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and

planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [175-200 words].

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [7-10 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations
- Литература
- (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» [About place names in the epic «Edige»], *Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy*

[Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio- Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*М. Хабдулина^a

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы^b

(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі

орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз].

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі].

*М. Хабдулина^а

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан*

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^б

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирск, Российская Федерация*

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан*

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация*

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты

наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов].

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Aven., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ТАЛАПТАРЫ

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: ағылшын, қазақ, орыс.

3. Мақала көлемі: 20-40 мың таңба (ашық орындармен), метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
- Барлық үш тілдегі аннотациялардың көлемі және сондай-ақ шолу мақаланың қысқаша мазмұнының көлемі – 175-тен 200 сөзге дейін. Кілт сөздер (7-10 сөз) мақала тілінде келтіріледі.
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер (мақала тілінде) және Reference транслитерация жасалып, ағылшын тіліне аударылып беріледі.
- Reference-те барлық белгілер кирилл графикасы араластырылмай, латын графикасымен ұсынылады.
- Әдебиетте мақала тақырыбы бойынша жарияланымдар сондай-ақ соңғы үш жыл ішіндегі жарияланымдарды қамтуы тиіс.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).
- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензияларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ҮЛГІСІ

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

*М. Хабдулина^а

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік

береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIXғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерница» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: [https:// moluch.ru/archive/104/23260/](https://moluch.ru/archive/104/23260/) (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [7-10 words/word combinations]

*М. Хабдулина^a

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан*

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах

XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Aven., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: английский, казахский, русский.

3. Объем статьи: 20-40 тысяч знаков (с пробелами), без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

- Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
- Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив
- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
- Объем аннотаций на всех трех языках и также объем краткого содержания в обзорной рецензии – от 175 до 200 слов.
- Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.
- Текст статьи .....
- Литература (на языке статьи) и Reference даются транслитерация и перевод литературы на английский язык.
- В Reference все обозначения даются латинской графикой, не смешиваясь с кириллической графикой.
- В литературе публикации по теме статьи должны также включать публикации за последние три года.
- Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).
- Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);

2. Если 2 и более автора:

а) (Самашев и др, 2022: 45);

б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).

Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в следующем образом:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;
2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

*М. Хабдулина^a

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье

начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. *Кыпчаки*. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: [https:// moluch.ru/archive/104/23260/](https://moluch.ru/archive/104/23260/) (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*М. Хабдулина^a

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық

Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

¹(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Aven., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL

2024. Vol. 6, №1 – Астана: ЕҰУ. – 215 б.

29.03.24 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж

Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Редакцияның мекенжайы:

010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.

Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

